

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM və TƏHSİLNAZİRLİYİ

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

İNNOVASIYALI İQTİSADIYYAT VƏ MENEJCMENT

№ 2

2024

Baş redaktor:

Yaşar Adil oğlu Ömərov, dosent

Redaksiya heyəti

Baş redaktorun müavini:

Raif Tofiq oğlu Hüseynov i.f.d., dos.

Məsul katib:

Qalibə Rza qızı Məmmədova t.f.d., dos.

Prof. Dr. Patrick Siegfried, Trier Tətbiqi Elmlər
Universiteti, Almaniya

Prof. Dr. Anikó Khademi-Vidra, Macarıstan Kənd
Təsərrüfatı və Təbiət Elmləri Universiteti,
Macarıstan

Prof. Dr. Alina Daniłowska, Varşava Təbiət
Elmləri Universiteti, Polşa

Prof. Dr. Murat Kızıldağ, Mərkəzi Florida
Universiteti, ABŞ

Prof. Dr. Andrei Jean, Rumıniya Milli Elmlər
Akademiyası, Rumıniya

Prof. Dr. Julia Galchynska, Ukrayna Milli Təbiət
və Ətraf Mühit Elmləri Universiteti, Ukrayna

Prof. Dr. Ercan Özen, Uşak Universiteti, Türkiyə

Rəsmiyyə Abdullayeva, prof., ETN, İqtisadiyyat
İnstitutu

Şahin Xurşudov, dos., GDU

Afəddin Həmidov, dos., GDU

Məhərrəm Hüseynov, prof., ADAU

Veysəl Eyyubov, prof., MDU

Fizuli Məmmədov, prof., ATU

Yusif Hübətov, prof., ATU

Sakit Yaqubov, prof., UNEC

Şaiq Əsgərov, dos., UNEC

Kərimov Mehman İlham o.,i.f.d.(xarici dil üzrə
mütəxəssis)

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatda alınıb: Reyestr №4155

Azərbaycan Texnologiya Universitetinin Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur

Jurnal aşağıdakı Beynəlxalq elmi məlumat bazalarına daxildi:

International Scientific Indexing (ISI), International Institute of Organized Research (I2OR), Journal factor, Cite factor, Academic Scientific Journals, Scientific Indexing Services

Print – 2616-8626

Innovasiyali iqtisadiyyat və menecment №2, 2024, 110- səh.

MÜNDƏRİCAT– СОДЕРЖАНИЕ - CONTENTS

E.Ə.Əlirzayev	Azərbaycanda sosial təminatın inkişafının və nəticələrinin qiymətləndirilməsinin aktual məsələləri.....	3
Ş.N.Nəbiyeva	İxrac yönümlü rəqabətə davamlı iqtisadiyyatın formalaşmasının müasir vəziyyəti....	16
Y.F.Əlifov, V.Y.Əlifov	Kənd təsərrüfatı məhsullarının satışının təşkilinin xüsusiyyətləri.....	23
R. C.Muradov	Aqrar sahənin maliyyə resursları ilə təmin olunma səviyyəsinin təhlili.....	30
S.İ.Hacıyeva	Aqrar sahədə əmək resurslarından istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi...	36
E. A.Əmiraslanov	Azərbaycanda əmlak vergisinin ümumi qiymətlənmə dəyəri.....	41
F. S.Mehdiyev	Aqrobiznesdə risklərin minimallaşdırılmasının yolları.....	47
G.M.Tahirova, O.S.Məmmədov	Azərbaycanda büdcə sisteminə mənfəət vergisi daxilolmalarının təhlili və təşkili.....	53
X. N.Cavadzadə	Azərbaycan respublikasında aqrar bazarın əsas xüsusiyyətləri və ixrac potensialının artırılması istiqamətləri.....	57
Z.E.Quliyeva, V.M.Ramazanov	Marketinq kommunikasiyaları kompleksinin satış həcmnin artırılmasında rolunun qiymətləndirilməsi.....	62
F. A.Məmmədova	Xarici investisiyaların iqtisadi artıma təsiri.....	67
Y.Ə.Hümbətov, T. M.Ellazov, E.A.Verdiyeva	Qida sənayesi müəssisələrinin fəaliyyətinin iqtisadi təhlili.....	72
F.C.Kərimov, A.R.Allahyarov, V.Q.Tağıyev	Müəssisənin gəlir və xərclərinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri.....	78
Э. Н.Зейналлы	Вопросы управления и оценки экономического риска на предприятиях Азербайджана.....	84
Ö. İ.Əliyev	Beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarına əsaslanan milli mühasibat standartlarının əsasları.....	91
S.S.Cəfərova	Müəssisədə məsrəflərin uçotu və maya dəyərinin hesablanması aspektləri.....	99
M.H.Kərimova, N. E.Məmmədov, Q. İ. Salmanov	Kooperativ şirkətlərdə mühasibat uçotu konsepsiyası (Daşkəsən metallurgiya zavodu təmsalında).....	105

AZƏRBAYCANDA SOSIAL TƏMİNATIN İNKİŞAFININ VƏ NƏTİCƏLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

Emin Əli oğlu Əlirzayev

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi
Nazirliyinin tabeliyində Dövlət Sosial Müdafiə Fondu
Bakı ş., H.Zərdabi 80., AZ1122

alirzayev@gmail.com

Xülasə: Məqalədə Azərbaycan Respublikasında sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsi mexanizmi olaraq, sosial təminat sahəsinin təşkili və idarə olunması müstəvisində sosial təminata yanaşmanın konseptual əsaslarının və aktual problemlərinin təhlili aparılır. Müəllif tərəfindən yazı çərçivəsində aparılan müzakirə və təhlil nəticələrinə əsasən, Azərbaycanda formalaşmış sosial müdafiə infrastrukturunu çərçivəsində hazırkı mərhələdə sosial təminatla bağlı başlıca problemlər və təkmilləşdirilmə məqsədilə perspektiv inkişafı ilə bağlı prioritet tədbir istiqamətləri barədə elmi əsaslandırılmış mülahizələr irəli sürülür. Həmçinin aktual hesab edilən həll mexanizmləri barədə elmi əsaslandırılmış təkliflər verilir.

Açar sözlər: sosial müdafiə, sosial təminat, sosial rifah, sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsi, ünvanlı sosial yardım, sosial xərclər, rifah dövləti

Giriş: Müasir şəraitdə bir çox müstəvilərdə əhatə dairəsi barədə tam müəyyənliyin olmadığı və bir-birinə münasibətdə mahiyyət, eləcə də əhatə dairəsi barədə fikirlərin müzakirələrə səbəb olduğu sosial müdafiə və sosial təminat kateqoriyalarının mahiyyəti ilə bağlı məsələlərin mövcudluğunu bu istiqamətlər üzrə dövlət səviyyəsində görülən tədbir, tətbiq edilən mexanizmlərin vahid model əsasında olmamaqla, hər bir ölkədə əsas sosial məqsədlər və hədəflərdən asılı olaraq istiqamətlənmiş mexanizmlərin fərqli xüsusiyyətlər kəsb etməsi, tətbiq edilən proqram, metodologiya və layihələrin standart çərçivəsinin olmaması və ya qeyri-statikliyi, həmçinin sahə üzrə innovativliyin əhəmiyyətli prepekvizit xüsusiyyətləri kəsb etməsi ilə əlaqələndirmək olar. Sosial müdafiə və təminat sahələrinin mahiyyətindən və məqsədlərindən irəli gələrək, təbii olaraq, sosial təminatın əhatə dairəsinin formalaşması sosial müdafiə siyasətinin reallaşması prosesinin nəticəsi olaraq baş verir.

Bu baxımdan sosial təminata münasibətdə mövcud olan problemlər sırasında ilk növbədə təsnifatlaşma və bundan irəli gələrək onun əhatə dairəsi ətrafında olan qeyri-müəyyənliklə bağlı yanaşma problemləri ilə yanaşı, ikinci aktual problem istiqamətlərindən biri isə - onun inkişafının qiymətləndirilməsi məsələləridir.

Bununla belə, sosial təminatın əhatə dairəsinin təməlinə dayanan istiqamətlər milli və beynəlxalq nümunələrdə əksər mənbələr üzrə üst-üstə düşməkdədir ki, bununla da istənilən ölkə modeli çərçivəsində sosial təminatın iqtisadi qiymətləndirilməsinin aparılması sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsi məqsədləri baxımından daha prioritetlik xüsusiyyəti kəsb edir.

Mövzunun aktuallığı. Məqalə sosial müdafiə proqramlarının işlənilməsində sosial təminatın əhatə dairəsi üzrə istiqamətlərinin müəyyən edilməsi və onun tətbiqinin ölkənin sosial müdafiə sisteminin inkişafına təsiri imkanlarının nəzərdən keçirilməsi, perspektivə hesablanmış qərarların verilməsi üçün konseptual baxış formalaşdırması baxımından aktualıq kəsb edir. Ötən müddətdə Azərbaycanda sosial müdafiə sahəsinə dair fərqli mənbələrdə ümumi-nəzəri məsələlərə toxunulmuş yazılara rast gəlinə, ölkədə sosial müdafiənin konkret inkişaf mərhələsində spesifik sahələr üzrə onun

aktual problemlərinə həsr edilməklə, inkişaf məqsədli uyğunlaşdırılmış həll yollarının araşdırıldığı yazılara son illərdə az-az hallarda rast gəlinməkdədir.

Tədqiqatın məqsədi. İşin əsas məqsədini - sosial müdafiə sisteminin inkişafı və əhalinin sosial müdafiəsinin keyfiyyətcə yaxşılaşdırılması məqsədilə hazırkı inkişaf mərhələsində sosial təminatın tərkib istiqamətlərinin dəqiq müəyyənləşdirilərək onun təkmilləşdirilməsi istiqamətində sistemli və elmi-nəzəri əsaslandırılmış konseptual yanaşmanın formalaşması üçün problem əsaslı, daha adekvat və istiqamətlənmiş həll mexanizmlərinin formalaşması üçün nəzəri-iqtisadi bazanın gücləndirilməsi təşkil edir.

Tədqiqat obyekti. İşin tədqiqat obyekti son hədəfi - Azərbaycanda əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsi olan sosial müdafiə sisteminin tənzimlənməsi təşkil edir.

Tədqiqat metodları. Məqalənin işlənilməsində təhlillərin aparılması ilk növbədə seçilən problemin məzmunundan irəli gəlməklə mövcud olan aidliyyəti milli iqtisadi-normativ baza əsasında müəyyən edilmiş istiqamətlər və tələblərdən çıxışa əsaslanır. Fikirlərin irəli sürülməsində elmi-nəzəri tədqiqat metodlarından əsasən empirik-nəzəri dərkətmə və araşdırma, analiz və sintez, induktiv və deduktiv yanaşma, müqayisə, nəzəri modelləşdirmə, abstraktlaşdırma metodlarına, eyni zamanda qoyulan problemlər üzrə suallara aydınlıq gətirilməsi məqsədilə müxtəlif informasiya və məlumatlardan, göstəricilərdən istifadəyə, zəruri hallarda riyazi-statistik metodlara əsaslanılmışdır.

MATERİALLAR VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Sosial təminatın qiymətləndirilməsi sosial-iqtisadi inkişafın əsas hədəfi olan – dövlətin sosial rifahı təmin etməsi vəzifəsinin əsas sütunlarından biri kimi çıxış edir.

Sosial təminatla bağlı mexanizmlər çeşidi hər bir ölkədə yerli xüsusiyyətlər və sosial (müdafiə) məqsədlərindən irəli gəlməklə fərqlənmələr göstərməkdədir. Bunun müqabilində isə sosial müdafiənin mahiyyəti və strukturuna münasibətdə beynəlxalq səviyyədə də standartlaşmış baxış mövcuddur. Belə ki, hər hansı ölkədə sosial təminatın gücləndirilməsi məqsədilə yeni formada əlavə mexanizmlər (təqaüdlər, kompensasiya növləri, güzəşt və maddi dəstək xarakterli digər məqsədamüvafiq hesab edilən mexanizmlər) təsis oluna bilər və bununla bağlı məhdudiyyət qoyulması sosial təminata sistem olaraq xas hesab olunmur. Sosial təminat üzrə həyata keçirilən mexanizmlərin maliyyə çərçivəsinin də müəyyən olunması dövlət idarəetmə məqsədlərindən asılı olaraq tənzimləmə (artırılma və ya azaldılma) obyektidir.

Sosial təminatın inkişafı yalnız spesifik xüsusiyyətliliyi nəzərə alınmaqla, onun qiymətləndirilməsi metodologiyasının konkret vaxt müddətində düzgün qiymətləndirilməsinin aparılması şəraitində effektiv nəticələr verə bilər.

Sosial təminat sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunması istiqamətində mühüm amil olan sosial effektivliyin qiymətləndirilməsi əsasən bilavasitə iqtisadi (ödənilən sosial ödənişlərin əhalinin real gəlirlərinin tərkib hissəsini təşkil etməsi baxımından), sosial humanistik (sosial ədalət, bərabərlik və s. prinsiplərin təmin olunması baxımından), eləcə də sosial-məişət aspektindən göstəricilər (mənzil təminatı, nəqliyyat vasitələri ilə təminat və s.) üzrə qiymətləndirilməyə əsaslanmalıdır.

Müasir şəraitdə sosial təminatın qiymətləndirilməsinin onun struktur elementlərinin mahiyyəti baxımından əsasən aşağıdakı meyarlar üzrə aspektlərdə prioritetlik dərəcəsi prinsipilə aparılmasının qənaətbəxş olduğunu hesab etmək olar:

- sosial təminatın büdcə-maliyyə çərçivəsi;
- sosial təminatın inkişafının daxili retrospektiv və beynəlxalq müqayisəli statistik qiymətləndirilməsi;
- sosial təminatda sosial qruplara münasibətdə əhatəliliyin artırılması;
- sosial təminatın vətəndaş məmnunluğu çərçivəsi.

Bilavasitə sosial müdafiə mahiyyətli mexanizmlərdən fərqli olaraq sosial təminatın əsas xarakterik cəhəti – onun xüsusi fondlar vasitəsilə deyil, dövlət büdcəsindən birbaşa maliyyələşdirilmə

mahiyyətini daşıyan və zaman və məkan baxımından fərqlənən strategiyalar üzrə tətbiq edilən istiqamətləri ehtiva etməsidir.

Sosial təminatın iqtisadi qiymətləndirilməsi üçün yerli praktikada rast gəldiyimiz kimi, təkcə əhatə olunan istiqamətlərin əvvəlki illərə nisbətdə dinamikanın (artımların) verilməsi müstəvisində deyil, müvafiq makroiqtisadi göstəricilərlə müqayisə şərtlərində təhlilin aparılması vacibdir.

Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına əsaslanan dövlət quruculuğunun ötən illərində sosial təminatla bağlı görülmüş işlər heç də sosial müdafiə istiqamətlərindən geri qalmamışdır, hətta, deyə bilərik ki, onu üstələməkdədir. Praktikaya xronoloji baxış etibarilə Azərbaycanda sosial təminatın inkişafına təsir edən amilləri aşağıdakı iki istiqamət üzrə təsnifatlaşdırmaq olar:

- ölkə müstəqilliyinin əldə edilməsindən və sosial dövlət modeli quruculuğu istiqamətində strategiyanın üstün tutulmasına uyğun olaraq 1990-cı illərin əvvəllərində əhalinin kəskin sosial-iqtisadi vəziyyətdən çıxışına nail olunması üçün bilavasitə maliyyələşmə ilə müşayiət olunan sosial təminat tədbirlərinin prioritet strateji dövlət idarəetmə hədəfləri arasında yer alması;
- dövlət müstəqilliyinin ilk illərində yaranmış çətin sosial-iqtisadi şəraitin eyni zamanda həmin vaxt Qarabağ regionunun Azərbaycandan qoparılmasına nail olunmasının hədəflənilməsi məlum hərbi təcavüz, yaranan hərbi münaqişə və elan olunmamış müharibə mühitində daha da kəskinləşməsinin sosial və iqtisadi təsirlərinin, nəticələrinin yumşaldılmasının labüd zərurətə çevrilməsi reallığının hökumət səviyyəsində qəbul edilməsi;

Müsbət meyl olaraq, qeyd etməliyik ki, Azərbaycanda sosial təminata ayrılan büdcə bütün ötən illər ərzində davamlı olaraq artırılmış, ayrılan maliyyə əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılmasında önəmli rol oyanmışdır.

Sosial təminatın inkişafının qiymətləndirilməsinin prioritet meyar olaraq büdcə-maliyyə aspektindən qiymətləndirilməsi çərçivəsində bu istiqamətə ayrılan maliyyə vəsaitlərinin mütləq həcmnin artımı, həmin vəsaitlərin cəmi büdcə xərclərində payının, həmçinin ümumi daxili məhsulda (ÜDM-də) payının artması əsas qiymətləndirilmə göstəricisi olaraq çıxış edir. Riyazi-iqtisadi ifadədə bu əlaqəni aşağıdakı düsturla verə bilərik:

$$\epsilon_{C,GDP} = \frac{\Delta \Sigma C_{ij}}{\Delta GDP} \quad (1)$$

Burada C_{ij} – “i” sosial təminat-xərc istiqaməti (sosial təminat növü) üzrə “j” xərclərinin cəmini, GDP – ÜDM-i, $\epsilon_{C,GDP}$ – məcmu sosial təminat xərclərinin ÜDM-in dəyişməsinə münasibətdə elastikliyi göstərməkdədir.

Bu düstura istinadən sosial təminatın maliyyə aspektindən inkişafının qiymətləndirilməsi üçün ölkə şəraitində elastiklik xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi nəzərdən keçirilən prioritet məsələlərdən olaraq nəzərə alın bilər. Belə ki, ÜDM-in artması şəraitində sosial xərclərin də artımın baş verməsi, fikrimizcə, inkişaf baxımından zəruri haldır (Bu baxımdan $\epsilon = 0$ nəticəsi ilə ifadə olunan - tam qeyri-elastiklik halının baş verməməsinin gözlənilməməsi baxımından qiymətləndirilmə aparılmalıdır).

Bununla belə, Azərbaycanda sosial xərc istiqamətlərinə büdcə mexanizmi vasitəsilə ayrılan vəsaitlərin həcmi sosial-iqtisadi, demoqrafik, normativ əsaslarla əlaqəli olmaqla, eyni zamanda normativ baza üzərində hüquqların formalaşmasından irəli gələrək hər son il üzrə (və ya ondan əvvəlki il üzrə) faktiki göstəricilər nəzərə alınmaqla proqnozlaşdırılan maliyyə tələbatı üzrərində qurulduğundan ölkə nümunəsində bir çox hallarda ÜDM-in artımının sosial xərclərin artırılmasında nəzərə alınması ilə bağlı yanaşmanı da müşahidə etməməkdəyik.

Belə olan halda isə ən azından sosial təminatın maliyyə təminatı kimi onun əhatə dairəsinin genişləndirilməsinə transformasiyası inkişaf baxımından məqsədmüvafiq rol oynaya bilər ki, bu da öz növbəsində sosial təminatın inkişafı ilə idarəetmə arasındakı əlaqənin əhəmiyyətini ön plana çıxarır.

Aşağıdakı cədvəldə Azərbaycanda son on il ərzində dövlət büdcəsində sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri göstəriciləri və həmin göstəricilər əsasında hesablana biləcəyimiz qiymətləndirilmə parametrləri nəticələri əks etdirilmişdir (cədvəl 1.):

Dövlət büdcəsində sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri

İllər	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Büdcədə nəzərdə tutulmuş sosial müdafiə və təminat xərcləri	2072	2040.5	2698.8	2352	2343.1	2470.4	3237	3692.7	3728.6	4315.9	4542.2
Əvvəlki ilə nisbətən artım və ya azalma (faizlə)	14.3	-1.5	32.3	-12.9	-0.4	5.4	31.0	14.1	1.0	15.8	5.2
Büdcənin cəmi xərcləri	20063	21100	18495	17941	22149	25190	27492	28543	32903.8	36625	36763
Sosial müdafiə və təminat xərclərinin büdcənin cəmi xərclərində payı (faizlə)	10.3	9.7	14.6	13.1	10.6	9.8	11.8	12.9	11.3	11.8	12.4
ÜDM, milyon manatla	59000	54400	60425	70338	80092	81896	72578	93203	133972	123000	127305
Sosial müdafiə və təminat xərclərinin ÜDM-də payı (faizlə)	3.5	3.8	4.5	3.3	2.9	3.0	4.5	4.0	2.8	3.5	3.6

Mənbə: Hər il üzrə qəbul edilən dövlət büdcəsi haqqında qanunlarla müəyyən olunmuş proqnoz göstəriciləri əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qeyd: ÜDM göstəriciləri Dövlət Statistika Komitəsinin internet resurslarından əldə olunmuş, 2024-cü il üçün ÜDM göstəricisi müəllif tərəfindən pessimist proqnoz olaraq götürülmüşdür.

Cədvəl 1-dən görmək olar ki, sosial müdafiə və sosial təminata son 10 ildə ayrılmış vəsaitlər üzrə davamlı artım müşahidə edilir, lakin bu artım tendensiv olaraq qeyd edilən dövr üzrə əhəmiyyətli artım templərini əks etdirməməkdədir. Bəzi illərdə bu istiqamə ayrılan xərclərdə əvvəlki illərə nisbətən azalmalar da baş vermişdir. Bununla belə, əsas effektivlik indikatoru kimi, sosial müdafiəyə və təminat istiqamətinə dövlət büdcəsi çərçivəsində ayrılan vəsaitlərin ÜDM-də payı göstəricisinin qeyd edilən dövr ərzində orta hesabla yalnız 3,5 faiz ətrafında dəyişdiyini də söyləmək mümkündür. Eyni zamanda sosial xərc göstəricilərinin xaosik dəyişməsi və qeyd etdiyimiz elastiklik prinsipi baxımından da nəzərdən keçirildikdə qanunauyğunluq göstərən qiymətləndirilmə nəticələrinə gəlinməsinin mümkün olmadığı da müşahidə edilməkdədir ki, bu da sosial təminatın inkişafında “ayrılan büdcə (xərc) – ÜDM” münasibətinə yanaşmanın islahatlılıqda nəzərə alınması səviyyəsi ilə bağlı çatışmazlıqların da olması fikrini ortaya çıxarmaqdadır.

Dövlət informasiya vasitələrində bu istiqamətdə mühüm hesab etdiyimiz məlumatlara istinad edilməsi də yerinə düşər:

“Azərbaycan Respublikasının 2024-cü il dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununun layihəsində sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri üçün 4542,2 milyon manat vəsait proqnozlaşdırılmış, bu da 2023-cü illə müqayisədə 226,3 milyon manat və ya 5,2 faiz, 2022-ci ilin icra göstəriciləri ilə müqayisədə isə 1077,8 milyon manat və ya 31,1 faiz çoxdur. Sosial müdafiə və sosial təminat xərclərinin dövlət büdcəsi xərclərinin tərkibində xüsusi çəkisi 12,4 faiz (2023-cü illə müqayisədə 0,6 faiz-bənd çox), ÜDM-də xüsusi çəkisi isə 3,8 faiz (2023-cü illə müqayisədə 0,2 faiz-bənd çox) təşkil edəcək. 2020-ci illə müqayisədə bu xərclərin dövlət büdcəsi xərclərinin tərkibində xüsusi çəkisi 0,6 faiz-bənd, mütləq ifadədə isə 1429,6 milyon manat və ya 45,9 faiz çox olmuşdur. Əhalinin gəlir əldə etmək imkanlarının və rifahının yaxşılaşması, yoxsulluq səviyyəsinin azaldılması, aztəminatlı ailələrin, xüsusilə də sosial cəhətdən həssas təbəqələrinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və digər sosial tədbirlərin maliyyə təminatı üçün 2024-cü ilin dövlət büdcəsinin layihəsində 2630,7 milyon manat vəsait nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da 2023-cü illə müqayisədə 649,6 milyon manat və ya 32,8 faiz çoxdur [1].

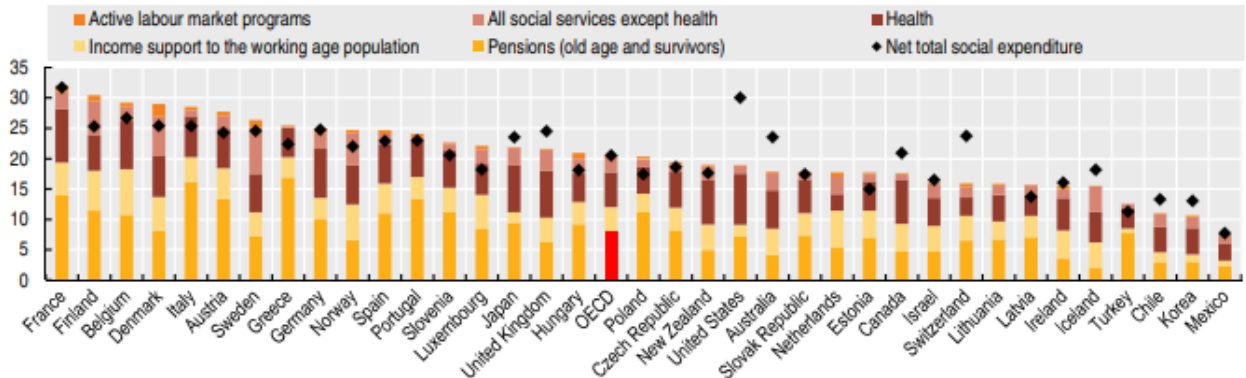
Əsas məqsədləri - maliyyə sabitliyini qorumaq şərtlə üzv ölkələrin ən yüksək davamlı iqtisadi inkişafına, əhalinin iş yerləri ilə təmin olunmasına və yaşayış səviyyəsinin artırılmasına nail olunmasına və bununla dünya iqtisadiyyatının inkişafına kömək etmək, iqtisadi inkişaf prosesində üzv olan və olmayan ölkələrin stabil iqtisadi irəliləyişinə kömək edilməsi, beynəlxalq öhdəliklərə uyğun olaraq dünya ticarətinin, hüquq bərabərliyini pozmadan, hərtərəfli genişlənməsinə kömək etmək olan və özündə ABŞ, Yaponiya, Meksika, Avstraliya, əsasən də iqtisadi cəhətdən ən inkişaf etmiş Avropa ölkələrinin əksəriyyətini birləşdirən İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (İƏİT (ing. OECD)) metodologiyasına əsasən sosial xərclər - dövlət və ya özəl qurumlar tərəfindən ev təsərrüfatlarına və fərdlərə onların rifahına mənfi təsir göstərən şəraitdə dəstək vermək üçün onlara müavinətlərin və onlara yönəlmiş maliyyə töhfələrinin təmin edilməsi kimi müəyyən edilir. İƏİT-in Sosial Xərc Məlumat Bazasında (SOCX) əks etdirilən siyasətlərin əhatə etdiyi sosial məqsədlərə aşağıdakılar daxildir: Yaşlılıq və ailə başçısını itirməyə görə (məsələn, pensiya ödənişləri), əmək qabiliyyətinin itirilməsi ilə bağlı müavinətlər (məsələn, əlilliyə görə ödənişlər, xəstəlik müavinəti), səhiyyə (məsələn, tibbi mallar və xidmətlər), ailə (məsələn, uşaq müavinəti, ödənişli valideyn məzuniyyəti), aktiv əmək bazarı siyasətləri (məsələn, məşğulluq xidmətləri), işsizlik (məsələn, işsizlik kompensasiyası), mənzil (məsələn, mənzil müavinətləri), digər gözlənilməz hallar (məsələn, aztəminatlı ailələrə sosial yardım növü üzrə müavinətlər) [2], [3].

2018-ci ildə İƏİT üzvü kimi 36 ölkədə dövlət sosial xərclərinin ÜDM-də payı göstəricisi 20%-dən bir qədər çox olmuşdur. Dövlət sosial xərclərinin ÜDM-ə nisbəti Fransada ən yüksək olmaqla ÜDM-in 30%-dən bir qədər çoxunu təşkil etmiş, Avstriya, Belçika, Danimarka, Finlandiya, Almaniya, İtaliya və İsveç isə sosial xərclərə ÜDM-ə münasibətdə 1/4-dən çox pay ayrılmışdır. Spektrin digər ucunda əsasən ÜDM-inin 13%-dən azını dövlət sosial dəstəyinə xərcləyən Çili, Koreya, Meksika və Türkiyə kimi qeyri-Avropa ölkələri vardır. 2010-cu illərin əvvəllərində inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda sosial xərclər İƏİT orta göstəricisindən aşağı idi, bu, Hindistanda ÜDM-in təxminən 3%-i ətrafında Braziliyada təxminən 17%-ə qədər idi [4,104-105].

Bir çox İƏİT ölkələrində rifah dövlətləri 60 il bundan əvvəl elementar bazadan bu gün gördüyümüz daha əhatəli sistemlərə qədər genişlənməmişdir. 1960-cı ildə İƏİT üzrə dövlət sosial xərcləri ÜDM-in 10%-dən azını təşkil edirdi, lakin həmin vaxtdan bəri ikiqat artmaqla orta hesabla 20%-dək artmış və dövlətin sosial xərclərinin 2/3-si pensiya və səhiyyə xidmətlərinə yönəldilmişdir. 2022-ci ildə Fransa və İtaliya ÜDM-də 30%-dən çox payla dövlət sosial xərclərinin ən yüksək səviyyəsinə malik ölkələr olmuş, Kosta Rika, İrlandiya, Koreya, Meksika və Türkiyədə isə bu, ÜDM 15%-dən azdır. İƏİT üzrə orta hesabla ÜDM-in 3,1%-ni təşkil edən özəl sosial xərclər dövlət xərclərindən xeyli azdır, lakin Hollandiya, İsveçrə və ABŞ-da ÜDM-in 10%-dən yuxarıdır [3].

2015-17-ci illərdə İƏİT üzrə ÜDM-ə nisbətdə xalis ümumi sosial xərclər üzrə dövlət sosial xərcləri göstəricilərinin ölkələr üzrə xərc strukturu dair aşağıda verdiyimiz 2-ci şəkllə nəzər yetirdikdə, həmin xərclərin əsas hissəsini pensiya xərcləri təşkil etdiyini və bu parametrlər üzrə İƏİT üzrə orta göstəricinin təxminən 7,5 faizdən də üzərində olduğunu görmək mümkündür. Şəkilin sağ ikinci

yarısında yer almaqla sosial xərclərin ÜDM-də payı göstəricisinin 20 faizdən aşağı olduğu ölkələrdə cəmi sosial xərclərdə pensiya xərcləri ilə yanaşı (bəzən daha çox), əhəmiyyətli hissəyə malik xərclərin əməkqabiliyyətli yaşda əhaliyə gəlir dəstəyi, eləcə də sosial xidmət xərcləri (səhiyyə istisna olmaqla) istiqamətlərinin təşkil etdiyini də xarakterik cəhət olaraq müşayiət edə bilərik (şəkil 1.):

Şəkil 1. 2015-17-ci illərdə İƏİT üzrə ÜDM-ə nisbətdə dövlət sosial xərclərinin strukturu
Mənbə: İƏİT (OECD) [4].

Əgər Azərbaycanın sosial müdafiə modeli çərçivəsində bilavasitə dövlət büdcəsindən deyil, büdcədən kənar fondlar olar dövlət sosial müdafiə və işsizlikdən sığorta fondları vasitəsilə nəzərdə tutulan pensiyaları, həmçinin məcburi dövlət sosial sığorta haqları hesabına maliyyələşdirilməklə ödənilən sosial müavinət növlərini əhatə edən əhaliyə ödəniş xərclərinin 2024-cü il üçün dövlət sosial müdafiə fondunun büdcəsi haqqında (təsdiqlənmiş) qanunda 6681,6 mln. manat təşkil etdiyini (6919,86 mln. manat həcmində nəzərdə tutulmuş cəmi xərclərin 97 faizə yaxınıni təşkil etməklə), eləcə də işsizlikdən sığorta fondunun 2024-cü ilin təsdiqlənmiş büdcə qanunu nümunəsində xərc imkanlarının 138 mln. manat ətrafında olduğunu nəzərə almaqla (238 mln. manat həcmində təsdiqlənmiş cəmi proqnoz 100 mln. manatlıq (və ya 42 faizlik) hissəsinin idarəetmə və saxlanma xarakterli və ya birbaşa sosial təminatə yönəldilməyən hissə olduğu baxımından götürülməklə), bu iki istiqamət üzrə də sosial məhiyyətli cəmi xərc məbləği olaraq alınan – 6819,6 mln manatı (6681,6+138,0) da 1-ci cədvəldə qeyd edilmiş – 2024-cü il üçün dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş sosial müdafiə və təminat xərcləri məbləği ilə birlikdə nəzərə alsaq, sosial təminat və müdafiə məqsədli bütün xərclərin ən yaxşı halda 11223,8 mln. manat olmaqla 2024-cü il üçün ÜDM-in 8,9 faizi ətrafında hissəsini təşkil etdiyini hesablamaq bilərik $(6819,6 + 4542,2) \cdot 100 / 127305$ ki, bu da beynəlxalq göstəricilərlə müqayisədə kifayət qədər aşağı göstəricini əks etdirməkdədir.

Azərbaycanda sosial təminat məqsədli maliyyələşdirilmənin büdcə mexanizmlərinin mövzu ilə əlaqədar xüsusi məqamı olaraq həmçinin onu da qeyd etməyi vacib hesab edirik ki, dövlət büdcəsi vasitəsilə ayrılan sözügedən vəsaitlər heç də bütöv qisimdə və ya mütləq əksəriyyət şəraitində (məsələn, dövlət sosial müdafiə fonduna münasibətdə təqribən 95-97 faiz ətrafında olmaqla) birbaşa sosial təminatın maliyyələşdirilməsinə deyil, idarəetmə-saxlanma məqsədli digər xərcləri də nəzərdə tutmaqdadır ki, bu məqamlar da sosial təminat siyasətinin effektivliyini maliyyə effektivliyi mövqeyindən zəiflədən amillərdən hesab edilə bilər.

Həmçinin 2021-2022-ci illərdə Azərbaycanda ev təsərrüfatlarında adambaşına aylıq gəlirlərin rəsmi statistikasına nəzər yetirsək, 2022-ci ildə ölkə üzrə adambaşına aylıq cəmi gəlirin bu illərdə orta hesabla yalnız təqribən 15,5 faizlik (2022-ci il üzrə - 19,1 faiz) hissəsinin pensiyalar, eləcə də müavinət təqaüd, kompensasiyalar və digər sosial ödənişlərdən formalaşdığını demək mümkündür ki, bu da mövcud sosial-iqtisadi göstəricilər şəraitində sosial təminatın ölkədə əhalinin sosial rifahının təmin olunmasındakı əhəmiyyətli rolunu ifadə etməyə imkan verir (MDB ölkələri üzrə orta göstəricinin 19,4 faiz ətrafında olduğunu görmək olar [5]).

Azərbaycanda sosial təminatın inkişafı ilə bağlı digər aspektlərdən olan vətəndaş məmnunluğunun təmin olunması məsələsi xüsusilə son illərdə daha çox qabardılmağa başlanmışdır.

Bu məsələnin prinsip olaraq sosial təminata münasibətdə artıq proses kimi ortaya çıxmasına təsir edən əsas xarakterik amillər kimi, Nazirlik səviyyəsində artırılan təbliğat-təşviqat işlərinin vacibliyinin strateji istiqamət olaraq qəbul edilməsinin də təsirlə sosial təminatın əhatəsi imkanları ilə bağlı cəmiyyətdə məlumatlılığın artması, müəyyən mənada şəffaflığının artırılması ilə bağlı təşəbbüskarlıq addımlarını (o cümlədən integrasiya edilmiş qurumlararası elektron məlumat bazalarının idarə edilməsinə söykənməklə vahid pəncərə prinsipilə bütün sosial müdafiə və sosial təminat istiqamətləri əhatə edilərək fəaliyyəti təşkil edilmiş Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat Agentliyinin (DOST Agentliyi) yaradılması və s.), əhalinin informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə imkanlarının genişlənməsini, o cümlədən bu sahədə elektron xidmətlərin tətbiqi və davamlı genişləndirilməsini qeyd etmək olar.

Hesab edirik ki, ötən yaxın illərdə isə sosial təminata münasibətdə vətəndaş tələbkarlığının daha da artmasına COVID-19 pandemiyasının sosial-iqtisadi təsirləri və 44 günlük Vətən Müharibəsinin zamanı sağlamlığına ciddi ziyan dəymiş şəxslər və müharibə iştirakçılarının sosial müdafiəsi zərurəti də öz növbəsində rəvac vermişdir. Sosial təminatın dinamikası ilə bağlı açıqlanan statistika da bu istiqamətdə müsbət meyllərdən xəbər verir:

2020-ci ildə Azərbaycan Ordusunun tarixi Zəfər əldə etdiyi Vətən müharibəsindən sonra dövlət başçısının göstərişi ilə şəhidlərimizin ailə üzvləri və müharibə iştirakçıları ilə bağlı geniş sosial dəstək paketinin icrası Nazirliyin başlıca fəaliyyət istiqamətlərindən birinə çevrilib. Ötən dövrdə 126 min şəxsə həmin paket çərçivəsində dəstəkyönümlü 322 min xidmət göstərilib. Onlardan 104 min nəfərə 117 min sosial ödəniş təyin olunub, 11 min nəfərə 54,5 min sosial-psixoloji dəstək və reabilitasiya xidməti göstərilib, 453 hərbi 472 yüksək texnologiyalı son nəsil protezlə, müharibə ilə əlaqədar əlilliyi olan 2058 şəxs 48 min reabilitasiya vasitəsi ilə, 21,9 min şəxs birdəfəlik ödəmə ilə təmin olunub. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra həmin sosial dəstək paketi çərçivəsində şəhid ailələri və müharibə ilə əlaqədar əlilliyi olan şəxslərin mənzillə təminatı proqramı da beş dəfə genişlənilib. Onlara postmüharibə dövründə 5800, ümumilikdə ötən dövrdə 14 600 mənzil və fərdi ev verilib. Həmçinin postmüharibə dövründə 424, ümumilikdə ötən dövrdə 7600 avtomobil müharibə ilə əlaqədar əlilliyi olan şəxslərə təqdim edilib. Ölkə Prezidentinin tapşırıqlarına əsasən nazirlik eyni zamanda son illərdə 1997-ci il avqustun 2-dək olan dövr üzrə şəhid hərbi qulluqçuların və daxili işlər orqanları əməkdaşlarının vərəsələrinin, habelə həmin dövrdə hərbi xidmətdə olarkən aldığı xəsarət nəticəsində əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslər və vərəsələrinin birdəfəlik ödəmə ilə təminatı proqramını icra edib. Reabilitasiya infrastrukturunun müasirləşdirilməsi prioritetinə uyğun olaraq son beş ildə nazirliyin 12 reabilitasiya və sosial xidmət müəssisəsi əsaslı təmir və yenidənqurmada sonra istifadəyə verilib, Qəbələ rayonunda Uşaq Reabilitasiya Mərkəzi açılıb. Beləliklə, reabilitasiya xidmətləri ilə təmin olunanların illik sayı dəfələrlə artıb. 2023-cü ilin 11 ayında da 78,9 min nəfər əlilliyi olan şəxsə reabilitasiya xidmətləri göstərilib, 9,7 min şəxsə 80,8 min reabilitasiya vasitəsi verilib. Yaxın vaxtlarda Şəmkir rayonunda da nazirliyin Uşaq Reabilitasiya Mərkəzi açılacaq, habelə Quba, Ağcabədi, Kəlbəcər, Şamaxı rayonlarında da yeni reabilitasiya mərkəzlərinin açılması nəzərdə tutulub. 2022-ci il 16 noyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı"na uyğun olaraq həmin ərazilərə qayıdan sakinlərin aktiv məşğulluq tədbirləri ilə əhatə olunması nazirliyin başlıca fəaliyyət istiqamətlərindən biridir. Həmin ərazilərə qayıdan sakinlərlə görüşlər keçirilərək onların məşğulluq imkanları qiymətləndirilir və məşğulluqlarının təmin olunması üçün müvafiq ərazilərdə fəaliyyət göstərən işəgötürənlərlə əməkdaşlıq şəraitində dəstək tədbirləri həyata keçirilir. Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramının Tədbirlər Planı üzrə nazirlik tərəfindən 2023–2026-cı illərdə Cəbrayıl rayonunda Regional DOST Mərkəzinin və Peşə Hazırlığı Mərkəzinin, Ağdam, Füzuli, Zəngilan, Qubadlı, Kəlbəcər, Laçın və Şuşada DOST filiallarının, Kəlbəcərdə Reabilitasiya Mərkəzinin yaradılması da nəzərdə tutulub [6].

Sosial təminat sistemi çərçivəsində tənzimləmə rıçaqlarından olmaqla ən effektiv alətlərdən biri kimi, dövlət sosial yardımını mexanizminin inkişafı xüsusilə diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Belə ki, dövlətin sosial funksiyalarının həyata keçirilməsində müsbət nəticələr əldə olunması keçirilən sosial müdafiə islahatlarının ünvanlı sosial yardım proqramlarının da davamlı icrası ilə

müşayiət edilməsilə aparılmasını tələb edir. Sosial yardım mexanizminin fəaliyyəti, belə demək mümkünsə, “bünövrə möhkəmləndirici” mahiyyətdə sosial müdafiə sisteminin effektiv fəaliyyətinə davamlı təzyiq göstərən və daimi nəzarət və tənzimləmə ehtiyacı tələb edən - yoxsulluq problemi ilə mübarizədə əsas vasitə kimi qəbul olunmaqla, islahatların nəticəliliyinə birbaşa təsir göstərir. Bu təsir imkanlarının əsasında isə əsas iqtisadi mahiyyəti etibarilə, dövlət sosial yardımını sisteminin əhali gəlirlərinin ev təsərrüfatları bazasında qiymətləndirilməsinə əsaslanmaqla, mövcud iqtisadi şərtlərdə istehlak qiymətlərinin indeksinə uyğun insan ehtiyaclarının ifadəsi kimi qanunvericilikə mütəmadi yenidən baxılan ehtiyac meyarlarının müəyyən olunması (hər ilin sonunda növbəti il üçün ünvanlı sosial yardımın təyin olunması məqsədilə ehtiyac meyarının əks etdirildiyi konkret məbləğ olaraq ayrıca qanunla müəyyənləşdirilməklə) üzərində qurulması ilə bağlıdır.

Ünvanlı dövlət sosial yardımını məqsəd və mahiyyətindən irəli gələrək sosial təminatın əsas həlqəsi olması etibarilə sosial təminatın sosial müdafiə ilə müqayisədə özünün fərqlənən xüsusiyyətlərini formalaşdırır. Ünvanlı sosial yardımını bilavasitə əhali gəlirlərinin müəyyən edilməsi ilə bağlı olduğundan davamlı şəkildə nəzarət, monitoring (müşahidələr) və təhlillər tələb etməklə, eyni vaxtda geniş mənada sosial müdafiə sistemi çərçivəsində xüsusi təşkilati-idarəetmə obyektinə kimi çıxış edir. Bu mənada sosial yardım sisteminin effektivliyi ilə əhali gəlirlərinin və potensial gəlir imkanlarının düzgün və şəffaf mühitdə qiymətləndirilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi arasında düzmütənasıblıq əlaqəsi mövcuddur və mənbələrindən asılı olmayaraq əhali gəlirləri və gəlir potensiallarının yalnız düzgün və dəqiq qiymətləndirilməsi şəraitində dövlət büdcəsi vasitəsilə ayrılan (proqnozlaşdırılan) vəsaitlər çərçivəsində aparılan maliyyələşmələrin səmərəliliyinə və effektivliyinə, sosial rifahla bağlı cəmiyyət üzvləri arasında yoxsulluq, “təbəqələşmə” və gəlir qütbləşməsi meyilləri kimi sosial-iqtisadi problemlərlə mübarizə aparılmasında səmərəliliyin əldə olunmasına nail olunması mümkündür.

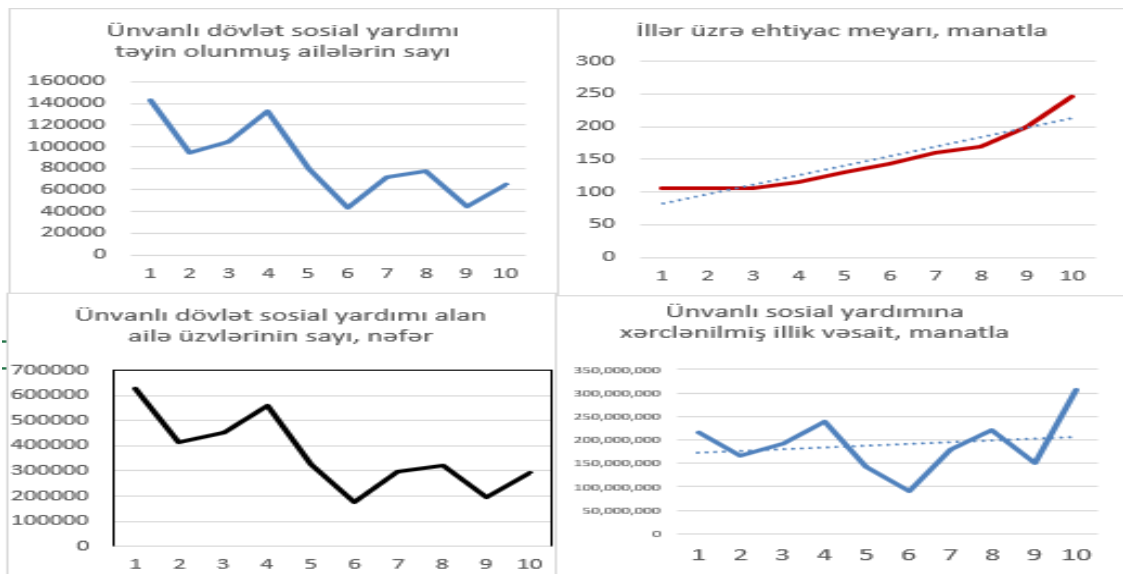
Ünvanlı dövlət sosial yardımını da sosial təminatın tərkib hissəsi kimi nəzərə alıqda, bu zaman Azərbaycanda bu sahə ilə bağlı aktual problemlərin əsas istiqamətlərinə də toxunmaq lazımdır.

Azərbaycanda artıq 2006-cı ilin əvvəlindən başlayaraq sistemli şəkildə tənzimlənməsi həyata keçirilən və sığorta-pensiya sistemindən sonra sosial müdafiənin (və ya mövzu kontekstində - sosial təminatın) ikinci mühüm sütunu hesab edə biləcəyimiz - ünvanlı sosial yardımını ilə bağlı elektron xidmətlərin təşkilinin mərkəzləşdirilmiş elektron informasiya sistemləri vasitəsilə aparılmasına qanunvericiliyə müvafiq dəyişikliklərə əsasən 2019-cü ilin əvvəlindən başlanılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumiyyətlə bu sahədə xidmətlərin təşkilində elektronlaşmanın tətbiqi nəticə baxımından bu dövrə qəqər bəzi hallarda baş vermiş, yaxud baş verəcək subyektiv təsirlərin qarşısının alınması istiqamətində müsbət nəticələri ilə xarakterizə edilə bilər. Həmçinin ünvanlı dövlət sosial yardımını ilə bağlı uzun illər aktual problem olaraq qalmış – onun əmək bazarı ilə əlaqələndirilməsinin də müvafiq qanunvericilik dəyişiklikləri hesabına son dövrlərdə təmin olunması bu istiqamətdə sosial müdafiənin əsas prinsiplərinin, xüsusən sosial ədalət prinsipinin daha da gücləndirilməsi və maliyyə resurslarından səmərəli istifadə üçün yeni imkanlar açmışdır. Eyni vaxtda qərar qəbulu prosesində digər orqanların və qurumların informasiya ehtiyatlarından və sistemlərindən istifadə olunmasının da əsasən elektron formatda aparılması ədalətli qərarların verilməsi baxımından müsbət meyillər olaraq dəyərləndirilməlidir. Bu mexanizmin özünün də müvəffəqiyyətli işləməsi isə ölkədə ümumən sosial müdafiənin məqsədlərinin təmin olunması istiqamətində ailələrin sosial-iqtisadi vəziyyətinin və imkanlarının düzgün qiymətləndirilməsi zərurəti Nazirliyin mərkəzləşdirilmiş elektron informasiya sistemi çərçivəsində informasiya texnologiyalarının tətbiqi və idarə olunmasının, eləcə də müraciətlər üzrə qərar qəbulu proseslərinin düzgün, xətasız və ya tam dəqiqliklə aparılmasının təmin olunmasını yeni bir problem olaraq ortaya çıxarır ki, bu da öz növbəsində əlavə nəzarət prosedurları ilə bağlı yeni zərurət formalarını ərsəyə gətirir. Bu baxımdan elektron təyinat proseslərinin düzgün təşkili bazasında əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, rifah halının yaxşılaşdırılması hədəfi əsas tutulmaqla ünvanlı sosial yardımının əhatə dairəsinin genişləndirilməsi üçün qiymətləndirilmə meyarları üzrə şərtlərin yumşaldılmasına baxılması da diqqətdə saxlanılma tələb etməklə yeni aktualıq

formalaşdırır. Bununla belə, istənilən şəraitdə ünvanlı dövlət sosial yardımı istiqaməti üzrə sosial təminatın inkişafının da əsas meyarı kimi onun maliyyə resursu çərçivəsi çıxış edir.

Ölkədə 2014-2023-cü illər üzrə ünvanlı dövlət sosial yardımı ilə bağlı dövlət statistik məlumatlarına əsasən tərtib edilmiş ünvanlı dövlət sosial yardımı ilə bağlı əsas parametr və göstəriciləri əks etdirən hazırladığımız aşağıdakı diaqrama nəzər yetirsək, müşahidə etmək olur ki, qeyd edilən illərdə bu sosial təminat növü üzrə vəsait alan ailələrin sayı və həmin yardımın bölgüsü üzrə nəzər alınan ailə üzvlərinin sayı göstəricilərinin dəyişməsi dinamikası eyni traektoriyalarda baş vermiş, qeyd edilən dövrdə bu istiqamətə xərclənmiş vəsaitlərin traektoriyası da qeyd etdiyimiz hər iki say parametri göstəricilərinin dəyişməsi traektoriyasından çox da fərqlənməməklə (əsasən uyğunluq göstərməklə), illər üzrə ehtiyac meyarı məbləğlərinin artımı bu istiqamətə xərclənilmiş vəsaitlərin artımı tendensiyasını daha böyük artım templəri əsasında daha çox üstələmişdir (şəkil 2.):

Şəkil 2. 2014-2023-cü illərdə ünvanlı dövlət sosial yardımı ilə bağlı dinamika

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Buradan isə ilk növbədə belə bir nəticə çıxarmaq olur ki, Azərbaycanda son onillik bir dövrdə ünvanlı dövlət sosial yardımının maliyyə miqyasının riyazi genişlənməsi ilə bağlı əsas amillər daha çox ehtiyac meyarı məbləğlərinin inzibati mahiyyətdə artımı ilə əlaqələndirilə bilər. Açıqladığımız bu məlumatlar üzrə eyni mənbə üzrə dövlət statistikasına əsasən ünvanlı dövlət sosial yardımı alan ailə üzvlərinin sayı və bir nəfərə düşən orta aylıq ünvanlı dövlət sosial yardımın məbləği göstəriciləri əsasında 2023-cü il üçün ünvanlı sosial yardımı üçün xərclənmiş vəsaiti hesablamaqla həmin il üzrə ÜDM göstəricisi ilə müqayisə etdikdə bu nisbət 0,24 faizə bərabər olduğunu görmək mümkündür.

Dünya Bankının gəlirlərə görə ölkə təsnifatlaşdırılmasına əsasən, Azərbaycan Mərkəzi və Qərbi Asiya regionu tərkibində yuxarı orta gəlirli ölkələr qrupuna aid edilmişdir. 2018-ci il qiymətləndirilmələrinə uyğun olaraq Mərkəzi və Qərbi Asiya regionunda ölkəmizin aid edildiyi təsnifatdan da aşağı olan - aşağı və orta aşağı gəlirli ölkələr üzrə göstəricilərdə sözügedən region üzrə sosial yardım xərclərinin ÜDM-də payının orta göstəricisi – 1,6 faiz, Şərqi Avropa regionunda bu nisbət 3,2 faiz, Şimali-Cənubi-Qərbi Avropa regionu üzrə isə 3,3 faiz təşkil etmişdir. Dünya miqyasında regionlar üzrə orta göstərici 0,9 faiz təşkil etmiş, ən aşağı göstərici olan 0,4 faiz Şərqi Asiya regionunun payına düşmüşdür [7].

Ünvanlı sosial yardımın əhatə dairəsi baxımından da mövcud statistik vəziyyət bu sahədə genişlənmə siyasətinin seçilməsi üçün əsasların olduğunu göstərir. Qeyd edilən bu kimi göstəricilər də digər tərəfdən Azərbaycanda ünvanlı dövlət sosial yardımı üzrə maliyyələşmələrin miqyasının

artırılması imkanlarının nəzərdən keçirilməsinə baxılması aktuallığı ilə bağlı fikirləri möhkəmləndirməyə əsaslar yaratmaqdadır.

Xüsusilə dünya ölkələri tərəfindən hamılıqla qəbul edilmiş və bütün ölkələri, o cümlədən yoxsul, zəngin və orta gəlirli ölkələri planetin mühafizəsini təmin etmək şərtilə, tərəqqini təşviq etmək üçün tədbirlər görməyə səsləyən, sosial müdafiə və məşğulluq imkanları da daxil olmaqla geniş spektrli sosial ehtiyacları ön plana çəkildiyi qlobal məqsəd və hədəflər sırasında Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri arasında 1.3.1-ci bəndə uyğun olaraq əhalinin sosial müdafiə ilə əhatə olunma dərəcəsinin də əsas hədəflərdən biri olaraq götürüldüyünü nəzərə alaraq, 1992-ci ildən Azərbaycanın da 57 Konvensiyasına qoşularaq təsbit olunmuş prinsip və normaları qəbul etməklə üzvü olduğu Birləşmiş Millətlər Təşkilatının qurumlarından biri olan və beynəlxalq sferada əmək məsələlərini tənzimləyən - Beynəlxalq Əmək Təşkilatı tərəfindən açıqlanılan statistik məlumat bazası məlumatlarına nəzər yetirsək (məlumat-sorgu bazasında müvafiq parametrlər üzrə axtarış apararaq), 2023-cü ildə Azərbaycanda pensiya yaşında olan əhalinin 97 faizinin, ağır əlilliyi olan alan şəxslərin 100 faizlik hissəsinin əlillik müavinəti ilə, yoxsul şəxslərin isə 100 faizinin sosial müdafiə sistemləri ilə əhatə olunduğunu görmək mümkün olmasına baxmayaraq, ən azı bir sosial müdafiə ödənişi ilə əhatə olunan kontingentin payının 35,2 faiz, uşaq/ailə pul müavinətləri alan uşaqlar/ev təsərrüfatların payının 10,3 faiz, sosial yardımla əhatə olunan həssas əhalinin əhatə olunması göstəricisinin isə yalnız 10,6 faiz təşkil etməsini, 2022-ci il üzrə əmək zədəsi halında sosial müdafiə ilə əhatə olunan kontingentin nisbi payının isə 33,1 faiz təşkil etdiyini görmək mümkündür (Bilavasitə sosial müdafiə mahiyyətli (xüsusən pensiya təminatı üzrə) istiqamətlər xaricində, Azərbaycan üzrə sosial təminat mahiyyətli statistik axtarış nəticələri, halbuki, sosial müdafiənin tərkibində bu və digər sosial təminat istiqamətləri üzrə Avropadaxili regionların, həmçinin dünyanın digər regionlarının orta göstəriciləri ilə müqayisədə bəzi istiqamətlər üzrə nəzərəçarpan dərəcədə, yaxud bəzən dəfələrlə aşağı indikatorları əks etdirməkdədir) [8], [9], [10].

Nəticə

Mövzuda aparılan təhlil və müzakirə nəticələrinə əsasən Azərbaycanın Respublikasının mövcud sosial müdafiə modeli çərçivəsində sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsi baxımından aşağıdakı istiqamətlər üzrə məsələlərin nəzərə alınmasını məqsədmüvafiq hesab edirik:

- sosial təminatın sahə olaraq sosial müdafiənin tərkib hissəsi olaraq nəzərə alınması, o cümlədən sosial təminat istiqamətlərinin sosial müdafiə mövzusunda tədqiqatların obyektı olaraq tədqiqinin qəbuledilən olması, bunun əksinin isə adekvat yanaşma olmamasının qəbul edilməsi sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsi nöqteyi-nəzərdən elmi-tədqiqat, eyni zamanda qanunvericilik, inzibati-idarəetmə aspektindən zəruri əhəmiyyət kəsb edir;

- ölkədə cari şərtlərdə və vəziyyətdə sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsi məqsədilə sosial təminatın büdcə və qeyri-büdcə maliyyə mexanizmlərinin səfərbər edilməsilə əhatə dairəsinin və maliyyə miqyasının genişləndirilməsi məqsəduyğun hesab edilir;

- sosial təminatın təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm problemlərdən biri olaraq onun qiymətləndirilməsi meyarı kimi, təkcə statistik dəyərləndirilmələrin aparılması yetərli metodologiya hesab edilməməklə, müqayisələrin təkcə hədəf indikatorların qoyulmaqla mütləq kəmiyyətlərlə deyil, cəmiyyət həyatının bilavasitə gündəlik həyatında və ya sosial yaşamında mövcud və ya baş verən problemlər, əldə olunan hadisələrin sosial xarakteri və nəticələri nəzərə alınmaqla da aparılması, ictimai rəyin izlənilməsi, bu istiqamətdə vətəndaş qəbulu məsələlərinə daha ciddi fikir verilməsi kimi məsələlərin də meyarlar olaraq nəzərə alınması, sosial təminatın davamlı proses olaraq keyfiyyətlə icrası ilə bağlı monitoring imkanları və ya mexanizmlərinin gücləndirilməsi labüd məsələlərdəndir;

- ölkənin mövcud sosial müdafiə sxemi (quruluşu) çərçivəsində, yazının müzakirə hissəsində apardığımız təhlillər əsasında əldə olunan nəticələr ölkədə sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsi baxımından onun mühüm və post-müharibə dövründə xüsusilə prioritetlik kəsb edən sahəsi kimi - sosial təminata ayrılan büdcə-maliyyə imkanlarının aşağı olduğu, sosial təminatın əhatəsinin struktur

genişləndirilməsi (yeni təminat-dəstək istiqamətlərinin təsis edilməsi, məsələn yeni müavinət, təqaüd, kompensasiya və s. növlərinin tərtib edilərək tətbiqi, yaxud mövcud təminat mexanizmləri istiqamətlərinin (forma və növlərin) məbləğlərinə yenidən baxılması, eyni zamanda əhali kontingenti baxımından genişləndirilməsi) üçün dəyərləndirilməmiş maliyyə-resursu ehtiyatlarının mövcud olduğu və bu istiqamətlərə ayrılan maliyyə vəsaitlərinin həcmi daha çox artırılmasına zərurət olduğu qənaətinə gəlmək mümkündür (məsələn, bu tədbirlərdən biri kimi, məsələn, 29 dekabr 2021-ci il tarixli Prezident Sərəncamının icrası olaraq tam elektron şəkildə təyinatına başlanılmış və 2022-ci ilin 1 yanvarında etibarən ödənilməsinə başlanılmış məbləği 80,0 manat olan Vətən müharibəsinin iştirakçılara verilən "Müharibə veteranı" adı və Prezidentin aylıq təqaüdünün artırılmasını məqsədmüvafiq hesab etmək olar [11]);

- sosial təminatın maliyyə-tutumluluğunun genişləndirilməsi istiqamətində maliyyə-büdcə çərçivəsinin dərinləşdirilmə hesabına inkişafının təmin olunması mümkün olmadığı şərtlərin mövcudluğunda sosial təminatın ekstensiv yanaşmada - əhatə olunan əhali kontingenti üzərində genişləndirilmə hesabına inkişafına nail olunması yanaşmasının məqsədmüvafiq strategiya olaraq mənimsənilməsinə məqsədmüvafiq hesab edirik;

- hesab edirik ki, sosial təminatın əsas həlqəsi kimi, ünvanlı dövlət sosial yardımı mexanizminin effektivliyi baxımından aktual problemlər olaraq, əhali gəlirlərinin düzgün və şəffaf qiymətləndirilməsi (gəlir bəyan edilmə mexanizmlərinə baxılması) və bununla bağlı proseslərin təkmilləşdirilməsi, bu istiqamətə dövlət büdcəsi çərçivəsində nəzərdə tutulan maliyyə vəsaitlərinin artırılması hazırkı mərhələdə sosial müdafiənin gücləndirilməsi baxımından müsbət nəticələr ver bilər (nəzərə alıqda ki, ölkədə bu istiqamətə ayrılan maliyyə resurslarının həcmi ÜDM-də payının beynəlxalq praktikada əksər inkişaf etməkdə olan ölkələr üzrə olan göstəricilərdən bəzi hallarda dəfələrlə aşağıdır);

- Beynəlxalq təcrübədən də yararlanılaraq sosial təminat prosesi zəncirinə qeyri-dövlət insitutlarının da cəlb edilməsi ilə bağlı mexanizmlərin yaradılması sosial müdafiə sisteminin təkmilləşdirilmə mahiyyətində inkişafı, xüsusən də innovativlik baxımından aktual məsələlərdən biri kimi nəzərə alın bilər.

Bütövlükdə isə Azərbaycanda sosial təminatın aşağıdakı üç aspekt üzrə təşkili və idarə olunmasının nəzarətdə saxlanılmasını sosial təminatın təkmilləşdirilməsi baxımından zəruri əhəmiyyətli hesab edirik:

- sosial təminatın maliyyə aspektləri (müxtəlif sosial təminat proqramlarının (istiqamətlərinin) tətbiqi istiqamətində büdcə-maliyyə resursları üzrə genişləndirilmə imkanlarının nəzərdən keçirilməsi, adambaşına maliyyə-resurs təminatının gücləndirilməsi, maliyyə səmərəliliyinin gözlənilməsi və s. baxımından);

- sosial təminatın idarəetmə aspektləri (idarəetmə ilə əlaqədar olmaqla bütün müstəvilərdə sosial təminat sisteminin effektivliyinə mənfi təsir göstərən elementlərin və boşluqların aradan qaldırılması);

- sosial təminatın innovativ aspektləri (müasir şəraitdə sosial təminatın təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərindən biri kimi, yenilikçilik prinsipinin, bu məqsədlə isə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi və əhali tərəfindən istifadəsinin sosial müdafiənin yaxşılaşdırılması hədəfi yolunda daha rahat və əlavə imkanlar açmasının əhəmiyyətliliyinin qəbul edilərək fəaliyyətin təşkili).

- **Tədqiqatın elmi yeniliyi:** İşin elmi yeniliyi - Azərbaycanda formalaşmış milli sosial müdafiə modeli bazasında sosial müdafiənin hazırkı inkişaf səviyyəsində əhali ehtiyacların qlobal tendensiyalara daha sürətlə transformasiyası şəraitində sosial müdafiənin mühüm həlqəsi kimi, sosial təminatın növbəti inkişafı məqsədilə elmi əsaslandırılmaqla sistemləşdirilmiş prioritet təkmilləşdirilmə istiqamətlərinin verilməsidir.

- **Tədqiqat işinin tətbiqi əhəmiyyəti.** İrəli sürülən nəzəri əsaslar Azərbaycanda formalaşmış sosial müdafiə sisteminin infrastrukturunu, əlaqədar normativ baza və idarəetmə təcrübəsindən çıxış edərək sosial müdafiə sisteminin prioritet istiqamətlərdə tənzimlənilməsi baxımından metodoloji yanaşmaların və islahatların işlənilməsində praktiki əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Tədqiqat işinin iqtisadi səmərəsi. Məqalədə sosial müdafiə proqramlarının işlənilməsində sosial təminatın əhatə dairəsi üzrə prioritet inkişaf istiqamətlərinin aktuallıq baxımından müəyyən

edilməsi və tətbiqinin ölkənin sosial müdafiə sisteminin inkişafına təsiri imkanları nəzərdən keçirilir, perspektivə hesablanmış sosial və iqtisadi cəhətdən effektiv qərarların verilməsi üçün konseptual baxış formalaşdırılır.

ƏDƏBİYYAT

1. [Elektron resurs] / Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi. – 2 noyabr, 2023
URL:https://azertag.az/xeber/sosial_mudafie_ve_sosial_teminat_xercleri_uchun_45422_milyon_man_at_vesait_proqnozlasdirilib-2811094. [Müraciət tarixi: 29.04.2024].
2. Adema, W. and Fron, P., The OECD SOCX Manual 2019 Edition: A guide to the OECD Social Expenditure Database: [Electronic resource] URL:
https://www.oecd.org/social/soc/SOCX_Manuel_2019.pdf. [Müraciət tarixi: 10.05.2024].
3. [Electronic resource] / OECD Statistics. -02.02.2023.
URL: <https://oecdstatistics.blog/2023/02/02/sizing-up-welfare-states-how-do-oecd-countries-compare/>. [Müraciət tarixi: 10.05.2024].
4. Society at a Glance 2019: OECD Social Indicators: [Electronic resource] / - Paris, 2019, OECD Publishing.
URL: https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/soc_glance-2019-en.pdf?expires=1714383349&id=id&accname=guest&checksum=5CE452A08D717E92A11994F8EDB6DB12
URL: https://doi.org/10.1787/soc_glance-2019-en. [Müraciət tarixi: 10.05.2024].
5. [Electronic resource] / Statistical Committee of the Commonwealth of Independent States
URL: <https://new.cisstat.org/en/web/eng/cis-stat-home?iFrameId=43185>. [Müraciət tarixi: 29.04.2024].
6. [Elektron resurs] / Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi. – 26.12.2023
URL:https://azertag.az/xeber/emek_ve_ehalinin_sosial_mudafiesi_nazirliyinin_yaradilmasinda_n_105_il_otur-2865268. [Müraciət tarixi: 29.04.2024].
7. [Electronic resource] / International Labour Organization
URL: <https://webapps.ilo.org/static/english/intserv/working-papers/wp014/index.html>.
[Müraciət tarixi: 10.05.2024].
8. [Elektron resurs] / Dövlət Məşğulluq Agentliyi
URL: <https://dma.gov.az/fealiyyet/terefdaslarimiz/beynelxalq-teskilatlar/beynelxalq-emek-teskilati> [Müraciət tarixi: 21.05.2024].
9. [Electronic resource] / International Labour Organization – ILOSAT- The leading source of labour statistics
URL:https://rshiny.ilo.org/dataexplorer39/?lang=en&id=SDG_0131_SEX_SOC_RT_A
[Müraciət tarixi: 21.05.2024].
10. [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri üzrə Milli Məlumatlandırma Portalı
URL: <https://sdg.azstat.gov.az/az/summary-goals> [Müraciət tarixi: 22.05.2024].
11. [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi. – 01.02.2022
URL: https://sosial.gov.az/media/xeberler/post_523324?hl=az [Müraciət tarixi: 01.05.2024].

УДК 33.

**Актуальные вопросы оценки развития и результатов социальной защиты в
Азербайджане****Алирзаев Э. А.**

Резюме. В статье в качестве механизма улучшения социальной защиты в Азербайджанской Республике проводится анализ концептуальных основ и актуальных проблем подхода к социальному обеспечению на уровне организации и управления сферой социального обеспечения. По результатам обсуждения и анализа, проведенного автором в рамках статьи, выдвигаются научно обоснованные мнения об основных проблемах, связанных с социальным обеспечением на современном этапе в рамках сформированной в Азербайджане инфраструктуры социальной защиты и первоочередные меры перспективного развития в целях улучшения. Также даются научно обоснованные предложения относительно механизмов решения, которые считаются актуальными.

Ключевые слова: социальная защита, социальное обеспечение, социальное благосостояние, совершенствование социальной защиты, адресная социальная помощь, социальные расходы, государство всеобщего благосостояния

UDC 33.

Current issues of assessing the development and results of social security in Azerbaijan**Alirzayev E. A.**

Summary. The article analyzes the conceptual foundations and current problems of the approach to social security at the level of organization and management of the social security sector as a mechanism for improving social protection in the Republic of Azerbaijan. Based on the results of the discussion and analysis conducted by the author within the framework of the article, scientifically based opinions are put forward on the main problems associated with social security at the present stage within the framework of the social protection infrastructure formed in Azerbaijan and priority measures for future development for improvement. Evidence-based suggestions are also given regarding solution mechanisms that are considered relevant.

Keywords: social protection, social security, social welfare, improvement of social protection, targeted social assistance, social spending, welfare state.

Redaksiyaya daxilolma: 19.04.2024

Çapa qəbul olunma: 20.06.2024

İXRAC YÖNÜMLÜ RƏQABƏTƏ DAVAMLI İQTİSADİYYATIN FORMALAŞMASININ MÜASİR VƏZİYYƏTİ

Şəlalə Nürəddin qızı Nəbiyeva

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

elekberlimehemmed@mail.ru

***Xülasə.**Məqalədə 2023- cü il üzrə xarici ticarət dövriyyəsi, xarici ticarət balansının strukturu; neft- qaz və qeyri – neft qaz sektoru üzrə ixrac- idxal əməliyyatlarının dinamikası təhlil edilmişdir.*

***Açar sözlər:** Tədiyyə balansı, rəqabətqabiliyyəti, ixrac, idxal, qeyri-neft sektoru, xarici ticarət ekspansiyası, fritrayder.*

Giriş.Azərbaycanda həyata keçirilən liberal iqtisadi siyasət, makroiqtisadi və maliyyə sabitliyinin qorunmasının təmin edilməsi, dayanıqlı iqtisadi artımın və iqtisadiyyatın modernləşməsinə dəstək verən siyasətin dərinləşdirilməsi, qeyri- neft sektorunun sürətli inkişaf etdirilməsi əldə edilən müsbət nəticədir. Yazılmış məqalədə xarici- iqtisadi əlaqələrin coğrafiyasının və idxal-ixrac əməliyyatlarının regional – strukturunun dinamik şəkildə dəyişikliyi təhlil edilmişdir. İqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi, ixrac yönümlü iqtisadi modelin üstünlükləri məqalədə öz əksini tapmışdır. Bazar iqtisadiyyatının əsas prinsiplərindən biri olan rəqabət hazırda hər bir ölkədə sosial-iqtisadi inkişafın əsas amilinə çevirməkdədir. Bunun üçün hər şeydən əvvəl həmin ölkədə rəqabət mühiti formalaşmalıdır. Rəqabət mühiti dedikdə təsərrüfat subyektləri arasında sərbəst rəqabət mübarizəsi mümkünlüyü başa düşülür. Ölkənin iqtisadiyyatında rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsalı ixracın artmasına səbəb olur. Buna görə də xarici ticarət dövriyyəsində müsbət saldonun olmasında, xüsusi ilə qeyri-neft sektorundan ixrac əmtəələrinin artmasında dövlət və özəl sektor maraqlıdır.

Azad bazar münasibətlərinin bərqərar olduğu indiki şəraitdə iqtisadiyyatın real sektorunda dinamik dəyişikliklər baş verir. Xüsusən, bu sektorda rəqabətin genişlənməsi, yerli məhsul və xidmətlərin rəqabət qabiliyyətinin artırılması, mikro və makro səviyyələrdə təkrar istehsalı tənzimləmək metodlarının təkmilləşdirilməsi zərurəti ilə bağlı problemlərin tədqiqi daha da aktuallaşır.

Real sektordakı rəqabət mühitinin mahiyyətinin açılmasını müasir bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verən iqtisadi sistemin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. İqtisadi sistemin əsas tərkib hissəsi olduğundan real sektordakı hər hansı mənfi hal, rəqabətqabiliyyətliliyin aşağı olması, maliyyə sektoru ilə maraqların razılaşdırılması bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafını ləngidə bilər.

Tədqiqatın obyekti və metodikası. Milli iqtisadiyyatda sabitliyin təmin olunması real sektorunun səmərəli fəaliyyətindən, onun inkişaf perspektivlərindən və rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması yollarının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı təhlil üsulları, iqtisadi proseslərin və hadisələrin statistik və riyazi metodlarla təhlili üçün istifadə olunan üsullardır. Bu üsulların obyekti isə iqtisadi verilənlər və iqtisadi modellərdir. problemlərin hərtərəfli elmi təhlilin zəruriliyi meydana çıxır. [6].

Rəqabət iqtisadiyyatın real sektorunda tarazlığa və mütənasibliyə və bununla da iqtisadiyyatın müasir mərhələsinin prioritet vəzifələrindən olan milli iqtisadi sistemin sabitliyinə birbaşa təsir göstərir.

Müasir şəraitdə rəqabət yeni xüsusiyyətləri meydana çıxır ki, bunlardan da əsas olanları aşağıdakılardır:

Özəl əmtəə istehsalçılarının sərbəst rəqabəti ilə inhisarçıların və oliqopolianın rəqabətinin uzlaşdırılması;

əsasən rəqabətin qiymət metodlarından istifadədən daha çox qeyri-qiymət metodlarına yönəlmə; kütləvi istehlakdan fərdi istehlak və investisiya ehtiyaclarınadək tələbatın strukturunun dəyişməsinə təsiri altında bazarların yaygın seqmentlərə transformasiyası.

Rəqabət mahiyyətcə özünü aşağıdakı hallarda büruzə verir:

istehsalçının istehlakçı ehtiyaclarına yönəlməsinin təmin edilməsində, çünki bunsuz gəlir əldə etmək mümkünsüzdür;

istehsalçıları "duruş gətirməsini" təmin edən istehsal səmərəliliyinin artırılmasının stimullaşdırılmasında;

məhsul istehsalçıların differensiasiyasında;

tələbat və gəlir normasına uyğun olaraq, milli təsərrüfatın sahələri arasında resursların bölgüsündə, istehsala təzyiq göstərilməsində;

rəqabət qabiliyyəti olmayan müəssisələrin ləğv edilməsində, satılmasında, başqa, daha güclü müəssisələrə, təsisatlara birləşdirilməsində və ya onların tərkibinə daxil olmasında;

əmtələrin qiymətinin aşağı salınmasında və keyfiyyətinin yüksəldilməsində.[1].

Tədqiqatın məqsədi. Rəqabət rəqabətqabiliyyətliliyin başlıca hərəkətvericisidir. İstehlakçı uğrunda kəskin rəqabət şəraitində yalnız innovasiya tətbiq edən istehsalçı duruş gətirə bilər. Əksər hallarda, rəqabət dağıdıcı xarakter daşıyır, rəqiblər arasında tərəfdaşlıq münasibətlərinin inkişafı ilə səciyyələnən daha yüksək rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsinin formalaşmasına səbəb olur. Təhlil üsullarının məqsədləri müxtəlifdir və iqtisadi prosesləri daha yaxşı başa düşmək, təhlil etmək və proqnozlaşdırmaq üçün geniş spektri əhatə edir.

Rəqabət üstünlüklərinin məcmusunu şərti olaraq üç qrupa ayırmaq olar:

resurs qrupu - xüsusi keyfiyyətdə və kəmiyyətdə resurslara sahib olmaq;

əməliyyat qrupu - mövcud resurslardan istifadənin səmərəlilik və ya səviyyə xarakteristikası;

strateji qrup - rəqabət üstünlüklərinin daşıyıcı-subyektlərinin inkişafı strategiyasının və bu strategiyanın keyfiyyətinin mövcudluğu.

Rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat konsepsiyaları arasında aşağıdakı qeyd etmək olar. Klaster konsepsiyası - bu çərçivədə müxtəlif sahələrə aid firmaların birləşməsi baş verir, özü də bu birliklərin daxili resurslardan səmərəli istifadə etmək qabiliyyəti prinsiplial əhəmiyyət kəsb edir. Bununla da rəqabət mühitinin inkişafı təkmilləşir, biznes mühiti yaxşılaşır, istehsalın gəlirliyi yüksəlir, əhalinin məşğulluğu problemi həll edilir və integrasiya potensialı güclənir;

Rəqabətqabiliyyətlilik potensialının yığımı konsepsiyası - buna əsasən ölkə rəqabətqabiliyyətliliyin inkişafının dörd mərhələsindən keçir. Bununla belə, fikrimizcə, göstərilən mərhələlərə infrastruktur və informasiya mərhələlərini də əlavə etmək məqsəduyğundur ki, bu da iqtisadiyyatın inkişafının müxtəlif səviyyələrində rəqabətdə uğur qazanmağın kritik amillərini dəqiq ayırmağa imkan verir.

Rəqabətin inkişafının iki yolu konsepsiyasını yeni bəşəri biliklərin texnologiyaların sürətli şəkildə mənimsənilməsi, həmçinin elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin və innovasiyalı istehsalatın inkişafı hesabına rəqabətqabiliyyətliliyə və iqtisadi artıma doğru; aşağı yol - istehsal məsrəflərinin və özünün aşağı rəqabətli məhsulunun qiymətlərinin aşağı salınması əsasında;

Miqyas anlayışlarından istifadə edən "məkan inkişafı" konsepsiyası: ərazi və regional məkanlar, lokalizasiya zonaları, məkan amilləri və koordinatları, qurşaqlar və inkişaf dəhlizləri, strateji planlaşdırmanın adi alətlərini genişləndirən məkan kommunikasiyaları;

Ölkə üçün özünün əsas global mövqeləşmə istiqamətlərinin işlənməsini zəruri edən global inkişaf konsepsiyası.

Xarici iqtisadi əlaqələrin təsərrüfat subyektinin azadlığını saxlamaqla qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olunması dövlət tərəfindən müasir reallıqlar nəzərə alınmaqla milli təsərrüfatın potensial ixrac ekspansiyası həyata keçirmək qabiliyyəti olan real sektorun ixracyönümlü sahələrində rəqabət üstünlüklərinin formalaşmasına istiqamətlənən sənaye siyasətinin dərinləşməsi və təkmilləşdirilməsini tələb edilir.[6].

Xammal-yanacaq qrupu əmtələrinin ixracının artımının ekstensiv amillərinin tükənməsi, milli

ixracatda müxtəlif məhsulların xüsusi çəkisinin azalması, sənayedə investisiya fəaliyyətinin zəifləməsi, həmçinin xaricdə ixraca fəal dövbət dəstəyi və inkişaf etmiş ölkələrin özlərinə məxsus sahə istehsalatlarının mənafeyi naminə müdafiə tədbirləri görməsi fonunda xarici bazarlarda beynəlxalq rəqabətin daim kəskinləşməsi Azərbaycanda ixrac potensialının mütərəqqi keyfiyyətə malik strukturunun inkişafına yardım göstərilməsi sahəsində dövlət tərəfindən zəruri tədbirlər həyata keçirilməsinin zəruriliyini təsdiqləyir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılması prosesi inkişaf etdikcə ixrac potensialının inkişafının dövlət stimullaşdırması, milli ixracatçıların xarici bazarlarda dövlət tərəfindən bilavasitə dəstəklənməsi sahəsində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsinə maraq artır.

Ölkə iqtisadiyyatının real sektorunda hazırkı vəziyyət fəal ixrac ekspansiyası həyata keçirilməsinə zəmin yaradılması üçün o qədər də məqbul və yetərli sayılmır. Milli iqtisadiyyatın inkişafının mühüm tərkib hissəsi kimi bu problemin həlli Azərbaycan üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Regionda və dünyada baş verən böhranlı vəziyyətlər, neft qiymətlərinin kəskin aşağı düşməsi şəraitində həmin problem kəskinliyini artırır. Ancaq o da həqiqətdir ki, biz ixracda, əlbəttə, başqa mənzərə ilə üzləşirik. Bu da yəqindir ki, təbiidir, çünki bizim əsas ixrac məhsullarımız neft-qaz məhsullarıdır. Bununla bərabər, son illər ərzində biz daha çox daxili bazarı yerli məhsullarla təmin etməyə, idxaldan asılılığı azaltmağa çalışmışıq və demək olar ki, buna nail oluruq. Ona görə bundan sonra çalışmalıyıq ki, qeyri-neft sektorunda istehsal edilən məhsullar rəqabətqabiliyyətli məhsullar olsun və biz ixrac yönümlü siyasət aparmalıyıq. [1]

İxrac yönümlü rəqabətədavamlı real sektorun formalaşdırılmasının mühüm istiqaməti olaraq müvafiq ölkə modeli hazırlamaq olar. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişaf modelinin özəlliklərini nəzərə almaqla real sektorda rəqabətədavamlı ixrac yönümlü modeli aşağıdakı formada təqdim olunur:

Öncə bu modeldə aşağıdakı təyinatlardan istifadə edək:

Yaşadığımız dövrdə beynəlxalq rəqabətqabiliyyətlik təkcə istehsal edilən məhsulun keyfiyyəti ilə müəyyənləşmir. O, daha çox xarici bazarlarda ixrac ekspansiyasını həyata keçirmək üçün dövlətlərin və milli müəssisələrin istifadə etdikləri vasitələrinin məcmusundan asılıdır. İxrac ekspansiyası isə dünya bazarının əmtəə-ölkə bölgüsündən məqsədyönlü istifadə etməyə və ixrac edilən məhsulun artım sürətini təmin edərkən onu orta dünya dinamikasından yüksəkdə saxlamağa yönəlik fritrayder prinsiplərinə əsaslanan dövlət xarici iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsi forması olaraq qəbul edilməlidir. Vurğulanmalıdır ki, fritrayder liberalizm və proteksionizm alətlərinin çevik şəkildə birləşməsidir ki, onun da tətbiq üstünlüyü milli iqtisadi quruculuq məsələlərindən irəli gələrək və ilk növbədə, qloballaşan dünya təsərrüfatında dövlətin maraqlarının təmin edilməsi ilə müəyyənləşir. Fritrayder müasir şəraitdə dünya təsərrüfatında dövlətin xarici iqtisadi siyasətinin qurulmasının əsas konsepsiyası, qarşılıqlı faydalı xarici ticarət əlaqələri üçün daha geniş üfüqlər açan və milli iqtisadiyyatın dinamik inkişafı üçün zəmin yaradan bir alət rolunu oynayır. Bu baxımdan da əsaslandırılaraq qətiyyətlə demək olar ki, müasir şəraitdə dövlətin dünya bazarının əmtəə-ölkə bölgüsündən məqsədyönlü istifadəyə və ixrac edilən məhsulun artım sürətinin təmin edilməsinə yönəlik xarici iqtisadi siyasətinin gerçəkləşdirilməsi forması olan ixrac ekspansiyasının əsasında azad ticarət-fritrayder strategiyası dayanır. [1].

- Rəqabətqabiliyyətlik ölkənin vətəndaşlarının real gəlirlərini stabil saxlamaq və ya artırmaq şərti ilə dünya bazarının tələblərinə uyğun əmtəə və xidmətlər istehsal etmək imkanlarıdır. Rəqabətqabiliyyətlik real milli gəlirin artırılması şəraitində xarici partnyorların tələblərinə cavab verəcək əmtəə və xidmətlərin istehsal dərəcəsini əks etdirir. Rəqabətqabiliyyətlik real milli gəlirin artırılması şəraitində xarici partnyorların tələblərinə cavab verəcək əmtəə və xidmətlərin istehsal dərəcəsini əks etdirir.

Tədqiqatın nəticələrinin müzakirəsi və təhlili. Əgər firmalar rəqabətqabiliyyətlidirsə, bu ölkə iqtisadiyyatında rəqabətqabiliyyətli sahələr formalaşdırır və nəticədə, ölkənin dünya bazarında rəqabətqabiliyyətli olmasını təmin edir. Ona görə də, ölkələrin beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyinin əsas kriteriyası kimi ölkələrin hər növ məhsul üzrə ixracının dünya ixracında xüsusi çəkisi əsas

götürülür. Bu baxımdan ölkənin beynəlxalq rəqabətcabılıyyətliliyi dedikdə, onun ixracının rəqabətcabılıyyətliliyi başa düşülür. Rəqabətcabılıyyətlilik ilk olaraq əmtəə və xidmətlər üzrə çıxır. təhlil üsulunun aparılması prosesində bir neçə əsas mərhələ var. Bu mərhələlər ardıcıl olaraq yerinə yetrildikdə, analizlər daha dəqiq və etibarlı olur.

Məhsulun rəqabət qabılıyyəti – eynitəyinatlı rəqib məhsullarla müqayisədə istehlakçılar tərəfindən daha çox üstünlük verilmə səviyyəsini əks etdirir. İstehlakçıların bu seçimi məhsulun qiyməti və qeyri-qiymət amillərindən asılı olur. Yəni məhz o məhsul yüksək rəqabətcabılıyyətli hesab olunur ki, o həm ucuz qiymətlə reallaşsın, həm keyfiyyət və zövq baxımından istehlakçıların tələblərini ödəsin, həm də istehsal və ekoloji standartlara cavab versin. Təbii haldır ki, bütün bu standartlara cavab verən və maksimal rəqabət qabılıyyətinə malik ideal məhsul olmur. Rəqabət şəraitində bu və ya digər müəssisə əldə etdiyi üstünlüklərdən faydalanaraq digərindən önə çıxır. Beləliklə, daim rəqabət aparan müəssisələr öz məhsullarını ilk növbədə daxili, sonra isə beynəlxalq bazarlarda irəlilətməklə, son nəticədə müəssisələrin rəqabət qabılıyyətini formalaşdırmış və möhkəmlətməmiş olur.

Hazırda Sinqapur dünyada ən rəqabətcabılıyyətli ölkələrdən biri kimi tanınır. Asiyanın kiçik ölkəsi, lakin tez bir zamanda iqtisadi əjdahaya çevrilən Sinqapur süni surətdə ucuzlaşdırılan işçi qüvvəsinin və görünməmiş miqyasda xarici sərmayələrin cəlb edilməsi hesabına rəqabət aparmağı bacarır. Bu Asiya ölkəsində həyatı əhəmiyyətli sahələrdə vəziyyət ideal səviyyədədir: iqtisadiyyatı bütünlüklə iş adamlarının üzünə açıqdır, dövlət aparatı o qədər də böyük deyil, amma səmərəlidir, büdcə kəsiri sıfır səviyyəsindədir və vergilər aşağıdır və hamı həvəslə ödəyir, maliyyə sistemi sağlamdır, texnologiya yenidir, bacarıqlı menecerləri var, qanunverici sistemi müqavilələrin gerçəkləşməsinə zəmanət verir, səmərəli polis sistemə malikdir və buna görə də cəmiyyətdə sabitlik və rahatlıq hökm sürür. Hon-konq, İndoneziya, Malayziya, Cənubi Koreya və Tailand barəsində də eyni sözləri demək olar. [4].

Hazırda dünya təcrübəsində dövlətlərin ixrac ekspansiyasını genişləndirməyə yanaşmalarının bütöv bir kompleksi formalaşmış ki, bu da dövlətin ixracı maliyyə və təşkilat dəstəyində özünü göstərir. Ümumi görünüşdə bu: ixracın birbaşa və dolaylı subsidiyalanması, kreditləşdirilməsi və sığortalanması, ixracatçılar və ixrac məhsulları istehsalçıları üçün vergi güzəştləri, elmi-texniki və təcrübə-layihə işlərinin maliyyələşdirilməsi, məlumat-məsləhət dəstəyi, ixracatçıların mənəvi mükafatlandırılmasından ibarətdir. Bu tədbirlərin böyük əksəriyyəti xarici ticarət ekspansiyasının həyata keçirilməsi üçün ixrac məhsullarının rəqabət qabılıyyətinin artırılmasına yönəlmişdir. Dövlət stimullaşdırması ilə bağlı xarici təcrübənin təhlili göstərir ki, sənayecə inkişaf etmiş bütün ölkələrdə real əmtəə dövriyyəsi sahəsində xarici ticarət siyasəti ixrac ekspansiyasına yönəlmişdir və bu tendensiya XXI əsrdə bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda da xarici ticarətdə prioritet olaraq qalacaq. [3].

Azərbaycanın ümumi ixracı 2023 – cü ildə 29202.1 mln ABŞ dolları olmuşdur.

2023-cü ilin 12 ayı ərzində elektrik enerjisinin ixracı 3,3 dəfə, spirtli və spirtsiz içkilərin ixracı 1,9 dəfə, plastmas və ondan hazırlanan məmulatların ixracı 19,3%, qara metallardan məmulatların ixracı 13,3%, meyvə-tərəvəz ixracı isə 8,7% artıb.

2023-cü il ərzində aqrar və aqrar-sənaye məhsulları üzrə birgə ixracın statistik dəyəri 6,2% artaraq 969,2 milyon ABŞ dolları təşkil edib. Qeyri-neft/qaz ixracının tərkib hissəsində əhəmiyyətli yer tutan aqrar-sənaye məhsullarının yaratdığı dəyər ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 3,2% artaraq 201 milyon ABŞ dolları təşkil edib.

2023-cü il ərzində ixrac edilən qeyri-neft sektoruna aid malların siyahısında elektrik enerjisi (402,5 milyon ABŞ dolları) birinci olub. Bu siyahıda qızıl (162,8 milyon ABŞ dolları) ikinci, pomidor (tomat) (162 milyon ABŞ dolları) isə üçüncü yerdə qərarlaşıb. [9].

2023-cü il ərzində Rusiya Federasiyasına 1,1 milyard ABŞ dolları, Türkiyəyə 783,9 milyon ABŞ dolları, Gürcüstana 332,5 milyon ABŞ dolları, İsveçrə Konfederasiyasına 175,3 milyon ABŞ dolları, Qazaxıstana isə 95 milyon ABŞ dolları dəyərində qeyri- neft sektoruna aid mal ixrac olunub.

Ötən ilin dekabr ayının qeyri-neft ixracı 3,8% artaraq 314,3 milyon ABŞ dolları olub. Yeyinti məhsulları üzrə ixrac isə 0,9% artımla 106,6 milyon ABŞ dolları, qeyri-yeyinti məhsulları üzrə ixrac

isə 5,4% artımla 207,7 milyon ABŞ dolları təşkil edib. 2023-cü ilin dekabr ayında qeyri-neft sektoruna aid ən çox mal ixrac edilən ölkələrin siyahısında Rusiya Federasiyası (110,3 milyon ABŞ dolları) birinciliyə yüksəlib. Bu siyahıda Türkiyə (55,1 milyon ABŞ dolları) ikinci və Gürcüstan (32,6 milyon ABŞ dolları) üçüncü olub.

2023-cü ilin dekabr ayında ixrac edilən qeyri-neft sektoruna aid malların siyahısında xurma (35,8 milyon ABŞ dolları) birinci, elektrik enerjisi (23,2 milyon ABŞ dolları) ikinci və pomidor (tomat) (21,3 milyon ABŞ dolları) üçüncü olub. Mənbə: Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi 2023-cü il ərzində Azərbaycan Respublikasının Kosmik Agentliyi ("Azərkosmos") 19,8 milyon ABŞ dolları dəyərində telekommunikasiya xidməti ixrac etmişdir.

Elmi yenilik. Yeni nəsil xidmət ixracı hesab edilən peyk telekommunikasiya xidmətləri və optik peyk xidmətləri sahəsi xidmət ixracının şaxələnməsi istiqamətində mühüm rola malikdir. 2023-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Kosmik Agentliyi (Azərkosmos) tərəfindən dünyanın 48 ölkəsinə 19,8 milyon ABŞ dolları dəyərində peyk telekommunikasiya xidmətləri ixrac edilib.

Mənbə: 2023-cü il Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi [8].

Xarici ticarət balansı ; 2023-cü il üzrə xarici ticarət dövriyyəsi 45.6 mlrd.\$ təşkil etmiş, neft-qaz sektoru üzrə 23.1 mlrd.\$ həcmində profisit qeyri-neft-qaz sektoru üzrə 10.3 mlrd.\$ həcmində kəsiri bağlamışdır. Nəticədə hesabat dövründə xarici ticarət balansında 12.8 mlrd.\$ həcmində profisit yaranmışdır. 2023-cü ildə Azərbaycanın dünyanın 193 ölkəsi ilə ticarət əlaqələri olmuşdur. Xarici ticarətin 13.4%-i MDB üzvü olan ölkələrin, 86.6%-i isə digər xarici ölkələrin payına düşür.

Cədvəl 1.

Xarici ticarət balansının strukturu, mln.\$.

Göstəricilər	2022-ci il	2023-cü il	Dəyişmə, %-lə
Xarici ticarət balansı	28 697.5	12 805.6	-55.4
- Cəmi ixrac	42 206.7	29 202.1	-30.8
- Cəmi idxal	-13 509.2	-16 396.5	21.4
Neft-qaz sektoru	36 727.9	23 086.5	-37.1
- İxrac	39 266.9	25 935.0	-34.0
- İdxal	-2 539.0	-2 848.5	12.2
Qeyri-neft-qaz sektoru	-8 030.4	-10 280.9	28.0
- İxrac	2 939.8	3 267.1	11.1
- İdxal	-10 970.2	-13 548.0	23.5

Mənbə: Azərbaycan respublikasının Mərkəzi bankı Tədiyə balansı üzrə hesabat Statistika departamenti. 2023- cü il [8].

Əmtəə ixracı. Hesabat dövründə əmtəə ixracı 30.8% azalaraq 29.2 mlrd.\$ təşkil etmişdir. Dövr ərzində əsasən dünya neft bazarlarında xam neftin və təbii qazın qiymətlərinin əlverişli olması şəraitində neft-qaz sektoru üzrə ixracın həcmi 25.9 mlrd.\$ olmuşdur. İxrac olunmuş neft-qaz məhsullarının (25.9 mlrd.\$) 16.8 mlrd.\$-ı xam neftin, 8.4 mlrd.\$-ı təbii qazın, 0.7 mlrd.\$-ı isə neft emalı məhsullarının payına düşür. 2023-cü il üzrə qeyri-neft-qaz ixracı 11.1% artaraq 3.3 mlrd. \$ olmuşdur. [11].

Əmtəə idxalı. 2023-cü il üzrə əmtəə idxalı ö.i.n. 21.4% artaraq 16.4 mlrd.\$ təşkil etmişdir, o cümlədən istehlak mallarının idxalının ümumi dəyəri isə 6.5 mlrd.\$ olmuş, bunun da 2.0 mlrd.\$-ı ərzaq məhsullarının payına düşür. Qeyri-neft-qaz sektoru üzrə idxal 23.5% artaraq 13.5 mlrd.\$ olmuşdur. [9].

Praktik əhəmiyyəti. Azərbaycanın ixrac potensialının inkişafı iqtisadi inkişafın indiki mərhələsində müstəsna dərəcədə mühüm və aktual prosesdir. Milli istehsalın davamlılığı və sabitliyi amili, iqtisadiyyatın daxili ehtiyaclarını təmin etmək üçün valyuta mənbəyi kimi ixracın əhəmiyyəti çox böyükdür.

İqtisadi səmərəsi. Bu gün milli təsərrüfatın mühüm sahəsi kimi ixrac potensialının artırılması Azərbaycan iqtisadiyyatının da qarşısında duran mühüm vəzifədir. Bu vəzifənin hərtərəfli reallaşmasında isə ixrac yönümlü rəqəbatdəvamlı real sektorun formalaşdırılması mühüm şərtidir. Statistik tədqiqatlar göstərir ki, ölkədə bu sahədə müəyyən uğurlar əldə edilmiş və onların davamlılığını təmin olunmaqdadır. Belə ki, 2023 - cü ildə Azərbaycanın ümumi ixracı 33,9 milyard ABŞ dolları, qeyri-neft sektoru üzrə ixrac isə 2022-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 9,8% artaraq 3,3 milyard ABŞ dolları təşkil edib.. Bu göstəricilərə görə Azərbaycan vaxtı ilə bizimlə bir məkanda olan ölkələrdə müqayisədə heç də geridə qalmır və hətta bəzi ölkələri üstələyir. Sadəcə Azərbaycan neft ölkəsi olduğundan onun ixracında neft və qazın, həmçinin onlarla bağlı emal məhsullarının xüsusi çəkisi böyükdür.

Nəticə. Bununla belə, Azərbaycanın qeyri-neft sektorundan ixracın fiziki həcmi çox böyük sürətlə artır. Əlbəttə bu real sektorda ixrac yönümlü məhsullar istehsalının artırılması ilə də birbaşa əlaqədardır. Bu sahədə ki, duruma baxdıqda aydınlıq ilə görürük ki, qeyri-neft sektorunda ixracın artım tempi həmin sektorun özünün inkişaf sürətinə tam adekvatdır. Belə ki, son 5 ildə qeyri-neft sektorundan ixracın həcmi 65% artmışdır. Bu, ildə 13% artım deməkdir. Qeyri-neft sektorundan ixracın həcmi bu tempə artmasına heç bir ölkədə, xüsusən də neft ölkələrində rast gəlmək mümkün deyil. Hazırda Azərbaycanın bütün regionlarında sənaye məhəllələrinin salınması, aqrar parkların yaradılması və biznesə dövlət dəstəyinin bütün səviyyələrdə artırılması, heç şübhəsiz ki, yaxın gələcəkdə ölkəmizin hər bir bölgəsindən ixrac olunan rəqəbat qabiliyyətli məhsulların həcmi artacağına gətirilə çıxaracaq. [4].

ƏDƏBİYYAT

1. Cahangirov N., Əsədullayeva T. 2018 Rəqəbat mühitinin formalaşması Sosial-iqtisadi inkişafın əsas amilidir. Odlar yurdu universitetinin elmi və pedaqoji xəbərləri - № 50 İqtisadiyyat qəzeti 01.02.2024- ci il.
2. E-Qanun.az. Azərbaycan Respublikasının 2022- 2026- cı illərdə social – iqtisadi inkişafı strategiyası.
3. Hüseynov T. 2015. “Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli: nəzəriyyə və praktika”. Monoqrafiya. Bakı, “Elm”, 466 s.
4. Şəkərliyev A., Şəkərliyev Q. Azərbaycan iqtisadiyyatı: Reallıqlar və perspektivlər. Dərslik Bakı-2016
5. Juravlyovanın Q. 2010. İqtisadi nəzəriyyə. Mikro iqtisadiyyat, 1,2. ümumi redaktəsi ilə. Dərslik. M.924 s.
6. Kruqman P., Obstfeld M. 2018. Beynəlxalq iqtisadiyyat. “Modulus MMC”.
7. The Global Competitiveness Report 2017-2018, p.375
8. cbar.az. “Tədiyyə balansı üzrə hesabat”, Statistika departamenti 2023
9. cbar.az. “ İxrac icmalı” 2023 – cü il
10. <https://www.cbar.az/>
11. <http://banco.az/az>
12. <https://az.wikipedia.org>
13. www: azrefs.org.2016

УДК:336

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ФОРМИРОВАНИЯ ЭКСПОРТНО-ОРИЕНТИРОВАННОЙ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОЙ ЭКОНОМИКИ

Набиева Ш. Н.

Резюме. В статье внешнеторговый оборот за 2023 год, структура внешнеторгового

баланса; Проанализирована динамика экспортно-импортных операций в нефтегазовом и ненефтегазовом секторах.

Ключевые слова: платежный баланс, конкурентоспособность, экспорт, импорт, ненефтяной сектор, внешнеторговая экспансия, свободная торговля.

UOT:336

THE CURRENT STATE OF THE FORMATION OF AN EXPORT-ORIENTED COMPETITIVE ECONOMY

Nabiyeva Sh. N.

Summary. In the article, the foreign trade turnover for 2023, the structure of the foreign trade balance; the dynamics of export-import transactions in the oil-gas and non-oil-gas sectors were analyzed.

Keywords: Balance of payments, competitiveness, export, import, non-oil sector, foreign trade expansion, freetrader.

Redaksiyaya daxilolma: 11.04.2024

Çapa qəbul olunma: 20.06.2024

KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARININ SATIŞININ TƏŞKİLİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

¹Yaqub Feyzulla oğlu Əlifov¹, ¹Vüsal Yaqub oğlu Əlifov

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
Gəncə şəhəri, Atatürk prospekti 450

¹yaqubalifov@gmail.com , ²alifovvüsal@gmail.com

Xülasə. Aqrar sahədə həyata keçirilən uğurlu islahatlar nəticəsində kənd təsərrüfatında özəl sektor hakim olmaqla azad sahibkarlıq və rəqabət mühiti formalaşmışdır. Məqalədə kənd təsərrüfatının davamlı inkişafının təmin edilməsinin bir sıra amillərdən, o cümlədən istehsal və mübadilə sferası arasında qarşılıqlı əlaqənin formalaşmasından, satış sisteminin səmərəli təşkilindən bilavasitə aslı olması əciqlənir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının satışının növcü vəziyyəti və inkişaf istiqamətləri təhlil edilir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının satışının təşkili xüsusiyyətləri istiqamətində nəzəri məsələləri, bu istiqamətdə mövcud olan problemləri araşdıraraq onların aradan qaldırılması yollarını tədqiq edilir.

Acar sözlər: topdansatış, institusional, rəqabət, elastiklik əmsali, iqtisadi agentlər, istehlak potensialı, satış sistemi.

Tədqiqatın nəticələri: Tədqiqatın nəticələri ADAU-nun aqrar iqtisadiyyat fakültəsinin seminarlarında, universitetin nəzdində təşkil olunmuş elmi tədqiqat işlərinə həsr olunmuş konfranslarda, maliyyə və iqtisadi nəzəriyyə kafedrasının iclaslarında müzakirə olunmuş və tədris prosesində istifadə olunur.

Giriş. İqtisadi fəaliyyət növü kimi məhsulların satışı pulun meydana gəlməsi ilə eyni vaxta təsadüf edir. Bütövlükdə satış fəaliyyətində kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ona görə ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı cəmiyyət üzvlərinin həyat səviyyəsini xarakterizə edən iqtisadi göstəricidir. [6,258].

Kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı bazarda əmtəələrin pula çevrilməsinin təzahür forması kimi dəyərləndirilir. Professor İ.Aliyevin təbirincə desək, milli bazarın ən önəmli hissəsi aqrar bazardır. Təbii ki, aqrar bazarın ticarət və satış səviyyəsi bazarın ibtidai anlayışından irəli gəlir. Belə ki, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları həmin bazarda alınıb satıldığı üçün aqrar bazar ibtidai və başlanğıc formada aqrar sahədə əmtəə-pul münasibətlərinin təzahür forması kimi çıxış edir. Ümumiyyətlə, aqrar bazar mübadilə sferasında sosial-iqtisadi münasibətlərin məcmusu olub, tələb və təklifin əsasında kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının tədaviülünü əks etdirir [1, 305].

Kənd təsərrüfatı məhsullarının satış prosesinin həyata keçirilməsi nəticəsində əmtəə istehsalçıları öz istehsal etdikləri məhsulları pula çevirir və həm də istehlakçıların ehtiyaclarının təmin edilməsinə xidmət edir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının reallaşdırılması aqromarketinqin ən mühüm tərkib hissəsidir. Satış fəaliyyətinin səmərəli təşkili əsas etibarilə reklam işindən, bazarın tədqiq edilməsindən və məhsulların çeşidinin planlaşdırılmasından asılıdır.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı tələb və təklif əsasında fəaliyyət göstərməklə əhalinin ərzaq və yeyinti məhsullarına olan tələbatının təmin edilməsini özündə əks etdirməklə istehsalçı və istehlakçı arasındakı iqtisadi münasibətləri əhatə edir.

Mövunun aktuallığı. Aqrar bölmə iqtisadiyyatın aparıcı sahələrindən biri olduğundan kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı da bütövlükdə satış fəaliyyətinin ən mühüm tərkib hissəsidir. Konkret kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları üçün məhsulların müxtəlif kanallar üzrə reallaşdırılması təşkilati və

iqtisadi aspektdən həmişə çətin problem olaraq qalır. Müəssisənin fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi hazır məhsul və xidmətlərin inkişafından, məhsulun saxlanılmasının qısamüddətli olmasından və yola salınmasından asılıdır. Bununla əlaqədar olaraq müəssisələrdə məhsul hazırlanması və reallaşdırılması üzrə bütün sualları kompleks şəkildə həll etmək zərurəti meydana çıxır.

Tədqiqatın məqsədi. Müasir şəraitdə kənd təsərrüfatı məhsullarının satışının təşkili xüsusiyyətləri təhlil etməklə bu sahədə mövcud olan çatışmazlıqları tədqiq etmək.

Tədqiqatın obyekti. Azərbaycan Pespublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının stışını həyata keçirən qurumlar.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat zamanı müqayisəli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, müşahidə , qruplaşdırma və digər metodlardan istifadə olunmuşdur.

MATERİALLAR VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarında tələb və təklif və satış fəaliyyətinin subyektləri.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının satışında ekvivalent mübadilə tarixən natural və dəyər formasında həyata keçmişdir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının dəyər formasında mübadiləsi istehlak bazarında istehsalçı və istehlakçı təbəqələrini formalaşdırmış, satışın tələb və təklif əsasında həyata keçirilməsinə gətirib çıxarmışdır. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı prosesinin fasiləsizliyi üçün istehsal olunan məhsullar tədavi mərhələsindən keçərək pul vasitəsilə yenidən istehsal ehtiyatlarına və zəruri məhsula çevrilir, nəticədə növbəti istehsal mərhələsi üçün yeni zəmin yaranır. Bu isə geniş təkrar istehsalın formalaşmasına bilavasitə xidmət edir [2].

Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarında təklifi müəyyən etmək üçün istehsalçıların bazara müəyyən həcmdə məhsul çıxarmaq qabiliyyətini xarakterizə edən bazarın istehsal potensialını qiymətləndirmək vacibdir. Ərzaq bazarında təklifi müəyyən etmək üçün istehsal potensialının - müəyyən bir müddət ərzində istehsal edilərək bazara təklif edilə bilən məhsulların həcmi hesablanması vacib şərtidir. Bu zaman istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrin istehsal gücü, istehsal sahələrindən istifadə səviyyəsi, xammal və hazır məhsul qiymətlərinin elastikliyi, hazır məhsulların istehlaka və zəruri standartlara uyğunluğu, rəqiblərin istehsal etdiyi məhsulların həcmi və istehsal müəssisələrinin sayı diqqət mərkəzində saxlanılır. Ümumilikdə təklifin həcmi ərzaq bazarında bazar münasibətlərinin əsas elementlərindən biri hesab edilir.

Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarında tələb bazarda ehtiyacların reallaşdırılması imkanları kimi başa düşülür. Tələbin həcmi qiymət, istehlakçıların sayı, ehtiyacların strukturu, istehlakçı gəlirlərinin səviyyəsi, dövlətin iqtisadi siyasəti, qiymətin gələcəkdə necə dəyişməsi ilə əlaqədar gözləmələr, istehlakçılara qoyulan vergilər, digər əmtəələrin qiyməti və s. kimi mühüm amillərdən asılıdır. Beləliklə, əmtəə təklifinin istehsal potensialı bazarın müəyyən miqdarda məhsul və xidmət əldə etmək qabiliyyəti ilə özünü göstərən istehlak potensialına qarşı qoyulur. İstehlakçı potensialı bazar tutumu göstəriciləri ilə xarakterizə olunur. İstehlak potensialı bazar tutumundan (müəyyən bir dövrdə satın alın biləcək xammal və ya hazır məhsulun miqdarı və ya dəyəri ilə ölçülür), istehlakçıların sayından, baza dövründəki istehlak səviyyəsindən, tələbin elastiklik əmsalından, məhsulların normal sığorta ehtiyatlarının həcmindən, bazarın zəruri əmtəələrlə təmin olunma səviyyəsindən, bazarda istehlakçı məmuniyyətinin alternativ formalarından (xüsusən təbii istehlak mənbələrindən və s.), habelə əvəzedici məhsulların istehlakından və rəqiblərin bazar payından asılı olur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində kənd təsərrüfatı məhsullarının satış fəaliyyətinin subyektləri üç qrupa ayrılır.

1. Dövlət- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal və satış fəaliyyəti ilə yanaşı, eyni zamanda aqrar bazara da müdaxilə etmək, daha doğrusu, onu tənzimləmə səlahiyyətlərinə malikdirlər.

2. Müəssisələr - aqrar bölmədə mülkiyyət formalarından asılı olmayaraq fəaliyyət göstərən bütün istehsal strukturlarının simasında fəaliyyət göstərilir, bazara müxtəlif növ kənd təsərrüfatı məhsulları çıxarırlar.

3. Ev təsərrüfatları – öz iş qüvvəsini satan vətəndaşların, ailələrin şəxsində fəaliyyət göstərirlər və əsas etibarlı ilə əmək qabiliyyətli əhalini əhatə edir və fərdi əmək məşğulluğu sahələrində kənd təsərrüfatı məhsulları və digər istehlak təyinatlı əmtəələri bazara çıxarır və reallaşdırırlar.

Satış fəaliyyətinin subyektləri alıcı və satıcı qismində fəaliyyət göstərirlər. Satış sisteminin təkmilləşdirilməsi, onun yeni mütarəqqi formalannın tətbiq edilməsi ölkədə baş verən ərzaq qıtlığının aradan qaldırılmasına, sənayenin xammalla təchiz edilməsinə real şərait yaradır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi ilk növbədə səmərəli satış fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının satışının təşkilində topdansa satış kompaniyaları və kooperativlərdən istifadə edilməsi geniş yayılmışdır.

Aqrar məhsulların qəbul olunmuş qaydada topdansa satış müəssisələrindən keçməsi istehsal yerlərinin ərazi bölgüsündən, xırda ticarətdən və məhsul diferensiasiyasından asılıdır. Topdansa satış ticarət bazarları sisteminin qarşısında aşağıdakı məsələlərin həlli dayanır:

- əhalini gün ərzində fasiləsiz və yüksək keyfiyyətli qida məhsulları ilə təmin etmək;
- kənd təsərrüfatı məhsulunun istehsalçıları və istehlakçıların rəqabət qabiliyyətli bazarlara çıxışını təmin etmək;
- məhsulun istehsalçıdan son istehlakçıya çatdırılması prosesini sürətləndirmək;
- alıcılar və satıcılar arasında qarşılıqlı hesablaşma və ödəmələri asanlaşdırmaq.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının satışına təsir edən amillər. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində kənd təsərrüfatı məhsullarının satılması birbaşa və dolayı yollarla həyata keçirilir. Məhsul hərəkətinin birbaşa formasında məhsulların istehsalçıdan istehlakçıya vasitəsiz, müstəqil, vasitəçilərin iştirakı olmadan çatdırılmasına üstünlük verir.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının iri şəhərlərin və sənaye mərkəzlərinin yaxınlığında təşkil olunması əsas məhsul növlərinin birbaşa satışına və onların reallaşdırılmasına çəkilən xərclərin azalılmasına imkan verir. Məhsulların birbaşa satışı məhsul istehsalçılarına əlavə gəlir əldə etməyə imkan verir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ticarət və emal müəssisələri kənd təsərrüfatı müəssisələri ilə birgə rəqabətli mübarizəni hazır məhsulun birbaşa çatdırılması formasında qazanırlar. Respublikamızın iri şəhərlərində (Bakı, Gəncə, Sumqayıt və b.) bayramlar ərəfəsində yarmarkalar təşkil olunur. Ümumiyyətlə kənd təsərrüfatı məhsullarının birbaşa satılması istehsalın həcmi kiçik olan ev təsərrüfatları üçün bir o qədər əlverişli deyildir. Çünki ev təsərrüfatları xərc cəkilib az miqdarda məhsulu Bakı şəhərinə aparmaqdansa həmin məhsulu yerindəcə vasitəçilərə satmağı üstün sayırlar. Yaxşı olardı ki, istehsalın həcmi az olan ev təsərrüfatlarının istehsala marağını artırmaq, onların yaşayış vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə Azərbaycanla kənd təsərrüfatı məhsullarının dövlət tədarük təşkilatları təşki olunsun. Belə olduğu halda kənd yerlərində ailələrin paylanmış pay torpaqlarından istifadə etməyə marağı artmış olar.

Reallaşdırmanın dolayı forması müstəqil vasitəçilərin iştirakı ilə həyata keçirilir. Belə ki, onlar məhsulları istehsalçıdan alıb istehlakçıya çatdırırlar. Vasitəçi rolunda dövlət təşkilatları, istehlak kooperasiyaları, ticarət və sənaye müəssisələri və s. çıxış edə bilər.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının satışının həcmində, satışdan əldə edilən pul gəlirinin artmasına məhsulun keyfiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi isə ona çəkilən xərclərin tezliklə ödənilməsi nəticəsində geri qaytarılır. Beləliklə, keyfiyyətli məhsul heç bir əlavə xərc olmadan xərci minimuma endirir. Keyfiyyəti aşağı olan məhsulu satmaq üçün isə xeyli reklam və saxlama xərci tələb edilir. [5, 936].

Professor A.İ. Məmmədov qeyd edirdi ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının satışına təsir edən ən mühüm amillərdən biri qiymət sistemidir [4, 372]. Qiymət sistemi düzgün qurulmalı, çevik olmalı və iqtisadi-sosial inkişafın əsas amillərindən biri kimi fəaliyyət göstərməlidir. Qiymət istehsalla istehlak arasında bilavasitə əlaqə yaradan, nəticə etibarlı ilə istehsalın yekununa təsir göstərən, əhalinin həyat səviyyəsini müəyyənləşdirən mürəkkəb iqtisadi mexanizmdir.

Qiymət sistemi müxtəlif konkret formalarda təzahür edir. Başqa sözlə, qiymətin müxtəlif formaları vardır. Lakin kənd təsərrüfatı ilə bağlı olan əsas qiymət formaları - dövlət satınalma qiymətləri, müqavilə qiymətləri, bazar (azad) və pərakəndə satış qiymətləridir. Hazırda qiymət kənd

təsərrüfatı müəssisələri ilə dövlət arasında iqtisadi münasibətləri özündə ifadə edən, kənd təsərrüfatı istehsalının nəticələrinə təsir göstərən, əhalinin həyat səviyyəsini müəyyənləşdirən iqtisadi bir mexanizm kimi özünü göstərməkdədir.

Qiymət alıcı və satıcının qarşılıqlı mənafeyi baxımından müəyyənləşdirilməlidir. Həm də o, müəssisə və təşkilatlarda, əmək kollektivlərində maddi maraq yaratmalıdır. Ona görə ki, maddi nemətlər məhz burada yaranır. Professor Ə.Ç.Verdiyev tamamilə haqlı olaraq qeyd edirdi ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində formalaşan yeni iqtisadi münasibətləri xarakterizə edən əsas cəhətlərdən biri də azad (bazar) qiymətlərinin geniş miqyaslı fəaliyyəti və mübadilənin bu formasının inkişafıdır. [3, 236].

Kənd təsərrüfatı məhsullarının satış bazarında qiymətlərin səviyyəsinə nəzər saldıqda məlum olur ki, son 5 ildə ərzaq məhsullarının istehlak qiymətində dinamik artım baş vermişdir. Kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə istehsalçı qiymət indeksləri əvvəlki ilə nisbətən 2021-ci ildə 105,3%, 2022-ci ildə 115,3%, o cümlədən bir illik bitkilər üzrə uyğun olaraq 108,1% və 121,6% olmuşdur [8]. İdxal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin artmasının başlıca səbəbi isə ölkədə idxal inhisarcılığının mövcud olmasıdır.

Son bir ildə isə bütün ərzaq məhsulları üzrə qiymət artımı 13,4% olmuşdur. Qiymət artımı müxtəlif amillərin təsiri ilə baş vermişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, son illər yanacaq, mineral gübrələrin, bitki mühafizə vasitələrinin və yemlərin qiymətlərindəki artım bilavasitə özünü ərzaq məhsullarının maya dəyərində biruzə vermişdir. Belə ki, 2020-ci ilə nisbətən 2022-ci ildə kənd təsərrüfatı müəssisələrində istehsal olunan dənli bitkilərin bir sentnerin maya dəyəri 2,29 manat (14,2%), pambığın 22,71 manat (45,1%), kartofun 7,33 manat (45,8%), üzümün 6,39 manat (13,8%), südün 15,72 (49,3%) manat, iri buynuz mal-qaranın 89,9 (25,8%) manat artmışdır. Lakin bu dövrdə bəzi kənd təsərrüfatı məhsullarının maya dəyərində azalma müşahidə edilmişdir. [7, 110].

Kənd təsərrüfatı məhsullarının satış bazarında müxtəlif amillərin təsiri ilə son 5 ildə ərzaq məhsullarının istehlak qiymətində artım baş vermişdir ki, bu da son nəticədə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə nəticələrinə öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, bu dövrdə fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı 591 vahid, mənfəətlə işləyənlərin sayı 724 vahid, zərərli işləyənləri sayı 33 vahid azalmış, ümumi mənfəət 213095 min manat, ümumi rentabellilik isə 20,1 faizdən 37,9 faizə yüksəlmişdir. Bitkilikdə mənfəət 113597 min manat, heyvandarlıqda mənfəət 94703 min manat artmışdır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının satışının rentabelliği isə ümumilikdə 16,2%-dən 35,0%-ə, o cümlədən bitkilikdə 40,4%-dən 51,9%-ə, heyvandarlıqda isə 5,9%-dən 23,6%-ə qalxmışdır. (Cədvəl)

Araşdırmalar göstərir ki, ərzaq bazarının təminatı qeyri-sabitliyi ilə xarakterizə olunur, çünki kənd təsərrüfatı məhsullarının mövsümi olması və tədarükünün zamanından asılı olaraq qeyri-bərabər paylanması bir çox kənd təsərrüfatı məhsullarının il ərzində bazarda tədarükünə ciddi təsir göstərir. Eyni zamanda kənd təsərrüfatı istehsalı qiymət dəyişikliklərinə zəif reaksiya verir. Bu onunla bağlıdır ki, kənd təsərrüfatında sabit xərclər dəyişən xərcləri üstələyir; sabit xərclərin yüksək olması istehsal həcmnin azalması vəziyyətində əmtəə istehsalçıların maliyyə və iqtisadi vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb olur. Əksər kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarına tələb aşağı elastikdir, bu da əldə ediləcək gəlirin azalması ilə nəticələnir.

Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarında məhsulun reallaşdırılmasına təsir edən amillərdən biri də aqrar istehsalın ekoloji təmiz məhsulların hesabına formalaşmasıdır. Belə ki, kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə genetik dəyişikliklərin aparılması dünyada ciddi narahatlıqla qarşılanır. Bu sahədə insan sağlamlığına təhlükə yaradan texnologiyalardan, kimyəvi preparatlardan, genə dəyişdirilən sort və cinslərdən istifadə olunması əhalinin etibarlı ərzaq təminatına təhlükə yaradır. Lakin ekoloji təmiz məhsulların reallaşdırılmasından əvvəl istehlakçı seçimi etmək böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə məhsul istehsalı əlavə material-pul vəsaitləri tələb edir ki, bu da ekoloji təmiz məhsulların qiymətini yüksəlir. Təbii ki, belə məhsul istehlakçıları yüksək gəlirli alıcılardır.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin fəaliyyətinin maliyyə nəticələri

Göstəricilər	2018	2019	2020	2021	2022
Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı, Vahid	1 641	1 471	1 024	1 035	1 047
o cümlədən: mənfəətlə					
işləyənlər	1 560	1 376	880	880	836
zərərli işləyənlər	81	95	61	70	48
Ümumi mənfəət, min manat	96 917	92 696	104 016	171 197	310 012
Ümumi rentabellik, faizlə	20,1	17,2	19,4	27,2	37,9
Bitkiçilikdə mənfəət (zərər -), min manat	56 577	68 795	69 321	127 159	170 174
Heyvandarlıqda mənfəət (zərər -), min manat	19 048	10 481	27 180	32 557	113 751
Kənd təsərrüfatı məhsullarının satışının rentabelliği, faizlə	16,2	15,3	19,0	26,4	35,0
ondan:					
bitkiçilikdə	40,4	35,7	29,2	51,7	51,9
heyvandarlıqda	5,9	3,4	9,5	8,5	23,6

Mənbə: Azərbaycanın Kənd təsərrüfatı 2023.s.109

Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarında üstün mövqeyə nail olmaq üçün rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal etmək istehsalın səmərəliliyini artırmaq lazımdır. Kənd təsərrüfatı müəssisəsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin əsas şərti elmi-texniki tərəqqinin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq məhsul vahidinə çəkilən xərclərə qənaət edilməsidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Daxili ərzaq bazarının formalaşmasında məhsulların satış sisteminin üstün rol oynaması, qiymətlərin tənzimlənməsinin kənd təsərrüfatı məhsullarının satışına təsiri qiymətləndirilir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqatda irəli sürülən müddəaların tətbiqi bazar iqtisadiyyatı şəraitində kənd təsərrüfatı məhsullarının reallaşdırılmasının birbaşa yolla həyata keçirməsinə, topdansa satış bazarlarının təşkili məsələlərinin praktiki əhəmiyyətini, kənd təsərrüfatı məhsullarının xarici rəqabətin əlverişsiz təsirindən qorunmasının vacibliyini zəruri edir.

Tədqiqat işinin iqtisadi səmərəsi. Alınmış nəticələrdən, irəli sürülmüş təklif və tövsiyələrdən gələcəkdə kənd təsərrüfatı məhsullarının satışının daha səmərəli təşkil etdirilməsində istifadə edilə bilər.

Nəticə

Məhsul satışının səmərəli təşkili istehlakçıların tələbatının ödənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kənd təsərrüfatı məhsulları sənayeni kənd təsərrüfatı xammalı və ölkə əhalisini ərzaq məhsulları ilə təmin etdiyi üçün həmin məhsulların tədarükü üzrə dövlət sifarişinin bazar münasibətlərinə uyğun yenidən qurulması və təkmilləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Kənd təsərrüfatında yeni təsərrüfatçılıq formalarının, torpaq və əmlak üzərində xüsusi mülkiyyət münasibətlərinin təşəkkül tapdığı, məhsul istehsalında, gəlirlərin bölüşdürülməsində sərbəstlik verildiyi bir vaxtda satış sistemində ciddi dəyişikliklər edilməsi və onun bazar münasibətləri prinsipləri əsasmda həyata keçirilməsi zərurəti yaranmışdır.

Məlumdur ki, kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının fəaliyyətində rəsmi və qeyri-rəsmi müqavilələr xüsusi yer tutur və iqtisadi agentlər tərəfindən könüllü olaraq mübadilə qaydaları müəyyən edilir. İnstitusional mühitin müəyyən etdiyi çərçivədə, maraqların müəyyənəndirilməsi və təmin edilməsi müqavilələrin hazırlanmasında həlledici rol oynayır. İnstitusional razılaşmalar kənd təsərrüfatı məhsulları bazarındakı iştirakçıların davranışına və onların təbiətinə təsir göstərir.

Aqrar sahədə marketing sisteminin uğurlu fəaliyyəti üçün əvəzedilməz şərt, əməliyyat məlumat mübadiləsinin təmin edəcək vahid informasiya məkanının yaradılmasıdır. Vahid informasiya məkanı yaratmaq üçün tələb olunan ilkin məlumatların toplanması marketing mütəxəsssləri tərəfindən həyata keçirilir. Bu prosesdə kənd təsərrüfatında, emal müəssisələrində, topdan və pərakəndə ticarət müəssisələrində, bazarlarda toplanan məlumatlar proqram təminatı ilə emal üçün sistemləşdirilir, mütəxəssislər tərəfindən işlənir və marketing mərkəzinə ötürülür.

Beləliklə, bazar iqtisadiyyatının formalaşması kənd təsərrüfatı istehsalçıları tərəfindən məhsul satışının ən səmərəli kanallarını və formalarını seçmələrini, eyni zamanda məhsullarının istehlakçılara təşviq etmələrini tələb edir. Bu isə kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması ilə bilavasitə bağlıdır və istehsalçılara yalnız əhalinin ehtiyaclarını ödəmək üçün deyil, həm də istehsalın genişləndirilməsi üçün ehtiyatlar yaratmağa imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Alıyev İ. H. Azərbaycan Respublikasında aqrar sahədə iqtisadi idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi. Bakı 2003, 315 s.
2. Абалкин Л. И. Экономическая безопасность России. // Социально-политический журнал, 1997, №5.
3. Verdiyev Ə. C., Qarayev İ. Ş. Aqrar bazarın formalaşmasının iqtisadi problemləri. Bakı 2000, 256 s.
4. Məmədov A. İ. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı. Bakı 1993, 372 s.
5. Самедзаде З. А. Этапы большого пути. Экономика Азербайджана за полвека, ее реалии и перспективы. Баку-2004, 936 с.
6. Румянцева Е. Е. Стратегия преодоления бедности. Минск-2001. 288 с.
7. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2023
8. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, 2023.

УДК 330

Организация продажи сельскохозяйственной продукции характеристики

Я. Ф. Алифов, В. Я. Алифов

Резюме. В результате успешных реформ, проведенных в аграрной сфере, сформировалась среда свободного предпринимательства и конкуренции с доминированием частного сектора в

сельском хозяйстве. В статье поясняется, что обеспечение устойчивого развития сельского хозяйства зависит от ряда факторов, в том числе от формирования взаимоотношений между сферами производства и обмена, эффективной организации системы сбыта. Проанализировано современное состояние и направления развития реализации сельскохозяйственной продукции. По направлению особенностей организации сбыта сельскохозяйственной продукции исследуются теоретические вопросы, существующие проблемы в этом направлении и изучаются пути их устранения.

Ключевые слова: оптовая торговля, институциональная, конкуренция, коэффициент эластичности, экономические агенты, потребительский потенциал, система продаж.

UDC 330

Organization of sale of agricultural products characteristics

Y. F.Alifov, V. Y.Alifov

Summary. As a result of the successful reforms carried out in the agrarian field, an environment of free entrepreneurship and competition was formed, with the private sector dominating agriculture. The article explains that the provision of sustainable development of agriculture depends on a number of factors, including the formation of mutual relations between the production and exchange spheres, and the effective organization of the sales system. The current state and development directions of the sale of agricultural products are analyzed. In the direction of the characteristics of the organization of the sale of agricultural products, the theoretical issues, the existing problems in this direction are investigated and ways of their elimination are studied.

Keywords: wholesale, institutional, competition, coefficient of elasticity, economic agents, consumption potential, sales system.

Redaksiyaya daxilolma: 15.05.2024

Çapa qəbul olunma: 20.03.2024

AQRAR SAHƏNİN MALİYYƏ RESURLARI İLƏ TƏMİN OLUNMA SƏVİYYƏSİNİN TƏHLİLİ

Rahil Cabbar oğlu Muradov

Assistent, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
Gəncə şəhəri, Azərbaycan

rahil.muradov@adau.edu.az

Xülasə. Aqrar sferada müəssisələrin fəaliyyəti maliyyə resursları ilə təmin olunma səviyyəsindən və onlardan istifadənin səmərəliliyindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Müəssisələrinin maliyyə vəziyyətinin səmərəliliyinin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri uzunmüddətli perspektiv baxımından fəaliyyətin sabitliyidir. Kənd təsərrüfatında bəzi amillər – müəyyən məhsulların istehsal dövrünün uzun sürməsi, əmək prosesində fasilələrin olması, istehsal dövrü ilə iş müddəti arasındakı uyğunsuzluqlar istehsal prosesində fasilələrə səbəb olur və əlavə investisiya tələb edir. Bunlar maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə və maliyyə sabitliyinin təmin olunmasına ciddi ehtiyac yaradır.

Açar sözlər: maliyyə resursları, qiymətləndirmə, maliyyə dayanıqlığı, səmərəlilik, gəlir, rentabellik.

Giriş. Aqrar sferada istehsal sahələrinin və müəssisələrin uğurlu fəaliyyəti maliyyə resursları ilə təmin olunma səviyyəsindən və onlardan istifadənin səmərəliliyindən bilavasitə asılıdır. Maliyyə resurslarının səmərəli şəkildə istifadəsi maliyyə sabitliyi və gəlirliliyin əsas şərtidir. Maliyyə fəaliyyətinin nəticələrini təsərrüfat subyektinin hansı kapitalla malik olması, strukturunun nə qədər optimal olması, həmin resursların əsas və dövrüyyə kapitalına nə dərəcədə məqsəduyğun şəkildə çevrilməsi şərtləndirir. Maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün müxtəlif əmsallardan istifadə edilir. Hər bir əmsal satışdan əldə olunan gəlirin vəsait mənbələrinin göstəricilərinin dəyərinə nisbətini əks etdirir. Kapitalın gəlirliliyi əmsalı nə qədər yüksək olarsa, maliyyə resurslarından istifadə nəticəsində əldə olunan gəlir bir o qədər yüksəkdir.

Aqrar sahə müəssisələrinin maliyyə vəziyyətinin səmərəliliyinin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri uzunmüddətli perspektiv baxımından fəaliyyətin sabitliyidir [3, s.36]. Bu, müəssisələrin strukturu, kreditlərdən və investisiyalardan asılılıq dərəcəsi ilə bağlıdır. Bununla belə, kredit resurslarından asılılıq dərəcəsi təkcə maliyyə resurslarının öz və borc mənbələrinin nisbəti ilə deyil, həm də əsas və dövrüyyə kapitalının strukturu ilə qiymətləndirilir.

Tədqiqatın obyekti. Bu məqalədə kənd təsərrüfatında istifadə olunan sənaye təyinatlı dövrüyyə vəsaitlərinin dövrüyyəsinin sürətləndirilməsi ilə bağlı tədqiqat aparılıb. Obyekt kənd təsərrüfatında sənaye təyinatlı dövrüyyə vəsaitlərinin idarə edilməsi və sürətləndirilməsi prosesidir. Məqsəd isə bu sürətləndirmənin kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə resurslarından daha effektiv istifadə edilməsinə və ümumiyyətlə, istehsal həcmnin və məhsul satışının artmasına səbəb olmasıdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün araşdırmada müxtəlif yollar və tədbirlər təklif olunmuşdur, məsələn, ehtiyatların yaradılması, elmi-texniki tərəqqinin tətbiqinin genişləndirilməsi, dövrüyyənin sürətləndirilməsi və debitor borclarının azaldılması kimi. Bu tədqiqatın əsas məqsədi isə kənd təsərrüfatında maliyyə resurslarının daha səmərəli istifadəsinə və müəssisələrin ümumi performansının artırılmasına kömək etməkdir.

Araşdırmalar göstərir ki, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə resurslarından istifadə səviyyəsi, nəticə etibarı ilə təbii-iqlim və iqtisadi şəraitdən asılı olur, bu amillər maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliyini və maliyyə resurslarının optimal strukturunu formalaşdırır. Bu baxımdan

maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün prioritet istiqamətlər kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar: dövrüvə vəsaitlərindən rəşsal istifadə; əsas istehsal fondlarının və qeyri-maddi aktivlərin idarə edilməsi; maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi və s.

Bir qayda olaraq aqrar sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin fəaliyyətinin sabitliyi və səmərəliliyinin artırılması müəyyən şərtlərin nəzərə alınmasını tələb edir. İlk növbədə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin öz fəaliyyətləri zamanı malik olduğu kapitəla əlavə olaraq, istehsalın xüsusiyyətləri ilə əlaqədar istehsala əhəmiyyətli borc vəsaitlərini cəlb edirlər. Çünki dövrüvə vəsaitlərinin, eləcə də kapitalın dövrüvəsinin il ərzində dəyişməsi prosesi baş verir. İstehsalın mövsümliliyi istehsal xərclərinin qeyri-bərabərliyini və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların banklara üz tutmalarına səbəb olur [2, s.27]. İstehsal dövrünün uzun sürməsi, istehsal prosesində tez-tez fasilələrin olması və nəticədə istehsal dövrü ilə iş müddəti arasında əhəmiyyətli uyğunsuzluq əmək prosesində təbii şəraitdən irəli gələn fasilələrə səbəb olur və əlavə investisiya tələb edir. Bütün bunlar maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə və maliyyə sabitliyinin təmin olunmasına ciddi ehtiyac yaradır. Maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliyi əsasən gəlirlilik göstəriciləri ilə xarakterizə olunur. Buna görə də, xərcləri azaltmaq, gəlirləri artırmaq və istehsal müddətini qısaltmaqla rentabelliği yüksəltmək, beləliklə maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliyinə nail olmaq olar.

Tədqiqatın nəticələrinin müzakirəsi və təhlili. Kənd təsərrüfatı müəssisəsində istehsal olunan məhsulların rentabelliğinin təhlili xüsusilə vacibdir. Bu göstərici istehsalının səmərəliliyinin artırılması üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyindən maliyyə nəticələrini də ümumi şəkildə xarakterizə edir. Məhsul növləri üzrə rentabellik səviyyəsinin təhlili göstərir ki, 2020-ci ildə tütün, kartof, dənli bitkilər və ərzaqlıq bostan bitkiləri (müvafiq olaraq 78,1%, 94,7%, 39,5% və 32,2%) istisna olmaqla digər məhsullar üzrə aşağı rentabellik qeydə alınmışdır. Belə ki, pambıq məhsulu üzrə rentabellik səviyyəsi 19,6%, tərəvəzdə 1,5%, meyvədə 19,5%, üzümə 17,8% təşkil etmişdir. Digər illərdə də oxşar vəziyyət müşahidə edilir [cədvəl 1].

Cədvəl 1

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin rentabelliği, %-lə [6]

Bitkilərin və çoxillik əkmələrin adları	İllər				
	2016	2017	2018	2019	2020
Dənli bitkilər	45,8	53,6	56,2	55,0	39,5
Pambıq	7,3	-	27,2	12,9	19,6
Tütün	-	179,0	87,7	51,0	78,1
Kartof	261,1	-	27,5	47,4	94,7
Tərəvəz	17,8	40,3	42,8	12,1	1,5
Ərzaqlıq bostan bitkiləri	33,2	18,5	73,6	44,4	32,2
Meyvə	17,7	30,0	28,5	41,0	19,5
Üzüm	4,2	8,5	6,2	3,6	17,8
Çay	-	-	15,6	19,2	-

Qeyd edilənlər göstərir ki, pambıqçılıq, tərəvəzçilik və meyvəçilikəldə olunan rentabellik səviyyəsi geniş təkrar istehsalın təşkili üçün kifayət səviyyədə deyil. Belə vəziyyət bir tərəfdən sahələrin inkişafına mənfi təsir edir, digər tərəfdən istehsal müəssisələrinin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə gətirib çıxarır. Bu baxımdan kənd təsərrüfatı müəssisələrin maliyyə nəticələrinin təhlilinə nəzər salaql. Təhlil nəticəsində məlum olur ki, 2010-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə ziyanla işləyən

№ 2/2024

səh.30-35

kənd təsərrüfatı müəssisələrinin sayı azalmışdır. Əgər 2010-cu ildə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin 8,9%-i zərərlə işləyirdisə, 2020-ci ildə bu göstərici 5,6% təşkil etmişdir. Baxmayaraq ki, bitkiçilikdə mənfəət 14,7 dəfə, heyvandarlıqda 12,9% artmışdır, kənd təsərrüfatı məhsullarının rentabellik səviyyəsi ümumən 0,9 bənd, o bitkiçilikdə 11,4 bənd yüksəlmiş, heyvandarlıqda isə 10,2 bənd azalma baş vermişdir [cədvəl 2].

Rentabellik səviyyəsinin kifayət səviyyədə olmaması və mənfəət artımı ilə müqayisədə bu göstəricinin səviyyəsi arasındakı uyğunsuzluğu ilk növbədə istehsal xərclərinin artması ilə əlaqələndirmək olar. Xərclərin artması isə bir tərəfdən kənd təsərrüfatında istifadə olunan sənaye təyinatlı məhsulların qiymətlərinin artması, digər tərəfdən təklif olunan iş və xidmətlərin qiymətlərinin yüksək səviyyəsi ilə bağlıdır.

Cədvəl 2[6]

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin fəaliyyətinin maliyyə nəticələri

Göstəricilər	İllər				
	2010	2015	2018	2019	2020
Təsərrüfatların sayı (vahid)	2392	1659	1641	1471	1096
Ondan ziyanla işləyənlər faizlə	213	129	81	95	61
Ümumi mənfəət, min manat (min manatla)	34371	39763	27032	34396	04016
Bütün maliyyə təsərrüfat fəaliyyəti üzrə rentabellik faizi	21,4	11,3	20,1	17,2	19,4
Bitkiçilikdə mənfəət (zərər (-), min manat	4708	20241	56577	68795	69321
Heyvandarlıqda mənfəət (zərər (-), min manat	24061	19993	19048	10481	27180
Kənd təsərrüfatı məhsullarının rentabellik səviyyəsi (faizlə)	18,1	11,3	16,2	15,3	19,0
O cümlədən: bitkilərdə	17,8	36,0	40,4	35,7	29,2
heyvandarlıqda	19,7	7,1	5,9	3,4	9,5

Araşdırmalar göstərir ki, kənd təsərrüfatında istifadə olunan sənaye təyinatlı dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinin sürətləndirilməsi məsrəflər tələb etsədə istehsal həcmnin və məhsul satışının artmasına səbəb olur. Dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinin sürətləndirilməsi kənd

təsərrüfatında müəssisələrin maliyyə resurslarından istifadəsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin əsas prioritetlərindəndir və aşağıdakı yollarla əldə edilir:

- ehtiyatların yaradılması - iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış ehtiyat normalarının tətbiqi; xammal, komponentlər və s. tədarükçülərinin istehlakçılara yaxınlaşdırılması; uzunmüddətli əlaqələrin reallaşdırılması; maddi-texniki təchizat sisteminin, habelə material və avadanlıqların topdansatış ticarətinin genişləndirilməsi və s.;

- elmi-texniki tərəqqinin tətbiqinin genişləndirilməsi - mütərəqqi texnika və texnologiyaların, xüsusilə tullantısız texnologiyaların, robotlaşdırılmış komplekslərin, kimyalaşdırmanın tətbiqi; istehsalın təşkili formalarının təkmilləşdirilməsi; iqtisadi həvəsləndirmə sisteminin təkmilləşdirilməsi; xammalın, yanacaq və enerji ehtiyatlarının qənaətlə istifadəsi; yüksək tələbat olan məhsulların istehsalının artırılması;

- dövriyyənin sürətləndirilməsi - istehsalın istehlakçılara yaxınlaşdırılması; sifarişlərin birbaşa rabitə vasitəsilə yerinə yetirilməsi, məhsulların istehsal müddətinin qısaldılması hesabına satılan məhsulların həcmnin artması.

Araşdırmalar göstərir ki, maliyyə resurslarının səmərəliliyinin artırılmasının mühüm istiqamətlərindən biri dövriyyə kapitalına qənaət edilməsi və inventarların idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsidir. Dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinin sürətləndirməyin növbəti yolu debitor borclarının azaldılmasıdır. Debitor borclarının səviyyəsi bir çox amillərlə müəyyən edilir: məhsulun növü, bazarın tutumu, bazarın bu məhsulla təmin olunma dərəcəsi, hesablaşma sistemi və s. Debitor borclarının idarə edilməsi, ilk növbədə, hesablaşmalarda vəsaitlərin dövriyyəsinə nəzarəti nəzərdə tutur. Pul vəsaitlərindən daha səmərəli istifadə etməklə də dövriyyə kapitalı xərclərini azaltmaq mümkündür. Beləliklə, investisiya nəzəriyyəsi nöqteyi-nəzərindən pul vəsaitləri investisiya qoyuluşunun xüsusi hallarından biridir.

Maliyyə ehtiyatların idarə edilməsində nağd pulun miqdarını optimallaşdırmağa imkan verən modellər tətbiq edilir. Bunun üçün aşağıdakıları qiymətləndirmək zəruri hesab edilir: pul vəsaitlərinin və onların ekvivalentlərinin ümumi məbləği; pul vəsaitlərinin və əmtəə aktivlərinin qarşılıqlı transformasiyasının həyata keçirilməsi müddəti və s.

Kənd təsərrüfatında maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin digər mühüm vasitəsi əsas istehsal fondlarının və qeyri-maddi aktivlərinin idarə edilməsidir. Onların idarə edilməsində əsas məsələ amortizasiya metodunun seçilməsidir. Amortizasiya normaları əmək vasitələrinin fiziki və mənəvi ömrü əsasında müəyyən edilir və onların dəyərinin ödənilməsi üçün normativ müddəti ifadə edir. Amortizasiya məbləğinin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış şəkildə müəyyən edilməsi, əsas vəsaitlərin düzgün qiymətləndirilməsini tələb edir, onların bərpa dəyərini müəyyən etmək və real iqtisadi şəraitə uyğunlaşdırmaq üçün əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsinə ehtiyac yaranır.

Maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi üçün digər prioritet istiqamət maliyyə sabitliyinin təhlilinin vaxtında aparılmasıdır, çünki bu, aktiv və öhdəliklərin həcmi və strukturunu qiymətləndirməyə imkan verir. Bu, maliyyə nöqteyi-nəzərindən müəssisənin nə dərəcədə müstəqil olduğunu müəyyən etməyə imkan verir. Aktivlər və öhdəliklər arasında sıx əlaqə və aktiv balansının hər bir maddəsinin öz maliyyə mənbələri mövcuddur. Uzunmüddətli aktivlər üçün maliyyələşmə mənbəyi, bir qayda olaraq, kapital və uzunmüddətli borc vəsaitləridir, eyni zamanda qısamüddətli bank kreditləri hesabına uzunmüddətli aktivlərin formalaşdırılması da mümkündür. Bunlar öz növbəsində müəssisələrin maliyyə potensialını qiymətləndirməyi də mümkün edir [1, s.64].

Cari aktivlər (dövriyyə kapitalı) həm müəssisələrin özünün kapitalı, həm də qısamüddətli borc vəsaitləri hesabına formalaşır. Yarama mənbələrindən asılı olaraq cari aktivlərin ümumi məbləği iki hissəyə bölünür: qısamüddətli öhdəlikləri hesabına yaradılan dəyər; sabit, yəni öz kapitalı hesabına formalaşan dövriyyə aktivləri. Özünün dövriyyə kapitalının olmaması dövriyyə aktivlərinin daimi hissəsinin azalmasına səbəb olur ki, bu da müəssisələrin maliyyə asılılığının artmasına və mövqeyinin qeyri-sabitliyinə səbəb olur. Müəssisələrin maliyyə sabitliyi mütləq və nisbi göstəricilər sistemi ilə

xarakterizə olunur. Bu cür göstəricilərin məqsədi yalnız bazar mühitinin şərtləri ilə deyil, həmçinin müqavilələrin yerinə yetirilməməsi, ödənişlərin edilməməsi və s. ilə əlaqəli problemlərə görə müəssisələrin müstəqillik səviyyəsini qiymətləndirməkdir [4, s.46].

Aktivlərin hər bir elementi və bütövlükdə əmlak üçün müstəqilliyi xarakterizə edən göstəricilər, təhlil edilən müəssisələrin maliyyə dayanıqlığını ölçməyə imkan verir. Maliyyə sabitliyinin təhlili üçün maliyyə vəziyyəti mütləq və nisbi göstəricilərlə müəyyən edilir. Maliyyə sabitliyinin ən ümumiləşdirici mütləq göstəricisi ehtiyatların və xərclərin formalaşması üçün vəsait mənbələrinin uyğunluğu və ya uyğunsuzluğudur. Bu, kreditor borcları və digər öhdəliklər istisna olmaqla, özünün və borc vəsaitlərinin mənbələrinin təmin edilməsinə aiddir.

Ehtiyatların və məsrəflərin formalaşma mənbələrini xarakterizə etmək üçün müxtəlif növ mənbələrin əhatə olunmasının fərqli səviyyəsini əks etdirən bir neçə mütləq göstəricilərdən istifadə olunur: dövriyyə vəsaitlərinin formalaşması üçün öz mənbələrinin olması; ehtiyatların və xərclərin formalaşdırılması üçün özünün cari və uzunmüddətli borc vəsaitlərinin mövcudluğu; ehtiyatların və xərclərin formalaşdırılması üçün əsas vəsait mənbələrinin ümumi dəyəri. Ehtiyatların və xərclərin formalaşdırılması üçün vəsait mənbələrinin mövcudluğu aşağıdakı göstəricilərə uyğundur: dövriyyə vəsaitlərinin formalaşması üçün öz mənbələrinin çoxluğu və ya olmaması; dövriyyə vəsaitlərinin formalaşması üçün özünün və uzunmüddətli borc mənbələrinin çoxluğu və ya olmaması; ehtiyatların və xərclərin formalaşdırılması üçün əsas vəsait mənbələrinin ümumi dəyərinin çoxluğu və ya çatışmazlığı [5, s.82]. Beləliklə, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin dövriyyəsinə uzunmüddətli kreditləri və borc vəsaitlərini cəlb etməklə vəsaitlərin mənbələrini artırmaq etmək mümkündür.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin fəaliyyətində xarici borc mənbələri maliyyə müstəqilliyi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Öz vəsaitləri hesabına formalaşan ehtiyatlar, borc götürülmüş vəsaitlərdən çox olduqda, bu, maliyyə sabitliyinin mövcudluğunu göstərir. Maliyyə sabitliyi özünün və borc vəsaitlərinin nisbəti, istehsal-maliyyə fəaliyyəti nəticəsində öz vəsaitlərinin yığılma sürəti və s. ilə qiymətləndirilir.

Nəticə. Araşdırmalara əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, nəticə etibarilə, maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliyi və idarə edilməsinin müvəffəqiyyəti birbaşa kapital strukturundan asılıdır. Kapital strukturu müəssisələrin aktivlərini artırmaq söylərinə kömək edə və ya mane ola bilər. Bu, həm də gəlir səviyyəsinə birbaşa təsir göstərir, çünki borc üzrə ödənilən mənfəətin sabit faiz komponentləri müəssisələrin proqnozlaşdırılan fəaliyyət səviyyəsindən asılı deyildir. Kapital strukturu maliyyə vəziyyətinin zəruri elementi hesab olunur.

Beləliklə, təhlil göstərir ki, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə vəziyyəti həm özü, mövcud və potensial tərəfdaşları üçün, həm də bütövlükdə aqrar iqtisadiyyat üçün vacib məsələlərdəndir. Ona görə maliyyə resurslarının idarə edilməsi mexanizmi, maliyyə sabitliyi və maliyyə kapitalının strukturu əsasında maliyyə resurslarının formalaşdırılması və istifadəsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə prioritetləri müəyyənləşdirmək müəssisələrin əsas vəzifələri hesab edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Sadıqov M.M. Maliyyə potensialı: formalaşma və aqrar sahənin prioritetliyi, Bakı, 2009, 294 s.
2. Sadıqov M., Hüseynov M., Həsənov H. Kənd təsərrüfatının maliyyəsi. Gəncə, ADAU nəşriyyatı - 2012. 404 s.
3. Корякин Е.А. Анализ эффективности деятельности сельскохозяйственных организаций по факторам производства / Е. А. Корякин / Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. 2011. № 8. С. 33-37.
4. Прудников А.Г., Трубилин А.И., Черник А.А. Методологические проблемы анализа и оценки финансового состояния аграрных формирований. Краснодар: КубГАУ, 2010. 251 с.

5. Ефимова О.Б. Финансовый анализ/О.Б. Ефимова. М.: Бухгалтерский учет, 2012. 320 с.
6. www.stat.gov.az

УДК 658.153

Обеспечение финансовыми ресурсами аграрного сектора анализ уровня**Мурадов Р. Дж.**

Резюме. Деятельность предприятий аграрной сферы существенно зависит от уровня обеспеченности финансовыми ресурсами и эффективности их использования. Одной из важнейших особенностей эффективности финансового положения предприятий является стабильность деятельности в долгосрочной перспективе. Некоторые факторы в сельском хозяйстве - длительный период производства определенной продукции, перерывы в трудовом процессе, несоответствие периода производства и периода работы вызывают перебои в производственном процессе и требуют дополнительных инвестиций. Это создает серьезную потребность в повышении эффективности использования финансовых ресурсов и обеспечении финансовой стабильности.

Ключевые слова: финансовые ресурсы, оценка, финансовая устойчивость, эффективность, доход, рентабельность.

UDC 658.153

Provision of financial resources of the agricultural sector level of analysis**Muradov R. J.**

Summary. The activity of agrarian enterprises depends significantly on the level of provision of financial resources and the efficiency of their use. One of the most important features of the efficiency of the financial position of the enterprises is the stability of the activity in the long-term perspective. Some factors in agriculture - a long period of production of certain products, breaks in the labor process, mismatch between the production period and the work period cause interruptions in the production process and require additional investments. This creates a serious need to increase the efficiency of the use of financial resources and ensure financial stability.

Keywords: financial resources, assessment, financial stability, efficiency, income, profitability.

Redaksiyaya daxilolma: 11.06.2024

Çapa qəbul olunma: 20.06.2024

AQRAR SAHƏDƏ ƏMƏK RESURLARINDAN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Səbinə İsmayıl qızı Hacıyeva

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

sabina.adau.haciyeva@mail.ru

Xülasə. Məqalədə aqrar sahənin mövcud əmək resurslarından istifadənin səmərəliliyi statistik məlumatlar və onların təhlili əsasında araşdırılır. Müəllif tərəfindən araşdırılmış (toplanmış) məlumatlardan istifadə edilməklə kənd təsərrüfatında əmək amillərinin rolu dəyərləndirilir. Hesablamalar əsasında kənd təsərrüfatının əmək potensialından istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi bu sahədə mövcud problemlərin müəyyən edilməsinə və onların həlli üçün kompleks tədbirlər sisteminin hazırlanmasına yönəlik tövsiyələrin irəli sürülməsinə imkan verir.

Açar sözlər: əmək resursları, səmərə, potensial, amil, qiymətləndirmə.

Giriş. Aqrar sahədə əmək ehtiyatları istehsalın ən mühüm komponentlərindən biridir. İstehsal həcmi artırılması və istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün müəssisənin lazımi əmək ehtiyatları ilə kifayət qədər təmin edilməsi, onlardan səmərəli istifadə edilməsi, əmək məhsuldarlığının yüksək səviyyədə olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İqtisadi inkişafın müasir mərhələsində əmək ehtiyatlarının rolu durmadan artır. Əmək resursları yeni biliklərin, texnologiyaların, sərişələrin, maraqların və motivasiyanın mənimsənilməsində, uzunmüddətli inkişaf məqsədlərinə çatmaqda, təşkilatın istehsal və iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasında həlledici amil kimi çıxış edir. Ona görə də kənd təsərrüfatının strateji inkişafında mühüm rol əmək resurslarına məxsusdur və onlardan istifadənin səmərəliliyi aqrar iqtisadiyyatda innovasiya proseslərinin potensial intensivliyindən xəbər verə bilər. Odur ki, kənd təsərrüfatının innovativ əsaslarla inkişaf etdirilməsi nəzərə alınmaqla kənd təsərrüfatı istehsalında əmək resurslarından istifadənin səmərəliliyinin artırılması gənc mütəxəssislərin kənd yerlərinə cəlb edilməsi üçün lazımi şərait yaratmadan, peşəkar sərişələr sistemini formalaşdırmadan, vaxtında ixtisasartırma, işçilərin yaradıcılıq fəaliyyətinin gücləndirilməsi, yüksək keyfiyyətli məhsuldar əməyə görə müvafiq mükafatlandırma ilə əmək fəaliyyətinin informasiya-texnoloji bazasının təkmilləşdirilməsi, habelə əmək proseslərinin təşkili və idarə edilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi aparılmadan mümkün deyil.

Hazırda iqtisadi siyasətin əsas istiqaməti olan aqrar sahə məhsullarına tələbatın etibarlı şəkildə təmin edilməsi kənd təsərrüfatı istehsalının dayanıqlı inkişafından birbaşa asılıdır. Buna isə aqrar sahənin əmək potensialından effektiv istifadə ilə nail oluna bilər. Mövcud şəraitdə aqrar sahə məhsulları istehsalı ilə məşğul olan təsərrüfat subyektlərinin əsas hədəfi resurs potensialından daha səmərəli istifadə edərək, daha çox mənfəət əldə etməkdir. Tədqiqatlar bunu deməyə əsas verir ki, vurğulanan proseslərin reallaşdırılması aqrar sahənin uyğun resursları ilə təmin olunma və onlardan istifadə səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Bu, kənd təsərrüfatının hər bir sahəsi üçün aktualdır. Belə ki, bitkiçilik məhsulları istehsalı birbaşa torpaqla bağlıdır, ona görə bu istehsal resursu ilə təmin olunma və ondan istifadə səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi bitkiçiliyin inkişafında əsas şərtidir. Torpaq resursu ilə təmin olunma, eləcə də torpaqdan istifadə səviyyəsinin müəyyən edilməsi yalnız onun həcmi ilə deyil, keyfiyyətinin səviyyəsi ilə də bağlıdır və keyfiyyət amilinin nəzərə alınması bütün hallarda öndə durur [1]. Heyvandarlığın inkişafı torpaq resurslarından istifadə baxımından əsasən biçənəklərin və otlaq sahələrinin, o cümlədən yay (yaylaq) və qış (qışlaq) mövsümü üçün otlaqların həcmi müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Deməli, istər bitkiçilik, istərsə də

heyvandarlıq sahələrində istehsal istiqamətini seçərkən və istehsalın genişləndirilməsi imkanlarını təhlil edərkən torpaq resurslarının həcmi və keyfiyyətinin müəyyənəndirilməsi əsas şərtlərdəndir.

Kənd təsərrüfatında istehsalının inkişaf etdirilməsinin digər mühüm şərti əmək resurslarından istifadə səviyyəsinin müəyyənəndirilməsidir. Əmək resursları ilə təmin olunma istehsal sahəsinin xüsusiyyətindən asılı olaraq həm istehsal prosesində istifadə üçün zəruri işçi qüvvəsi, həm də mütəxəssis baxımından formalaşır. Təbii ki, yüksək əmək tutumlu sahələrdə (pambıqçılıq, üzümçülük, tütünçülük və s.) işçi qüvvəsinə tələbat yüksək, az əmək tutumuna malik sahələrdə isə (bitkiçilikdə taxılçılıq, heyvandarlıqda qoyunçuluq, quşçuluq və s.) əksinə, tələbat aşağıdır. Kənd təsərrüfatında istehsalın mövsümliliyi də əmək resurslarına tələbatın formalaşdırılmasını şərtləndirən əsas amillərdən hesab olunur. Bütün bunlar əmək resurslarından istifadənin səmərəliliyi baxımından son dərəcə əhəmiyyətliyə malikdir. Kənd təsərrüfatında istehsal resurslarının tərkibində texniki vasitələrlə təmin olunma ən vacib məsələlərdən hesab edilir. Bu, həm texniki resursların aqrar sferada spesifik xüsusiyyətlərə malik olması, həm də istehsalat xidmətlə yanaşı müəyyən logistik xidmətlər görülməsi ilə bağlıdır.

Statistik məlumatlar və bu sahədə tanınmış alimlər tərəfindən irəli sürülmüş nəzəri məlumatlar əsasında əmək bazarının statistik qiymətləndirilməsinə nəzəri-metodoloji yanaşmanın təkmilləşdirilməsi baxımından qiymətli və iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən təklif və tövsiyələrin formalaşdırılmasından ibarətdir. Qarşıya qoyulan məqsəd aşağıdakı əsas vəzifələri həll etmək ehtiyacı ilə müəyyən edilir:

- Əmək bazarında əhalinin məşğulluğu və işsizliyi problemlərinin statistik müşahidəsinin tətbiqi üçün müasir metodologiyanın öyrənilməsi;

- Əmək bazarında proseslərin statistik qiymətləndirilməsində istifadə olunan göstəricilərin müasir tələblər nəzərə alınmaqla, onların hesablanması metodologiyasının təkmilləşdirilməsi imkanlarının tədqiqi.

- əhalinin sayında və tərkibində dəyişikliklərin respublikamızın əmək potensialının formalaşmasına təsirinin statistik qiymətləndirilməsi;

- əmək bazarında fəaliyyətin əsas prinsiplərinin öyrənilməsi;

- əmək bazarında tələb, təklif və onun tərkibinin statistik təhlili;

- əmək bazarında tam məşğulluğun və iş vaxtından istifadənin statistik qiymətləndirilməsi;

- əhalinin iqtisadi fəallığının strukturunun və dinamikasının statistik qiymətləndirilməsi;

- əmək bazarında mövcud olan işsizliyin struktur dəyişkənliyinin statistik qiymətləndirilməsi;

- əmək məsrəflərinin və onların dinamikasına təsir edən amillərin statistik qiymətləndirilməsi;

- təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində işçilərin yaşayış şəraitinin, əmək və istirahətinin öyrənilməsi;

- əmək bazarının əsas parametrlərinin proqnozlaşdırılması [4].

Əmək ehtiyatları təhlil edilərkən təsərrüfatda işləyənlərin və istehsalatdan ayrıldıqdan sonra təhsil alanların sayını özündə əks etdirən “səyyar ehtiyat” anlayışı nəzərə alınır. Əmək qabiliyyətli əhali işçi qüvvəsinin böyük və daimi hissəsini təşkil edir. Ölkə üzrə əmək qabiliyyətli əhalinin yerləşməsi qeyri-bərabərdir. Azərbaycanın əmək qabiliyyətli əhalisinin əsas hissəsi Abşeron iqtisadi rayonunda cəmləşmişdir. Əmək ehtiyatlarının sayı il boyu sabit qalmır və dəyişir. Əmək ehtiyatlarının orta illik sayını müxtəlif üsullarla hesablamaq olar. Əgər əmək ehtiyatlarının sayı haqqında məlumatlar dövrün əvvəlində və sonunda verilsə, onda orta say göstəricisinin hesablanması işçilərin orta sayı üçün sadə düsturla hesablanı bilər:

$$\bar{T} = \frac{T_a + T_s}{2}$$

Burada, T_a dövrün əvvəlində resursların əmək kəmiyyəti; T_s isə dövrün sonunda əmək ehtiyatlarının sayıdır.

Ümumiyyətlə müəssisənin işçi heyətindən istifadəsinin effektivliyi iş vaxtı vahidi ərzində istehsal olunan məhsulun miqdarı yaxud məhsul vahidi istehsalına əmək məsrəfləri kimi hesablanan əmək məhsuldarlığı ilə səciyyələndirilir. Aqrar sahədə əmək resurslarından istifadənin intensivliyi səviyyəsini müəyyən etmək üçün ümumiləşdirici, hissəvi və köməkçi göstəricilərdən istifadə olunur [8]. Belə göstəricilərdən biri əmək məhsuldarlığıdır. Məhsul növləri üzrə əmək məhsuldarlığının

№ 2/2024

səh.36-40

dinamikası göstərir: dənli bitkilər üzrə bir sentner məhsula əmək məsərfi 4,5%, tütünçülükdə 4,2%, kartofçuluqda 37,2%, meyvə və giləmeyvədə 24,4%, süd məhsulunda 8,1% azalmışdır. Tərəvəzçilikdə 3,8%, bostan məhsullarında 45,8%, üzümçülükdə 0,6%, yumurta istehsalında 45,8% artım müşahidə olunur [cədvəl 1].

Cədvəl 1

**Kənd təsərrüfatı müəssisələrində bir sentner məhsula
əmək məsərfi, adam/saat**

Məhsullar	2018	2019	2020	2021	2022	2018-ci illə müqayisədə 2022-ci ildə, %-lə
Dənli bitkilər	8,8	9,5	8,5	9,4	8,4	95,5
Tütün	370,1	349,9	354,7	343,2	354,6	95,8
Kartof	25,5	23,0	15,7	15,8	16,0	62,7
Tərəvəz (açıq torpaqlarda)	21,3	21,4	22,5	22,4	22,1	103,8
Bostan məhsulları	12,0	13,5	12,2	18,4	17,5	145,8
Meyvə və giləmeyvə	22,5	23,2	17,0	23,2	17,0	75,6
Üzüm	31,5	34,2	37,2	32,4	31,7	100,6
Süd	37,4	34,5	26,3	33,2	34,4	91,9
Yumurta	23,6	25,0	13,6	15,0	34,4	145,8

Hər nəfərə düşən ümumi məhsulun dəyərini dinamikasına nəzər saldıqda məlum olur ki, 2018-ci illə müqayisədə 2022-ci ildə göstərici 57,9% yüksəlmişdir. Bunun səbəbi cədvəldən göründüyü kimi, ümumi məhsul istehsalının artımı ilə bağlıdır. Belə ki, kənd təsərrüfatı işçilərinin sayının azalmasına baxmayaraq (0,9%), ümumi məhsul 56,7% artmışdır [cədvəl 2].

Cədvəl 2

Hər nəfərə düşən ümumi məhsulun dəyərini dinamikası, manat

Göstəricilər	2018	2019	2020	2021	2022
Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulları, mln man	7010,0	7836,7	8428,9	9163,4	10984,2
Kənd təsərrüfatı işçilərinin sayı, min nəfər	1769,3	1720,4	1696,5	1732,9	1753,1
Hər nəfərə düşən ümumi məhsulun dəyəri, manat	3962,02	4555,2	4968,4	5287,9	6265,6

Nəticə. Araşdırmalar göstərir ki, iqtisadi inkişafın müasir mərhələsində əmək ehtiyatlarının rolu durmadan artır. Əmək resursları yeni biliklərin, texnologiyaların, səriştələrin, maraqların və motivasiyanın mənimsənilməsində, uzunmüddətli inkişaf məqsədlərinə çatmaqda, istehsal və iqtisadi

səmərəliliyinin artırılmasında həlledici amil kimi çıxış edir. Ona görə də kənd təsərrüfatının strateji inkişafında mühüm rol əmək resurslarına məxsusdur və onlardan istifadənin səmərəliliyi aqrar iqtisadiyyatda innovasiya proseslərinin potensial intensivliyini önə çəkir.

Kənd təsərrüfatında əmək resurslarının iqtisadi səmərəlilik göstəricilərinin formalaşmasında digər amillərin təsiri də nəzərə alınmalıdır. İndiki mərhələdə kənd əmək resurslarından istifadənin səmərəlilik göstəricilərinin müsbət dinamikası əsasən əlverişli təbii-iqlim şəraiti fonunda kənd təsərrüfatı istehsalının intensivləşdirilməsi ilə bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, əmək ehtiyatlarından daha səmərəli istifadə kənd təsərrüfatı müəssisələrində bütün resurslardan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə zəmin yaradır. Nəticədə əmək məhsuldarlığının yüksələn səviyyəsi kənd təsərrüfatı istehsalının yeni innovativ inkişaf və keyfiyyət səviyyəsinə çatmasına imkan verir.

Əmək ehtiyatlarının aşağı peşəkarlıq səviyyəsi və yüksək ixtisaslı kadrların çatışmazlığı kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafına ciddi əngəl törədə bilər, eyni zamanda müasir yüksək məhsuldar texnikalardan səmərəsiz istifadəyə səbəb ola bilər. Bu baxımdan aqrar iqtisadiyyatın innovativ inkişaf modeli təkcə texnoloji inkişafı deyil, eyni zamanda, əmək şəraitinin yaxşılaşdırılmasını, mühəndislik və sosial sahənin inkişafı yolu ilə intensiv inkişafı təmin etməlidir. Odur ki, kənd təsərrüfatının innovativ əsaslarla inkişafını nəzərə alaraq əmək ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin artırılması gənc mütəxəssislərin kənd yerlərinə cəlb edilməsi üçün lazımi şərait yaratmadan, peşəkar səriştələr sistemini formalaşdırmadan mümkün deyil. Bu isə əmək resurslarının işgüzarlıq fəaliyyətinin gücləndirilməsi, əmək fəaliyyətinin informasiya-texnoloji bazasının, habelə əmək proseslərinin təşkili və idarə edilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi yolu ilə mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Vahid Amrahov Tofiq , Sabina Hacıyeva İsmail, Narmin Mirzazadeh Gabil, Narmina Taghiyeva İsmail, Minura Karimova Hacı , Fazil Karimov Jamil. Efficiency of using human resources in the agricultural field: main criterias and priorities. Tec Empresarial. Costa Rica, v. 18. 2023.
2. Экономика сельского хозяйства: Учебник / Под ред. В. Т. Водяникова. — 2-е изд., доп. — СПб.: Лань, 2015. — 544 с.
3. Норин И.А. Методические и практические подходы к оценке эффективности использования ресурсного потенциала предприятия и обоснованию механизма по обеспечению устойчивости его экономического развития: учеб. Пособие. Екатеринбург: 2013. 96 с.
4. Белокопытов А.В., Лукашева О.Л. Оценка и эффективность использования производственного потенциала предприятия: учебное пособие. Смоленск. 2015. 146 с.
5. Е. Мезенцева, Оценка эффективности использования трудовых ресурсов сельскохозяйственного предприятия. Нормирование и оплата труда в сельском хозяйстве. 2019;7.
6. <https://www.stat.gov.az/source/labour/>
7. Q.Q.Bukoviç "Rınok truda" –M.: Feniks. 2017.-240 səh.
8. Mirzəyev, Q. (Oktyabr 2020). "Kənd təsərrüfatı müəssisəsində əmək məhsuldarlığının təhlili." Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatı, №4 (34), 206.

УДК 339.5

Оценка эффективности использования трудовых ресурсов в аграрной сфере

Гаджиева С. И.

Резюме. В статье на основе статистических данных и их анализа исследуется эффективность использования имеющихся трудовых ресурсов аграрной сферы. На основе

исследованных (собранных) автором данных оценена роль факторов труда в сельском хозяйстве. На основе расчетов оценка эффективности использования трудового потенциала сельского хозяйства позволяет выявить существующие проблемы в этой сфере и дать рекомендации по разработке комплексной системы мероприятий по их решению.

Ключевые слова: трудовые ресурсы, эффективность, потенциал, фактор, оценка.

UDC 339.5

Assessing the efficiency of using labor resources in the agricultural sphere

Hajiyeva S. I.

Summary. The article, based on statistical data and their analysis, examines the efficiency of using available labor resources in the agricultural sphere. Based on the data studied (collected) by the author, the role of labor factors in agriculture is assessed. Based on calculations, assessing the effectiveness of using the labor potential of agriculture allows us to identify existing problems in this area and give recommendations for the development of a comprehensive system of measures to solve them.

Key words: labor resources, efficiency, potential, factor, assessment.

Redaksiyaya daxilolma: 11.04.2024

Çapa qəbul olunma: 20.06.2024

AZƏRBAYCANDA ƏMLAK VERGİSİNİN ÜMUMİ QIYMƏTLƏNMƏ DƏYƏRİ

Eltac Azər oğlu Əmiraslanov

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

eltac5777@gmail.com

Xülasə. Vergi hər bir ölkə üçün mühüm gəlir mənbələrindən biri olduğu üçün vergi sisteminin inkişaf etdirilməsi, vergi ödəyiciləri ilə vergi inzibatçılığı arasında münasibətlərin tənzimlənməsi, qarşıya çıxan problemlərin həlli vergi inzibatçılığının mühüm hədəflərindəndir. Texnoloji və iqtisadi inkişaf dərəcələri bu inkişafı uyğun olaraq vergi sistemlərində dəyişikliklər etməyə sövq edən səbəblər arasında idi. Azərbaycanda vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi dövlətin mühüm məqsədlərindən biridir. Mövcud iqtisadiyyatın mənfə təsirlərini azaltmaq və qarşısını almaq üçün Azərbaycanın vergi sistemi təkmilləşdirilməli və bu mənfə əkslərin ölkə iqtisadiyyatına təsiri minimuma endirilməlidir.

Açar sözlər: vergi sistemi, əmlak vergisi, fiziki şəxs, vergi məəcəlləsi, daşınmaz əmlak.

Giriş. 1991-ci ildə Sovet Sosialist Respublikası İttifaqının (SSRİ) dağılmasından sonra müstəqilliyini əldə edən Azərbaycan Respublikası dünya siyasi sisteminin bir hissəsi olmaq, demokratik dövlət kimi dünyaya inteqrasiya etmək üçün bütün sahələrdə islahatlara başladı. Müstəqilliyin qorunub saxlanması, dövlət təşkilatının yaradılması prosesi bu gün də davam edir. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra bir çox məsələlərdə ciddi çətinliklərlə üzləşdi.

1991-ci ildə müstəqilliyini elan edən Azərbaycan Respublikası 1995-ci il referendumunda qəbul edilmiş Konstitusiyasına demokratikləşmənin mühüm elementlərindən biri olan yerli özünüidarəetmə orqanlarını daxil etmişdir. Azərbaycanda yerli idarəetmə prosesi müxtəlif problemlərlə üzləşirdi. Yerli idarəetmə təcrübəsi Azərbaycan üçün yeni olduğundan, bununla bağlı infrastrukturun qeyri-kafi olması, kifayət qədər biliyə malik kadrların olmaması, bələdiyyələrin səlahiyyətlərinin tam müəyyən edilməməsi, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları arasında səlahiyyət və vəzifələrin bölüşdürülməsi sərhədlərinin müəyyən edilməməsi kimi problemlər ortaya çıxarırdı. İlk dəfə 1999-cu ildə keçirilən bələdiyyə seçkilərindən sonra bələdiyyələrin üzləşdiyi ən mühüm problemlərdən biri də gəlirlərin qeyri-kafi olması idi.

Azərbaycanda Əmlak vergisinin əsas tətbiq sahələri

Azərbaycanda 1995-ci il martın 3-də “Əmlak Vergisi Qanunu” qəbul edilib. Amma bu vergi 1992-ci il yanvarın 1-dən tətbiq edilir.

Əmlak vergisinin ödəyiciləri vergitutma obyektinə olan Vergi Məcəlləsinin 197-ci maddəsində göstərilən fiziki şəxslər və müəssisələrdir. Dövlət hakimiyyəti orqanları, büdcə təşkilatları, yerli özünüidarəetmə orqanları, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı və onun strukturları, dövlət adından yaradılmış publik hüquqi şəxslər əmlak vergisindən (istifadə edilmiş əmlaka görə ödənilməli olan əmlak vergisi istisna olmaqla) azaddırlar [3, s. 34].

Mis, qalay, dulusçuluq və fayans məmulatlarının, məişət əşyalarının istehsalı, bağçılıq sahəsində hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərə məxsus sənət emalatxanalarının binalarından və ya bu emalatxanaların yerləşdiyi binaların bir hissəsindən əmlak vergisi tutulmur.

Fiziki şəxslərin daşınmaz əmlak vergiləri “Bələdiyyələrin maliyyə prinsipləri haqqında” qanunun 7.1.2-ci maddəsinə və “Yerli (bələdiyyə) vergilər və ödənişlər haqqında” qanunun 8.2-ci maddəsinə uyğun olaraq tənzimlənir. Bələdiyyələr tərəfindən toplanan əmlak vergisinin predmeti binalar,

avtomobillər, özüyəriyən təkərli nəqliyyat vasitələri, avto, su və hava nəqliyyatı vasitələridir. Fiziki şəxslər əmlak vergisini aşağıdakı qayda və tariflərə əsasən ödəyirlər [10, s. 24]:

- fiziki şəxslərə məxsus xüsusi mülkiyyətdə olan tikililərin dəyərinin 0,1 faizi (bu dəyər aylıq gəlirin vergi tutulmayan hissəsinin 300 mislinə qədər, hissəsinin 300 mislindən artıq olduqda vergi tutulmur),

- Su və hava nəqliyyatı vasitələri üçün: su və hava nəqliyyatı vasitələrinin mühərrikinin 1 kubsantimetrinə görə aylıq gəlirin vergidən azad hissəsinin 0,02%-i, su və hava nəqliyyatı vasitələri üçün təmir bazar dəyərinin 1%-i; mühərrik,

- Avtomobil nəqliyyatı vasitələrinə uyğun olaraq bu nəqliyyat vasitələrinin mühərriklərinin həcmi (1 santimetrlə hesablanır).

Ümumilikdə yerli özünüidarəetmə orqanlarına qalan əmlak vergisi daşınmaz əmlaka tətbiq edilir. Hər hansı bir daşınmaz əmlaka sahib olan hər bir şəxs daşınmaz əmlak vergisini ödəməyə borcludur.

Binaların icarəyə götürülərək investisiya və kommersiya fəaliyyəti üçün istifadə edilməsi istisna olmaqla, bəzi fiziki şəxslərin binalara görə ödədikləri əmlak vergisinin məbləği 30%-dən azdır [10, s. 28]. Bu şəxslərə; fəhlələr, müəyyən müddət hərbi xidmətdə olanlar və onların ailə üzvləri, milli qəhrəmanlar, veteranlar, şəhid ailələri və s. daxildir.

Müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qərarına əsasən yaradılmış sənaye və ya texnoloji parkların idarəedici təşkilatı və ya operatoru sənaye və ya texnoloji parkların ərazisində yerləşən əmlaka görə vergiləri ödəməkdən azaddır.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan (o cümlədən sənaye üsulu ilə) hüquqi və fiziki şəxslər bu fəaliyyət prosesində istifadə etdikləri əmlaka görə 2014-cü il yanvarın 1-dən 10 il müddətinə əmlak vergisindən azadırlar.

Təsərrüfat subyektlərinin balansına daxil olan sərnişinlərin və yüklərin daşınmasında istifadə olunan su nəqliyyatı vasitələrinə görə ödənilən əmlak vergisinin məbləği 25 faiz azalır.

İnvestisiya təşviqi şəhadətnaməsi almış hüquqi şəxslər və fərdi sahibkarlar investisiya fondları hesabına əldə etdikləri (alındıqları, idxal etdikləri, istehsal etdikləri, tikilən və ya təsis etdikləri) əmlaka görə bu sənədi aldığı tarixdən 7 il müddətinə müvafiq investisiya layihəsi çərçivəsində əmlak vergisindən azadırlar. Bu maddəyə uyğun olaraq müəyyən edilmiş güzəşt investisiya təşviqi şəhadətnaməsi alındığı tarixdən əvvəl alınmış əmlaka və hüquqi şəxsin və ya fərdi sahibkarın kommersiya fəaliyyətində istifadə etdiyi əmlaka şamil edilmir. Bu maddədə nəzərdə tutulan güzəşt investisiya layihəsi çərçivəsində kommersiya fəaliyyəti həyata keçirən və əvvəllər istifadəyə verilməmiş binalara da şamil edilir.

Binalar üzrə əmlak vergisi əmlak sahəsinin hər kvadratmetri əsasında hesablanır. Fiziki şəxslərə məxsus xüsusi əmlaka görə əmlak vergisi onların yerləşdiyi rayonun bələdiyyəsi tərəfindən hesablanır.

Birdən çox sahibi olan binalarda əmlak vergisi hər bir mülkiyyətçi üçün Vergi Məcəlləsinin 200.1-ci maddəsində müəyyən edilmiş rayon üzrə payına uyğun olaraq hesablanır.

Su və hava nəqliyyatı vasitələrinin əmlak vergiləri onları uçota alan təşkilatların təqdim etdiyi məlumatlar əsasında yanvarın 1-dən hər il hesablanır. Belə qeydiyyat olmadıqda, göstərilən əmlakın sahibi hər il yanvarın 1-dək ona məxsus su və hava gəmiləri haqqında zəruri məlumatları (istehsal ili, alış qiyməti və texniki göstəricilər) özündə əks etdirən sənədləri müvafiq orqana təqdim etməlidir. Birdən artıq şəxsin mülkiyyətində olan su və hava nəqliyyatı vasitələrinin vergisi nəqliyyat vasitəsinin adına qeydiyyatda olan şəxsdən tutulur.

Bələdiyyələr ən gec i avqustun 1-dək vergi ödəyicilərinə vergi ödəyicilərinə məlumat verməlidirlər. Cari ilin vergi məbləği bu ilin 15 avqust və 15 noyabr tarixlərinə qədər bərabər hissələrlə ödənilir. Əmlak vergisi daşınmaz əmlakın əvvəlki sahibi tərəfindən ödənilmədikdə, bu maddə ilə müəyyən edilmiş müddətlərdə yeni mülkiyyətçi tərəfindən ödənilir. Fiziki şəxslərin əmlak vergisi yerli (bələdiyyə) büdcəyə ödənilir.

Ötən əsrin 90-cı illərində müstəqillik əldə edən Azərbaycanda da əmlak və torpaq vergisi tətbiq edilib. Fiziki şəxslərin əmlakına və torpaq sahəsinə vergi yükü yerli vergilərə aiddir və onların yığılması yerli özünüidarəetmə orqanları - bələdiyyələr tərəfindən həyata keçirilir. Lakin uzun

müddətdir ki, bu strukturlar yerli büdcəyə yığılan və ödənilən vergilərin vahid uçot sisteminin formalaşdırılmasında problemlərlə üzləşmiş, vergi bazası və vergi ödəyiciləri haqqında dəqiq məlumat olmamışdır. Bu çətinlik əmlak və torpaq vergilərindən kütləvi şəkildə yayınmağa kömək etdi. Bələdiyyə vergilərinin toplanması mexanizmini köklü şəkildə yenidən formatlaşdıran ən səmərəli addım 2015-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minmiş Vergi Məcəlləsinə edilən dəyişikliklər oldu.

Vergi Məcəlləsinə edilən dəyişikliyə əsasən, bundan sonra fiziki şəxslər yaşadıkları ərazidən asılı olaraq əmlak vergisi və torpaq vergisini ödəyəcəkdilər. Bu şəffaf və başa düşülən mexanizm bələdiyyələrin əmlakın inventar dəyərinin qiymətləndirilməsi və müvafiq olaraq bu vergi növünün hesablanması və yığılması ilə bağlı keçmişdə mövcud olan bütün problemlərini aradan qaldırdı. Son vaxtlara qədər fiziki şəxslərin mülkiyyətində olan binaların və ya mənzillərin inventar dəyəri Nazirlər Kabinetinin on beş il əvvəl qərarı ilə təsdiq edilmiş “Fiziki şəxslərin mülkiyyətində olan tikililərin inventar dəyərinin hesablanması Qaydası”na əsasən müəyyən edilirdi. Vergi dərəcəsi mənzilin inventar dəyərinin 0,1%-ni təşkil edib.

Bələdiyyələrə əmlakın dəyərinin yenidən qiymətləndirilməsi səlahiyyətinin verilməsinə baxmayaraq, onlar bir sıra problemlərlə üzləşmiş və ən başlıcası, bu prosesdə iştirak edən qiymətləndirmə şirkətlərinə kifayət qədər külli miqdarda vəsait ödəməkdə çətinlik çəkmişdilər. Bütün bunlar təbii ki, xüsusilə kənd yerlərində tikililərin 90 faizinin inventar dəyərinin müəyyən edilmədiyi yerlərdə xeyli çətinliklərə səbəb oldu. Üstəlik, bələdiyyələrin 80%-dən çoxunun fəaliyyəti kənd yerlərini əhatə edir.

İndi Vergi Məcəlləsinə edilmiş dəyişikliklər sayəsində yerli özünüidarəetmə orqanları əmlak vergilərini tam və dəqiq hesablamaq imkanı əldə ediblər ki, bu da bələdiyyə büdcələrinin formalaşmasına müsbət təsir göstərəcək.

Yeni qaydalara əsasən, vergitutmanın icarə forması tətbiq edilir. Fiskal yığımlar fiziki şəxslərin əmlakının ölçüsündən asılı olacaq və vergitutma bazasına ümumi sahəsi 30 kvadratmetrdən çox olan daşınmaz əmlak daxil ediləcək. Bu zaman ümumi sahədən tələb olunan otuz kvadrat çıxılacaq, qalan sayğaclar isə obyektin paytaxtda və ya ölkənin digər şəhər və kəndlərində yerləşməsindən asılı olaraq müəyyən məbləğə vurulacaq. Belə ki, Gəncə, Sumqayıt şəhərləri və Abşeron rayonu üzrə illik vergi dərəcəsi hər kvadratmetr üçün 0,3 manat müəyyən edilib. Əmlakın, digər şəhər və rayon mərkəzlərində 0,2 manat, qəsəbə və kəndlərdə isə 0,1 manat təşkil edəcək.

Bakıda daşınmaz əmlaka görə vergi dərəcəsi 0,4 manat təşkil edəcək. Bununla belə, paytaxtın tarixi mərkəzinə məsafə və ya yaxınlıqdan asılı olaraq, əmlak tarifləri 0,7-dən aşağı olmayan və 1,5-dən yuxarı olmayan azalan və ya artan əmsallarla tətbiq ediləcək.

Vergi Məcəlləsinə edilən dəyişikliklərin əsas müsbət tərəfi bazar qiymətindən asılı olmayaraq kiçik ölçülü birotəqlı mənzillərin əksər sahiblərinin vergidən azad edilməsidir ki, bu da Avropa standartlarına uyğundur və təbii ki, sosial ədalət prinsiplərinə uyğundur. Əvvəllər qiyməti 5 min manatdan aşağı olan mənzillər əmlak vergisindən, əlavə hər kvadrat üçün dəyərin 0,1 faizi məbləğində vergi tutulurdusa, indi sahəsi 30 kvadratmetrədək olan mənzillər vergidən azad edilib. Razılaşmalıyıq ki, hazırda Bakıda 5 min manata mənzil yoxdur. Bundan başqa, faiz dərəcəsinin pul ekvivalentinə dəyişdirilməsi fərdi ev sahibləri üçün vergi hesablamasını asanlaşdırır və vergi bazar qiymətlərindən asılı olaraq müəyyənləşəcək.

Bələdiyyə torpaq vergisinin hesablanması üçün oxşar sxem də 2015-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minib. Beləliklə, hər 100 kvadratmetr üçün vergi dərəcələri tətbiq olunacaq. Torpaq sahələri, eyni zamanda onlar təkcə regionlara görə deyil, həm də ölçülərinə görə - 10 min kvadratmetrə qədər və daha çox şaxələndiriləcəkdir. Eyni zamanda, Vergi Məcəlləsinə edilən dəyişikliklər kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaq sahələrinə təsir göstərməyəcək. Onlar sənaye, tikinti, nəqliyyat, rabitə, ticarət, təsərrüfat və digər məqsədlər üçün torpaq sahələrini, həmçinin bağ evi, təsərrüfat sahələri və yaşayış sahələri üçün torpaq sahələrini əhatə edəcək.

Bu dəyişikliklərin əsas müsbət cəhəti ondan ibarətdir ki, praktiki olaraq birotəqlı mənzillərin sahibləri mənzilin qiymətindən asılı olmayaraq, Avropa standartlarına uyğun gələn vergilərdən azad dırlar.

Bu dəyişikliklər əhalinin xeyrinədir. Onlar əhalinin gəlir səviyyəsindən asılı olaraq vergilərin ədalətli bölgüsünü təmin etmək üçün nəzərdə tutulub; daha bahalı mənzillərin sahiblərinin daha yüksək vergi ödədiyini, ucuz mənzillərin sahiblərinin vergidən azad edildiyini, orta qiymətli mənzillərin sahiblərinin isə orta səviyyədə vergi tutulduğunu.

Digər dəyişiklik isə fərdi yaşayış evlərinin sahiblərinin bələdiyyələrə əmlak vergisi ödəyəcəkləri, bu da bələdiyyələrin maliyyə imkanlarını genişləndirəcək.

Son illər Azərbaycanda əhalidən vergilərin yığılmasının artırılmasına yönəlmiş bir sıra qanunvericilik aktları qəbul edilib ki, bu da çox güman ki, orta təbəqənin gəlirlərinə yönəlib. Bura təkcə avtomobillərin, qızılın, alkoqollu içkilərin və bütün məmulatlarının alınmasına görə aksiz vergilərinin artırılması deyil, həm də əmlak vergilərinin ödənilməsi sisteminin dəyişdirilməsi daxildir. Dəyişikliklər nəticəsində, bir qayda olaraq, paytaxtın “prestijli” ərazilərində kvadrat metri güzəştli 30 kvadratmetrdən xeyli artıq olan yeni tikililərdə mənzilləri vergisiz alan orta təbəqədir.

Əvvəllər əmlak vergiləri daşınmaz əmlakın inventar dəyərinə əsasən hesablanırdı. Azərbaycanın Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsi inventar dəyərinin müəyyən edilməsi ilə məşğul olurdu, bunun əsasında əmlak sahibləri ildə bir dəfə vergi ödəyirdilər. Eyni zamanda, inventar dəyərinə obyektin tikintisi ilə bağlı xərclər daxildir və onun bazar dəyərini əks etdirmirdi.

Hələ 2011-ci ildə “İqtisadi İslahatlara Yardım” ictimai birliyi hökumətə torpaq və əmlak vergisinin mövcud sisteminə iki alternativ təklif etmişdi. Daşınmaz əmlak vergisinin tətbiqi ölkənin növbəti illər üçün vergi siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir, Azərbaycanın 2014-cü il və növbəti üç il üçün sosial-iqtisadi inkişaf Konsepsiyasının layihəsində deyilir. Daşınmaz əmlak vergisi əmlak və torpaq vergiləri əsasında tətbiq olunacaq. Bununla paralel olaraq hökumət vergilərin bazar qiymətləri əsasında hesablanması sisteminə keçmək niyyətindədir.

Vergilər Nazirliyi hüquqi şəxslərdən vergilərin yığılmasına cavabdehdir. Fiziki şəxslərə gəlincə, vergilərin yığılması bələdiyyələrin üzərinə düşür.

Torpaq vergisi torpağın keyfiyyətinə görə hesablanan kadastr dəyəri ilə tutulur. Əmlak vergisinə gəlincə, o, əmlakın inventar dəyərinə əsasən hesablanır. Əgər bələdiyyələr torpaq vergisini yığa bilirlərsə, deməli, əmlak vergisi ilə bağlı problemlər var. Fakt budur ki, inventar dəyərini hesablamaq üçün evin alqı-satqı sənədi olmalıdır. Azərbaycanda mənzillərin və fərdi evlərin üçdə birində bu sənəd yoxdur. Bölgələrdə bu rəqəm daha yüksəkdir. Ona görə də əmlak və torpaq vergiləri əsasında daşınmaz əmlak vergisinin yaradılması məqsədəuyğundur. Bundan başqa, biz verginin tətbiqi üçün iki mexanizm təklif edirik. Birinci halda, vergi əmlakın bazar dəyərinə əsaslanmalıdır. İkincisi, vergi əmlakın kvadratına görə hesablanmalıdır.

Dünyada əmlak vergisinin yığılması üçün bir çox mexanizmlər mövcuddur. Bütün məsələ Azərbaycan hakimiyyətinin hansı yolu seçəcəyidir. İstənilən halda vergi və əmlakı vergiyə cəlb edilməyəcək şəxslər üçün konkret limit müəyyən etmək lazımdır. Məsələn, ünvanlı sosial yardım alan və sosial mənzillərdə yaşayan şəxslər əmlak vergisindən azad edilməlidir. Daşınmaz əmlakın kvadratura əsasında vergiyə cəlb edilməsi mexanizmi tətbiq olunarsa, o zaman Ukrayna nümunəsi tətbiq oluna və məhdud ərazi yaradıla bilər. Beləliklə, əmlakın sahəsi müəyyən edilmiş həddən artıq olduqda vergi tutula bilər. Digər mexanizmə gəlincə, verginin mənzilin bazar dəyəri əsasında tutulacağı zaman daşınmaz əmlakın dəyərinin müəyyən hissəsi (10-20 min manat) vergidən azad edilə bilər. Daşınmaz əmlak vergisinə yeni yanaşmanın bütün mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vətəndaşlar lüzumsuz yerə nəhəng binalar tikməyəcək və ya böyük torpaq sahələrinə sahib olmayacaqlar. Əks halda, bunun üçün böyük vergi ödəməli olacaqlar. Eyni zamanda, birinci dövr üçün vergi faizləri yüksək olmamalıdır ki, vətəndaşlar xərclərinin artmasından “qorxmasınlar”.

Nəticə

Əmlak vergilərinin tətbiqi mexanizmlərini inkişaf etdirmək olduqca çətinidir. Məsələn, torpağın bazar dəyəri necə müəyyən ediləcək? Hələ ötən əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda 5 il ərzində

torpağın dəyərini müəyyən etməyə çalışırdılar. Amma heç nəyə nail olmadılar. Əmlak vergisi ilə bağlı vəziyyət eynidir. Bütün sual bu əmlak vergisinin kimdən və necə alınacağıdır.

Amma Azərbaycan hələ belə dərin islahatlara hazır deyil. Yeni vergitutma növləri sosial gərginlik yarada bilər, ona görə də belə məsələlərə ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Bütün bu suallar ondan irəli gəlir ki, gələn il büdcə gəlirləri əvvəlki illərlə müqayisədə az ola bilər. Ona görə də hökumət yeni gəlir mənbələri axtarır. Amma bunun üçün kölgə iqtisadiyyatını nəzərdən keçirmək daha məqsədəuyğun olardı. Əgər kölgə iqtisadiyyatının ən azı 10%-ni leqallaşdırsanız, o zaman büdcənin icrasında heç bir çətinlik olmayacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi Tədris Mərkəzi, (2014), "Vergiyə giriş". Dərslik. Şamaxı, 603 s.
2. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi Tədris Mərkəzi. (2017), "Vergi inzibatçılığı". Dərslik. Şamaxı, 900 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, (2008), Bakı, Qanun nəşriyyatı, 460 s.
4. Bağırov D.A. (2006), "Vergi nəzarəti", Dərslik, Bakı, 2006, 412 s.
5. Məmmədov F.Ə., Musayev A.F., Sadıqov M.M., Kəlbəyev Y.A., Rzayev Z.H. (2010), "Vergilər və vergitutma", Dərslik, Bakı, 512 s.
6. Mirzayeva, A. (2007), Azərbaycan Respublikasının Vergi Hukuku, Digesta Nəşriyyatı, Bakı. 604 s.
7. Musayev, Akif, Kəlbəyev, Yaşar və Hüseynov, Allahverdi, (2002), Azərbaycan Respublikasının Vergi xidmət: İslahatlar və nəticələr, Bakı, Elm nəşriyyatı, 302 s.
8. Rzayev Z.H. (2007), "Vergi menecmenti", Dərslik, Bakı, 323 s.
9. Sadıqov T.Ə., Rzayev İ.M. (2014), "Vergi uçotu və audit", Dərslik, Bakı, "Elm", 552 s.
10. Səlimzadə, M. (1999), Bələdiyyə: Yerli özünü idarəetmənin əsasları, Bakı. 584 s.

УДК 339.5

ОБЩАЯ ОЦЕНОЧНАЯ СТОИМОСТЬ НАЛОГА НА ИМУЩЕСТВО В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Амирасланов Э. А.

Резюме. Поскольку налог является одним из важных источников дохода для каждой страны, развитие налоговой системы, регулирование отношений между налогоплательщиками и налоговой администрацией, решение возникающих проблем входят в число важных целей налогового администрирования. Технологические и экономические достижения были среди причин, побудивших государства внести изменения в свои налоговые системы в соответствии с этими событиями. Совершенствование налоговой системы в Азербайджане является одной из важных целей государства. Чтобы уменьшить и предотвратить негативные последствия нынешней экономики, налоговая система Азербайджана должна быть усовершенствована, а влияние этих негативных последствий на экономику страны должно быть сведено к минимуму.

Ключевые слова: налоговая система, налог на имущество, физическое лицо, налоговый кодекс, недвижимость.

UDC 339.5

TOTAL ESTIMATED VALUE OF PROPERTY TAX IN AZERBAIJAN

Amiraslanov E.A.

Summary. Since tax is one of the important sources of income for each country, the development of the tax system, regulation of relations between taxpayers and tax administration, and resolution of emerging problems are among the important goals of tax administration. Technological and economic advances were among the reasons that prompted states to make changes to their tax systems in response to these developments. Improving the tax system in Azerbaijan is one of the important goals of the state. To reduce and prevent the negative consequences of the current economy, the tax system of Azerbaijan must be improved, and the impact of these negative consequences on the country's economy must be minimized.

Keywords: *tax system, property tax, individual, tax code, real estate.*

Redaksiyaya daxilolma: 21.05.2024

Çapa qəbul olunma: 20.06.2024

AQROBİZNESDƏ RİSKLƏRİN MİNİMALLAŞDIRILMASININ YOLLARI

Fərid Siyavuş oğlu Mehdiyev

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
Gəncə şəhəri, Atatürk pr. 450

farid.mehdiyev84@gmail.com

Xülasə. Risk anlayışı bu gün aqrar sektorda gündəmi daha çox məşğul etməkdədir. Gözlənilən və gözlənilməz hədə, təhlükə amillərini əhatə edən risk anlayışının həm bütün dünyada, həm də ölkəmizdə daha dərin öyrənilməsi və daha geniş tətbiqi prioritet sayılan əsas məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Bu məzmununda risk ilə bağlı bir çox işlər aparılmış və aparılmaqdadır. Günümüzün artan rəqabət şərtləri, müxtəlif sahələrdə yaranmış və yaranmaqda olan müxtəlif problemlər gələcəyə istiqamətli qeyri-müəyyənlikləri artırmaqdadır. Gözlənilən və gözlənilməyən təhlükə və hədələrə qarşı tədbirlər görərək yaşanacaq mənfiliklərdən qorunmaq kənd təsərrüfatında çalışanların istəyi çərçivəsindən çıxaraq həyata keçirilməsi qaçılmaz bir prosesə çevrilmişdir.

Məqalədə müəssisənin istehsal strukturunun təkmilləşdirilməsi və istehsal prosesinin optimallaşdırılması imkanları üzrə araşdırma aparılır. Nəticələrin təhlili və müəssisənin istehsal fəaliyyətinin səmərəliliyi hava şəraitinin riski nəzərə alınmaqla icra edilir. Əlverişsiz hava şəraitinin mümkünlüyü ilə bağlı riskləri nəzərə almaq üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və istifadəsi üzrə iki mərhələli qərarların qəbulu prosesini özündə əks etdirən stoxastik optimallaşdırma modeli tətbiq edilmişdir. Bu model əsasında müəssisənin istehsal prosesinin optimallaşdırılması üçün müvafiq təkliflər verilir.

Açar sözlər: risk, kənd təsərrüfatı, səmərə, hava şəraiti, riskin minimuma endirilməsi, istehsalın strukturunun optimallaşdırılması, stoxastik model.

Giriş. Ölkədə aparılan iqtisadi islahatlar aqrar sektorda iqtisadi risklərin idarə olunması nəzəriyyəsi və təcrübəsi məsələlərini getdikcə aktuallaşdırır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində risk istehsalın təbii şərtinə, istehsalın planlaşdırılması zamanı nəzərə alınmalı olan qaçılmaz amilə çevrilir. İstənilən iqtisadi struktur, o cümlədən aqrar-sənaye istehsalı müxtəlif risklərə məruz qalan ehtimal sistemləri kateqoriyasına aiddir.

Hazırkı dövrdə əksər ölkələrində aqrar sahə üzrə qeyri-müəyyənliklər, riskli hallar davam edir. Bu vəziyyət iqtisadi inkişafa, maliyyə münasibətlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Buna görə də, kənd təsərrüfatında riskli halların, problemlərin öyrənilməsi, tənzimlənməsi, idarə olunması və itkilərin mümkün qədər minimuma endirilməsi təkcə istehsalçının deyil, bütövlükdə dövlətin, milli iqtisadiyyatın möhkəmləndirilməsi mənafeyini güdən hər bir vətəndaşın mühüm vəzifəsinə çevrilməlidir. Risklərin idarə edilməsi bütün sahələrdə iqtisadi sabilliyin təmin edilməsinin və bütövlükdə iqtisadi sistemin optimal, tarazlı fəaliyyət göstərməsinin mühüm amilidir. Ona görə də, risklərin gəlirlərin azalmasına mənfi təsiri hallarının nisbətən aradan qaldırılması, gəlirliyinin artırılması, bu sahədə informasiya şəffaflığına əməl olunması, idarəetmə qaydalarının təmin edilməsi və s. son dərəcə vacib məsələlərdir.

Mövzunun aktuallığı. Aqrar sahədə istehsal münasibətlərinin mövcud vəziyyəti istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak mərhələlərinin nəticələrini özündə ehtiva edən aqrobiznes fəaliyyətinin daha təkmil şəkildə inkişaf etdirilməsini tələb edir. Məlumdur ki, aqrar sfera iqtisadiyyatının başlıca məqsədi iqtisadi-sosial məsələlərin həll edilməsinə və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə

istiqamətlənən rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalını formalaşdırmaqdan ibarətdir. Bu baxımdan aqrar sahədə iqtisadi inkişafın dayanıqlığının təmin edilməsi, uzunmüddətli iqtisadi artım üçün əlverişli şəraitin yaradılması əsas məsələlərdəndir. Qeyd edilən məqsədlərə çatmaq üçün aqrar siyasətin innovasiya istiqamətinin gücləndirilməsi, struktur dəyişikliklərinin, texniki və texnoloji təminatın prioritetlərinin müəyyən edilməsi, istehsalın şaxələndirilməsi məsələlərinin həll edilməsi; təsərrüfatçılıq subyektlərinin strukturlaşdırılması, korporativ institutlarının inkişaf etdirilməsi, kooperasiyanın və aqrar-sənaye inteqrasiyasının stimullaşdırılması, kiçik və orta biznesin inkişafının stimullaşdırılması; səmərəli məsləhət-informasiya xidmətinin formalaşdırılması kimi tədbirlərin müəyyənəşdirilməklə həyata keçirilməsi hazırda qarşıda duran prioritetlərdəndir.

Ölkədə aqrar inkişafın hazırkı mərhələsində qeyd olunan hədəflərə çatmağın ən mühüm istiqamətlərindən biri aqrobiznesdə risk problemlərinin həlli ilə bağlıdır. Aqrobiznes fəaliyyəti qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün yüksək iqtisadi maraqların təmin olunmasını şərtləndirməklə iqtisadiyyatda baş verən qlobal dəyişikliklərin təsirinə də məruz qalır. Ona görə aqrobiznes fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsinə xidmət edən təşkilati-hüquqi tədbirlərdə müxtəlif sahibkarlıq subyektlərinin və digər təsərrüfatçılıq formalarının, satışın daha səmərəli istiqamətlərinin və şərtlərinin, ixracın və rəqabət qabiliyyətli istehsalın stimullaşdırılmasına xüsusi önəm verilməlidir.

Kənd təsərrüfatı həmişə və istənilən ölkədə yüksək riskli istehsal sahəsinə aiddir. Aqrar sektorda ən əhəmiyyətli risklər hava, maliyyə, istehsal, məlumat, qiymət, ekoloji və miqrasiya riskləri ilə bağlıdır. Mövzuda bu amillərin təsirlərinə toxunulub. Yerli alimlərdən X.Kazımlı, A.Abbasov, S.Yaqubov, İ.Xeyrəbərov, B.Ataşov, D.Bağırov, Ş.Quliyeva və digərlərinin, eləcə də tanınmış xarici iqtisadçıların bu sahədə ərsəyə gətirdikləri ədəbiyyatlardan istifadə edilib.

Tədqiqatın məqsədi. Əsas məqsəd aqrar sektorda risklərin iqtisadi mahiyyəti, aqrobiznes fəaliyyətinin həyata keçirilməsi təsirini tədqiq etmək, risklərin aqrar iqtisadiyyatın inkişafındakı rolunu qiymətləndirmək, yaratdığı iqtisadi problemlərin həlli, habelə kənd təsərrüfatının təmsalında aqrobiznes fəaliyyətinin stimullaşdırılması istiqamətlərinin müəyyənəşdirilməsidir.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı zamanı qarşıya çıxan risklərin təsnifatı və mahiyyəti, bu məsələdə dövlətin və fermerin üzərinə düşən vəzifələri müəyyənəşdirmək, risklərin təhlili vasitəsilə səmərəliliyin yüksəldilməsi və risklərin idarəedilməsi üzrə tədbirlərin maksimal effektivliyinin təmin edilməsidir.

Tədqiqatın obyekti. Tədqiqat obyekti olaraq Göygöl rayonunda yerləşən "Yastıbulaq" MMC seçilmişdir.

Tədqiqat metodları. Məqalənin hazırlanmasında iqtisadi-statistik, analitik, müqayisəli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

MATERIALLAR VƏ MÜZAKİRƏLƏR

1. Risklərin yaranmasının əsas səbəbləri

Aqrar sahəyə aid risklərin müəyyən edilməsi, qiymətləndirilməsi və idarəedilməsi, risk hadisələrinə cavab proqramlarının formalaşdırılması, nəticələrin lokallaşdırılması proseslərinin reqlamentləşdirilməsi, fəvqəladə hallarda müxtəlif risklərin qarşısının alınması tədbirlərinin effektiv koordinasiyasının təmin edilməsinə imkan verəcək. Təbii-iqlim şəraitinə görə Azərbaycan ərazisi də kənd təsərrüfatı üçün riskli hesab edilə bilər. Bunun nəticəsində aqrar-sənaye kompleksi təbiət hadisələri nəticəsində böyük itkilərə məruz qala bilər. Bu isə öz növbəsində kənd təsərrüfatının inkişafını və məhsuldarlığı əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Nəzərə alsaq ki, bu ilin yaz fəslı yağıntılı keçdi və sellə müşahidə olundu, xüsusilə sənaye və bütövlükdə dövlət üçün bu məsələlərin nəzərdən keçirilməsi aktual hal alır. [1]

Risklərin birinci mənbəyi istehsal amillərinin keyfiyyətində və kəmiyyətindəki arzuolunmaz dəyişikliklərlə əlaqədardır. Kənd təsərrüfatında bu, ilk növbədə, toxumun, gübrənin, heyvan yeminin keyfiyyətinin aşağı düşməsi, texnikanın keyfiyyətinin qənaətbəxş olmaması, yanacaq-sürtkü materiallarının vaxtında çatdırılmamasında özünü biruzə verir.

Risqlərin ikinci mənbəyi istehsal olunan məhsulların satışı şərtləri ilə bağlıdır. Onun təzahür formaları tələb və təklif nisbətinin pisləşməsi və bununla əlaqədar olaraq istehsalçı üçün bazar qiymətlərinin əlverişsiz dəyişməsi, rəqabətin artması, daşınma tariflərinin və ya saxlama xərclərinin artması ola bilər.

Risqlərin üçüncü mənbəyi maliyyə sektorunda pul siyasətinin dəyişməsi ilə yaranır. Buraya büdcə kəsiri, milli valyutanın məzənnəsinin dəyişməsi, inflyasiya templəri, Mərkəzi Bankın yenidən maliyyələşdirmə dərəcələri və kommersiya banklarının kreditləri üzrə faizlərin artması, dövlət və korporativ qiymətli kağızlar üzrə faiz dərəcələrinin dəyişməsi daxildir.

Dördüncü risk mənbəyi proteksionist metodların tətbiqi ilə iqtisadi siyasətin dəyişdirilməsi və ya əksinə, iqtisadiyyatın daha çox liberallaşdırılması, vergi yükünün zəiflədilməsi və ya sərtləşdirilməsi, ixrac və idxalın tənzimlənməsi və s. hesab edilir. [5]

Bundan əlavə, risklərin ortaya çıxmasının digər xüsusi səbəbləri də var:

1) kənd təsərrüfatında istifadə olunan istehsal ehtiyatlarının və alınan məhsulların bioloji təbiəti. Texnoloji əməliyyatların vaxtı və ardıcılığı təbiət tərəfindən əvvəlcədən müəyyən edilir və onların pozulması qaçılmaz olaraq məhsul və gəlir itkisi riskini artırır. Gec və ya çox erkən əkin, uzun müddət məhsul yığımı, pis saxlama şəraiti, heyvan xəstəlikləri və bitki zərərvericiləri - bütün bunlar birbaşa istehsal olunan məhsulun itirilməsi, xərclərin artması, mənfəətin azalması riski ilə əlaqələndirilir.

2) kənd təsərrüfatı başqa bir xüsusiyyətlə - istehsalın ərazi həcmi ilə, xüsusən də tarla bitkiləri, bağçılıq, heyvandarlıqda otlaq kimi sahələrdə xarakterizə olunur. Bu, texnoloji nəzarəti çətinləşdirir, vaxtında və ya keyfiyyətsiz görülməli iş əlavə risk mənbəyinə çevrilir.

3) hava riskləri. Əlverişsiz hava şəraiti məhsulun məhsuldarlığına, deməli, istehsal xərclərinə, satışın həcminə, mənfəət marjasına və rentabelliyyə birbaşa təsir göstərir. Azərbaycanın bir sıra bölgəsində hər 10 ildən 3-5 ili məhsuldarlıq baxımından ürəkəçən olmur. Məhsuldarlığın dəyişməsi dövr üzrə orta illik səviyyənin 30-50%-nə çatır. Quraqlıq, dolu, əkin sahələrində kifayət qədər qar örtüyünün olmaması, daşqınlar və digər təbiət hadisələri məhsul istehsalına, bağçılıq və s. sahələrə böyük ziyan vura bilər. [2]

2. Risklərin kənd təsərrüfatı məhsuldarlığına təsiri

Təbiət riskləri bütün digər risk növlərinin hərəkətverici qüvvəsidir və təkcə ölkəmizdə deyil, bütün dünya ölkələrində kənd təsərrüfatının inkişafını ləngidən ən mühüm amildir. Hava riskləri birbaşa və ya dolayısı ilə bütün qlobal biznesin 70%-nə təsir edir. [10]

Tədqiqatın məqsədi Göygöl rayonunun "Yastıbulaq" MMC-nin təmsalında kənd təsərrüfatına xas olan əsas riskləri öyrənmək, habelə müəssisənin istehsal fəaliyyətinin nəticələrini və səmərəliliyini hava şəraiti riski nəzərə alınmaqla təhlil etməkdir. Əlverişsiz hava şəraitinin mümkünlüyü ilə bağlı riskləri nəzərə almaq üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və istifadəsi üzrə iki mərhələli qərarların qəbulu prosesini özündə əks etdirən stoxastik optimallaşdırma modeli tətbiq edilmişdir.

Fasiləsiz istehsal proseslərinin idarəetmə praktikasında xarici təsir faktoru, planlaşdırma periodu və yükləmə strategiyası ilə bağlı olan bir neçə işlək termini diqqətə çatdıraraq və istifadə edəcəyimiz işarələməni qeyd edək:

- İstehsalın həcmi - $g(t)$; $t \in (0, T]$;
- Cari istehsal gücü (baxılan məsələdə idarəedici parametrlər) - $u(t) = d / dt * g(t)$; $u \in U$;
- Planlaşdırma periodu $(0, T]$; $t \in (0, T]$;
- İstehsal tapşırığı $G = g(T)$;

İstehsal tapşırığı üçün $G = g(T) = \int_0^T u(t) dt$ inteqralı mövcuddur. [12]

Model tədqiqat ərazisində əlverişsiz hava şəraitinin 8 ildə orta hesabla 2 dəfə baş verdiyi fərziyyəsinə əsaslanıb. Qurulmuş model əsasında əldə edilən nəticələrin təhlili aparılmışdır. Faktiki dövr kimi Göygöl rayonundakı "Yastıbulaq" MMC-də 2020-2022-ci illəri götürək.

Məhsul istehsalının dinamikası

Göstəricilər	2020	2021	2022	2020-ci illə müqayisədə 2022-ci ildə, %-lə
dənli bitkilərin əkin sahəsi, ha	460	147	180	2,5 dəfə
dənli bitkilərin istehsalı, ton	1 350	367	360	3,7 dəfə
mal-qara, baş	400	660	880	2,2 dəfə
ət istehsalı, ton	6,3	3,7	4,4	69,8
süd istehsalı, ton	10,5	54,7	65,7	6,2 dəfə

Cədvəl MMC-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb

MMC-nin məlumatına əsasən, 2020-ci ildə təsərrüfatda taxıl əkilən 460 hektar sahənin hər hektardan 28 sentner olmaqla 1288 ton məhsul əldə edilib. Heyvandarlığı yem təminatı üçün bu rəqəm 62 ton təşkil edib. Əldə edilən buğdanın 275 tonu kiloqramı 0.35 AZN-dən toxum üçün, 951 tonu kiloqramı 0.30 AZN-dən olmaqla ərzaq üçün satılıb. Son iki ildə isə əkin sahələrinin ərazisi 2-3 dəfə azalıb, təsərrüfatda heyvandarlıq istiqaməti genişləndirilib. Son məqam müəssisənin iqtisadi göstəricilərinin təhlilidir: istehsalın maya dəyəri, satışdan əldə olunan gəlir və gəlirlilik səviyyəsi. Bu halda, maksimum qazanc əldə etmək üçün orta və əlverişsiz hava şəraitində optimal istehsal strukturu ilə hansı nəticənin əldə ediləcəyi vacibdir. Əkin sahələrinin azalması quraqlıq və suvarma ilə bağlı risklərin yaranması səbəbindən meydana gəlmiş halda, heyvandarlıqda ət istehsalının azalmasına səbəb kimi yem təminatında yaranan çətinliklərlə əlaqəli ola bilər. Odur ki, hər iki halda istehsal və satışla bağlı risklərin yaranması qaçılmaz olub.

3. Risklərin idarə edilməsinin iqtisadi səmərəliliyi

Təbii ki, əlverişsiz hava şəraitinin mənfi nəticələrindən tamamilə qaçmaq mümkün deyil. Bununla belə, hər bir kənd təsərrüfatı müəssisəsi riski minimuma endirmək üçün bütün potensialından istifadə etməlidir. İqtisadi risklərin minimuma endirilməsi istiqamətində iş yalnız onların qiymətləndirilməsi ilə məhdudlaşmamalıdır (bu, konkret vəziyyətdə riskin mənşəyinin (baş verməsinin) və miqyasının təhlilidir). [7]

Praktik tətbiq üçün risklərin idarə edilməsi üzrə tövsiyələrin hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Müxtəlif risk faktorlarının fəaliyyət göstərdiyi şəraitdə müəssisənin fəaliyyətinin müəyyən aspektlərinə təsir edən risk səviyyəsini azaltmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edilə bilər.

Risk azaldılması metodu ya mənfi hadisələrin baş vermə ehtimalını azaltmağa imkan verir, ya da mümkün zərərin miqdarını azaltmağa yönəldilməklə həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bir sıra mənfi amillərin təsirini tamamilə aradan qaldırmaq mümkün deyil. Məsələn: hava şəraiti - bitkiçilikdə riskin azaldılması bioloji mühafizə üsulları ilə, yəni quraqlığa, şaxtaya davamlı bitkilərin istifadəsi ilə əldə edilir. Yetişdirmə gec çiçəklənən sortlar yaratmağa imkan verir ki, bu da yaz şaxtalarından qurtulmağa, həmçinin hava şəraitində müəyyən dalğalanmalar üçün nəzərdə tutulmuş kənd təsərrüfatı üsullarından istifadə etməklə itkiləri azaltmağa imkan verir: suvarma, dırmıklama, müəyyən bir gübrə tətbiqi, əlaq otlarına qarşı, gəmiricilər və ya bitki zərərvericiləri ilə mübarizə. [9]

Kənd təsərrüfatı riskinin azaldılmasının sadə olan üsulları, habelə onun müəyyənləşdirilməsi, bir qayda olaraq, elmi dəstək əsasında həyata keçirilir. Bununla belə, alimlərin tövsiyələri xüsusi bir təsərrüfat üçün çox vaxt qəbul edilməzdir, çünki onlar xüsusi bilik, maliyyə dəstəyi, xüsusi bitki mühafizə vasitələri və avadanlıq tələb edir. Əks halda riskə qənaət üsulu kənardan (dövlət - Fövqəladə Hallar Nazirliyi) dəstək, özünü sığorta və ya təsadüfi şans əsasında seçilir. Bu üsulun seçilməsi əksər kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün məcburidir. Bu metoda alternativ riskin ötürülməsi, məsələn, onun layihə iştirakçıları arasında bölüşdürülməsi, tədarük, saxlama, maliyyə zamanətlərinin alınması və ya sığorta təminatının alınması üçün müqavilələrin bağlanmasıdır.

Kənd təsərrüfatı risklərinə təsir etməyin ən əhəmiyyətli üsulu sığortadır. Sığorta üsulu ilə riskə təsir o deməkdir ki, digər üsullar müxtəlif təhlükələrdən mümkün zərər və itkiləri tam kompensasiya etmir. Kənd təsərrüfatı risklərinin fəlakətli olması, bir qayda olaraq, sığorta üçün xüsusi şərtlər tələb edir, onlar sığortaçı tərəfindən öz maliyyə təhlükəsizliyini təmin etməyə yönəlmiş müəyyən tədbirlərin görülməsi ilə bağlıdır. Kənd təsərrüfatında ən geniş yayılmışı məhsul sığortasıdır. Əksər inkişaf etmiş ölkələrdə məhsul sığortasında dövlət aparıcı rol oynayır. Əhəmiyyətli maliyyə resursları dövlətin iştirakı ilə sığorta şirkətlərində cəmləşmişdir ki, bu da sığorta sahəsini maksimum dərəcədə əhatə etməyə və ən ciddi sığorta risklərini nəzərdən qaçırmamağa imkan verir. [3]

Nəticə

Beləliklə, iqtisadiyyatın aqrar-sənaye sektorunda bütün sənaye sahələri üçün ümumi olan və aqrar-sənaye kompleksinə xas olan risk mənbələri bir-birinə bağlıdır. Onların istehsala kumulyativ təsiri xüsusilə təsadüfi şəraitin mənfi konyunkturası altında çox həssas ola bilər. Aqrar sektora dövlət dəstəyinin yüksək olduğu indiki şəraitdə kənd təsərrüfatı sığortasının inkişafında nəticəyə nail olmaq üçün fermerlər sığorta şirkətlərindən kompleks yox, məhsulun fərdi şəkildə sığortalanmasını zəruri hesab edirlər. Yəni toxum və bitki mühafizəsi vasitələrinin satınalma qiymətinə sığorta haqqının daxil edilməsi kimi. Belə təşəbbüsün milli aqrar sahədə tətbiqi sığorta bazarının inkişafına kömək olmaqla fermerlərdə inam və müsbət təcrübəni təmin etmiş olar.

Tədqiqatın elmi yeniliyi:

- aqrobiznes fəaliyyətinin stimullaşdırılması məqsədi risklərlərin sığortalanması ilə bağlı hüquqi tədbirlərin, qanunvericiliklə bağlı işlərin mütəmadi olaraq təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var.
- hazırda fəaliyyət göstərən fermer və ailə (kəndli) təsərrüfatlarının birgə kooperativlər yaratması risklərin minimallaşdırılmasına xidmət edir.
- modernləşmə və bu prosesə innovasiyaların cəlb edilməsi əsas tədbirlərdən hesab edilə bilər.
- regionların təbii-iqlim xüsusiyyətləri, resurslarla təminat və s. baxımından diferensial yanaşma risklərin minimallaşdırılmasına xidmət edə bilər.
- nın tətbiqi zəruridir.
- aqrar sektora dövlət dəstəyinin yüksək olduğu indiki şəraitdə kənd təsərrüfatı sığortasının inkişafında nəticəyə nail olmaq üçün sığorta şirkətlərinin yeni təkliflərlə fermerləri həvəsləndirməsi.

Tədqiqat işinin tətbiqi əhəmiyyəti. Aqrar sahədə istehlalla məşğul olan fermerlərin məhsuldarlıqla bağlı çətinliklərinin, gözlənilməz qeyri-müəyyənliklərin minimallaşdırılmasına, bu sahədə elmi fəaliyyətlə məşğul olanlar üçün material olaraq istifadə edilə bilər.

Tədqiqat işinin iqtisadi səmərəsi. Təklif edilən elmi yeniliklər ziyanı minimuma endirməklə müəssisənin gəlirliliyinin səmərəliliyini təmin edə, istehsalla bağlı çətinlikləri təminat altına ala bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Kazımlı X., Quliyev İ. İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi. Bakı 2011
2. Abbasov A.B. Biznesin təşkili və idarə edilməsi. Bakı 2011
3. Yaqubov S.M. Sosial-iqtisadi tərəqqidə innovasiya potensialından səmərəli istifadənin təhlili və qiymətləndirilməsi. Bakı 2014
4. Xeyirxəbərov İ.M. Marketing tədqiqatları. Bakı 2015
5. Fərhadı P.O. Ərzaq məhsulları bazarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları. Bakı 2016
6. Ataşov B.X., Ələkbərov Ə.Ə., Xudiyev N.N. Sığorta işi. Bakı 2018
7. Bağırov D., Həsənlı M. Maliyyə. Bakı 2011
8. Quliyeva Ş.T. Maliyyə riskləri və onların idarə edilməsi. Bakı 2011
9. Mahmudov İ.M., Zeynalov T.Ş., İsmayılov N.M. İqtisadi təhlil. Bakı 2010.
10. Аббасов А.М., Кулиев Т.А. Экономика в условиях неопределенности. Баку, 2002

11. Adam Smith: The Wealth of Nations
12. Duffy, Cathy —Crisis management vs risk management, 2004
13. John Maynard Keynes: Useful Economics for the World Economy, 2014
14. Tymotheny Geitner Stress Test: Reflections on Financial Crises Broadway Books, 2015
15. <http://www.stat.gov>

УДК 342.218

Пути минимизации рисков в агробизнесе**Мехтиеv Ф. С.**

В статье рассматриваются возможности совершенствования производственной структуры предприятия и оптимизации производственного процесса. Анализ результатов и эффективности производственной деятельности предприятия проводится с учетом риска погодных условий. Для учета рисков, связанных с возможностью неблагоприятных погодных условий, применена модель стохастической оптимизации, включающая двухэтапный процесс принятия решений по производству и использованию сельскохозяйственной продукции. На основе этой модели сделаны соответствующие предложения по оптимизации производственного процесса предприятия.

Ключевые слова: риск, сельское хозяйство, эффективность, погодные условия, минимизация риска, оптимизация структуры производства, стохастическая модель.

UDC 342.218

Ways to minimize risks in agribusiness**Mehdiyev F.S.**

The article discusses the possibilities of improving the production structure of an enterprise and optimizing the production process. Analysis of the results and efficiency of the enterprise's production activities is carried out taking into account the risk of weather conditions. To take into account the risks associated with the possibility of adverse weather conditions, a stochastic optimization model was applied, including a two-stage decision-making process for the production and use of agricultural products. Based on this model, appropriate proposals were made to optimize the production process of the enterprise.

Key words: risk, agriculture, efficiency, weather conditions, risk minimization, optimization of production structure, stochastic model.

Redaksiyaya daxilolma: 11.04.2024

Çapa qəbul olunma: 20.06.2024

AZƏRBAYCANDA BÜDCƏ SİSTEMİNƏ MƏNFƏƏT VERGİSİ DAXİLOLMALARININ TƏHLİLİ VƏ TƏŞKİLİ

¹Gülçin Mərdan qızı Tahirova, ²Orxan Samir oğlu Məmmədov

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

²orxan.mamedov.2000@bk.ru

Xülasə.Tədqiqat işinin məqsədi. Vergi sisteminin təşkili əsasını peşəkar vergi təşkilatları və iqtisadi sahədə fəaliyyət göstərən vergi fəaliyyəti ilə məşğul olan təşkilatlar təşkil edir. Peşəkar vergi təşkilatları vergi ödəyicilərinin təsərrüfat fəaliyyətini vergi nöqtəyi-nəzərindən təhlil edir, yoxlayır və cəlb edilmiş təşkilatlarla birlikdə vergi və gömrük qanunvericiliyinin icrasını təmin edən funksiyaları yerinə yetirir. Vergi sisteminin hüquqi əsasını birlikdə vergi sisteminin tənzimləyici modelini təşkil edən vergilər və ödənişlər haqqında qanunvericilik, habelə gömrük qanunvericiliyi təşkil edir.

Tədqiqatın metodologiyası. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi Azərbaycan Respublikasında vergi sistemini, vergitutmanın ümumi prinsiplərini, vergilərin yaradılması, ödənilməsi və yığılması qaydalarını, vergi ödəyicilərinin və dövlət vergi orqanlarının, habelə digər iştirakçıların hüquq və vəzifələrini müəyyən edir. Vergi məsələləri, vergi nəzarətinin forma və üsulları, vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət dövlət vergi orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin hərəkətlərindən (hərəkətsizliyindən) şikayət vermə qaydaları ilə bağlı vergi münasibətlərində qeyd olunur.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti. Vergi ödəyicisi qarşısında maliyyə öhdəlikləri ləğv edilərkən və ya ödənilərkən (qarşılıqlı hesablaşmalar aparılarkən və digər bu kimi hallar zamanı) öhdəliyin ləğvi və ya ödənilməsi vaxtı xərclərin yaranma vaxtı hesab edilir. Borc öhdəliyi üzrə faizlər ödənilərkən və ya əmlakın icarəyə götürülməsi müqabilində ödənişlər aparılarkən, borc öhdəliyinin və ya icarə müqaviləsinin müddəti bir neçə hesabat dövrünü əhatə edirsə, hesabat ilində mənfəətdən çıxılmaqla faktiki ödənilmiş faizlərin (icarənin) məbləği, göstərilən il üçün hesablanmış faiz (icarə) məbləği deməkdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dövlət büdcəsi göstəricilərinin xronometraj təhlili zaman seriyalarının qurulmasını nəzərdə tutur. Bu zaman əsas məqam dinamika seriyasında əks olunan büdcə göstəricilərinin səviyyələrinin müqayisəliliyini təmin etməkdir, çünki dövlət büdcəsinin mənfəət və xərclərini qruplaşdırmaq üçün istifadə edilən büdcə təsnifatı zaman keçdikcə az və ya çox dərəcədə əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalır.

Açar sözlər: vergi, mənfəət, gəlir, səmərəlilik, hüquqi şəxslər, vergi siyasəti, təhlil.

Giriş. Azərbaycanda büdcə idarəçiliyi baxımından Maliyyə Nazirliyində büdcə mədəniyyəti və inkişaf etmiş idarəetmə potensialı mövcuddur. Lakin dövlət idarələrində büdcənin idarə olunması ilə bağlı büdcə mədəniyyəti mövcud olmayıb. Qurumlarda büdcədən söhbət gedəndə başa düşülür ki, nə qədər çox təxsisat alınsa, bir o qədər yaxşıdır.

Müasir vergi sisteminin məqsəd və vəzifələri. Uzunmüddətli perspektivdə büdcə mədəniyyətinin formalaşdırılması və dövlət resurslarından səmərəli və ədalətli istifadə üçün qurumlarda sosial mədəniyyət yaradılmalıdır. Klassik büdcədən proqrama əsaslanan fəaliyyət büdcəsinə qədər, qurumlar üçün diqqət çəkən məsələ xərclərin harada edildiyi və bu xərclərin necə təsnif ediləcəyi idi. Büdcədə planlaşdırma və proqramlaşdırma ideyası, planların xərclər vasitəsilə dövlət mənfəətinə çevrilməsi heç vaxt önə çıxan məsələ olmayıb. Odur ki, büdcə sistemlərindən

gözlənilən faydanı təmin etmək üçün büdcədə strateji planlaşdırma və proqramlar ön plana çəkilməli, büdcə prosesi siyasətçilərlə bürokratlar arasında hakimiyyət davası olmaqdan uzaqlaşdırılmalıdır. Büdcə sistemləri təkbaşına nə qədər mükəmməl olsa da, praktikada uğurun dövlətin institusional idarəetmə imkanlarından asılı olduğunu heç vaxt nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

Müasir vergi sisteminin səmərəliliyinin mahiyyəti. Bu maddədə göstərilən maliyyə öhdəliyi əqd və ya müqaviləyə uyğun olaraq qəbul edilmiş öhdəlikdir ki, onu yerinə yetirmək üçün əməliyyatın və ya müqavilənin digər tərəfi pul və ya digər müvafiq vəsait köçürməyə borcludur. Əgər borc öhdəliyi üzrə faizlər ödənilərkən və ya əmlakın icarəsinə görə ödəniş edilərkən, borc öhdəliyi və ya icarə müqaviləsi üzrə ödəniş müddəti bir neçə hesabat dövrünü əhatə edərsə, xərclər onların hesablanması ardıcılığına uyğun olaraq göstərilən hesabat dövrləri üzrə bölüşdürülür.

Müasir vergi sisteminin metodologiyası. Ölkədə büdcə sisteminin cəmiyyətin rifahını təmin etmək funksiyasını yerinə yetirməsi üçün planlaşdırma və proqramlaşdırma anlayışı daimi olaraq dövlət idarəçiliyinə daxil edilməlidir. Bunun üçün büdcənin hazırlanması prosesindən başlayaraq onun auditinə qədər olan prosesdə ictimaiyyətin fəal iştirakını təmin etmək lazımdır. Xəzinədarlıq və Maliyyə Nazirliyinin təkcə büdcə sistemləri və prosesləri üzrə ekspertizası dövlət büdcələrinin səmərəliliyini təmin etmək üçün kifayət etmir.

Müasir vergi sisteminin tətbiqi əhəmiyyəti. İqtisadiyyatda tarazlığı təmin etmək üçün lazım gələrsə, dövlət büdcədə kəsir yarada bilər. İnkişaf: Dövlət büdcə vasitəsilə sosial, iqtisadi və maliyyə ölçüləri ilə inkişafın səmərəliliyini şüurlu şəkildə təmin etməlidir. İnkişaf iqtisadi artımın və struktur dəyişikliyinə müşahidəsi kimi müəyyən edilir. Resursların bölüşdürülməsi: Məhdud resurslardan rəşional istifadədir. Sosial ehtiyacları mümkün qədər az resurslarla ödəmək üçün büdcənin hazırlanmasıdır. Effektiv istifadə edilmədikdə Resurs Çatışmazlığını aradan qaldırmaq mümkün deyil. Mənfəət bölgüsünün tənzimlənməsi: istehsal amilləri istehsaldan pay alır. Lakin bu bölgüdə mənfəət istehsal amilləri arasında bərabər bölünür.

Büdcədən mənfəətlərin yenidən bölüşdürülməsi aləti kimi istifadə etməklə dövlət büdcədən mənfəət bölgüsündə ədaləti təmin etmək üçün alət kimi istifadə edə bilər. Sabitliyin təmin edilməsi: İqtisadi qeyri-sabitlik dövründə büdcə digər maliyyə siyasətləri ilə birlikdə sabitliyə töhfə verir. Büdcə ilə tam məşğulluq və qiymətlərin ümumi səviyyəsində balanssızlıq (daxili və ya xarici ola bilər) aradan qaldırıla bilər. Gəlir dağılımını nizamlama: istehsal amilləri istehsaldan ödəniş edilir. Lakin bu dağılımda mənfəət istehsal amilləri arasında dengeli dağılmamaqdadır.

Müasir vergi sisteminin elmi yeniliyi. Beynəlxalq standartların Azərbaycan statistikasına daha da tətbiqi istiqamətində aparılan işlərdə nəzərə almaq lazımdır ki, hazırda Beynəlxalq Valyuta Fondunun himayəsi altında dövlət maliyyəsinin daha tam uyğunlaşdırılması və əlaqələndirilməsini təmin edən yeni beynəlxalq standart üzərində işlər başa çatdırılır. Səviyyələrin müqayisəliliyinə əvvəlki illərin dövlət büdcəsinin mənfəət və xərclərini hazırda qüvvədə olan təsnifata (yəni, nəzərdən keçirilən dinamika seriyasına daxil edilmiş ötən il üzrə məlumatların qruplaşdırıldığı təsnifata) uyğun yenidən qruplaşdırmaqla nail olmaq olar.

İqtisadi artım tempi ilə dövlət büdcəsi kəsirinin ÜDM-in dəyərində nisbəti kimi göstəricilər arasında asılılıqların müəyyən edilməsi aydın şəkildə müəyyən edilmiş birbaşa və ya tərs əlaqənin olduğunu birmənalı şəkildə söyləməyə imkan vermir. Məsələn, dövlət idarəçiliyi üzrə xərclərin məbləği kifayət qədər ətalətlidir. İqtisadi tənəzzül dövründə dövlət aparatının saxlanması xərclərinin ümumi ÜDM-də payı əhəmiyyətli dərəcədə arta bilər.

Amma bu o demək deyil ki, dövlət xərclərinin böyük miqyası iqtisadi tənəzzülə səbəb olub. Eyni zamanda, dövlətin qeyri-sabit iqtisadiyyatı üçün inzibati xərclərin məbləği çox yüksək ola bilər. Dövlət büdcəsinin reallığının və səmərəliliyinin statistik təhlili onun gəlir və xərc hissələrinin strukturunu və bu mövqelərin ölkənin makroiqtisadi vəziyyətini xarakterizə edən amillərlə əlaqəsini öyrənməyi nəzərdə tutur. Burada paralel zaman sıralarının təhlili, korrelyasiya və reqressiya təhlili, çoxfaktorlu indeks modellərinin qurulması kimi iqtisadi statistik üsullardan istifadə olunur.

Yekun nəticə. Beləliklə, Birgə fəaliyyətdən əldə edilən mənfəətlərin bölgüsü hüquqi şəxs yaratmadan birgə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər həmin fəaliyyətdən əldə etdikləri birgə

mənfəətləri (belə fəaliyyətlə bağlı bircə xərclər çıxılmaqla) hesabladıqdan sonra vergi tutulan mənfəəti müqaviləyə uyğun olaraq belə fəaliyyətin iştirakçıları arasında bölüşdürürlər. Uzunmüddətli müqavilələr üzrə mənfəətlər və bu gəlirdən çıxılan məbləğlər “Uzunmüddətli müqavilə” vergi ili ərzində müqavilə ilə tələb olunan istehsal, quraşdırma və ya tikinti və ya əlaqəli xidmətlər və işlərin tamamlanmadığı müqavilədir. Uzunmüddətli müqavilələrə müqavilədə nəzərdə tutulmuş işlərin başlandığı tarixdən 6 ay ərzində başa çatdırılmasını nəzərdə tutan müqavilələr aid edilmir.

Dövlət büdcəsi dövlət orqanlarının öz funksiyalarının həyata keçirilməsində, o cümlədən əmtəə və xidmətlər bazarlarının, maliyyə bazarlarının fəaliyyətinə və iqtisadiyyatın sektorlarında gəlirlərin bölüşdürülməsinə təsir göstərməkdə mühüm əhəmiyyət kəsb etməsini təmin edir. Büdcə dövlətin daxili və xarici siyasətinin həyata keçirilməsi üçün iqtisadiyyatın bütün sahələrindən vəsaitlərin səfərbər edilməsi vasitəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov Ə.C. Ünvanlı vergi xidməti. Təlimçilər üçün vəsait. Bakı, 2013
2. Məmmədov Ə.C, Seyfullayev İ.Z. “Vergi və investisiya mühiti”, Bakı, 2013, 376 səh.
3. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi” Bakı, 2017, 351 s.

УДК 336.22

Анализ современной налоговой системы Азербайджана и оценка ее эффективности

Мамедов О. С., Гусейнов М. Дж.

Резюме. Цель моего исследования. Он заключается в рассмотрении законов, которые включают оценку доходов и расходов юридического лица государства или общества на определенный период времени и допускают их реализацию.

Методология исследования. Как известно, бюджетное право Азербайджанской Республики принадлежит парламенту. В Законе о разработке бюджета - налоги, собираемые государством, подвергаются сомнению, расходы утверждаются парламентом, а заключительным этапом является утверждение доходов и расходов парламентом.

Прикладное значение исследования. Государственный бюджет использует бюджет как средство обеспечения справедливости в распределении доходов, используя его как инструмент перераспределения доходов. Обеспечение стабильности. Во времена экономической нестабильности бюджет, наряду с другими видами налогово-бюджетной политики, обеспечивает поддержку стабилизации. С помощью бюджета можно устранить полную занятость и дисбаланс цен на общем уровне.

Научная новизна исследования. Хронологический анализ показателей государственного бюджета предполагает построение временных рядов. В настоящее время главным является обеспечение сопоставимости уровней бюджетных показателей, отраженных в рядах динамики, поскольку бюджетная классификация, используемая для группировки доходов и расходов государственного бюджета, с течением времени претерпевает более или менее существенные изменения.

Ключевые слова: налог, эффективность, юридические лица, налоговая политика, анализ.

Analysis of the modern tax system of Azerbaijan and assessment of its effectiveness**Mammadov O. S., Huseynov M. J.**

Summary. The purpose of my research. It consists of examining the laws that include the estimate of income and expenses of the legal entity of the state or society for a certain period of time and allow their implementation.

Research methodology. As we know, the budget right of the Republic of Azerbaijan belongs to the parliament. In the Development of Budget Law - the taxes collected by the state are questioned, the expenditures are approved by the parliament, and the final stage is the approval of the income and expenditures by the parliament.

Applied significance of the study. The state budget uses the budget as a means of ensuring fairness in income distribution by using it as a tool for income redistribution. Ensuring stability: In times of economic instability, the budget, along with other fiscal policies, provides support for stabilization. With the budget, full employment and price imbalances at the general level can be eliminated.

Scientific novelty of the research. Chronological analysis of state budget indicators involves the construction of time series. At this time, the main point is to ensure the comparability of the levels of budget indicators reflected in the dynamics series, because the budget classification used to group the revenues and expenses of the state budget undergoes more or less significant changes over time.

Key words: tax, efficiency, legal entities, tax policy, analysis.

Redaksiyaya daxilolma: 11.04.2024

Çapa qəbul olunma: 20.06.2024

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA AQRAR BAZARIN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ İXRAC POTENSİALININ ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Xəyyam Natiq oğlu Cavadzadə

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

xayyam1984@mail.ru

Xülasə. Ölkəmizdə regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramlarının əsasında əhalinin ərzaq təminatının, ölkənin ixrac potensialının yüksəlməsində müasir aqrobiznesin rolunun artırılması istiqamətində uğurlu islahatlar həyata keçirilir. Azərbaycanda aqrar sahədə inkişaf strategiyalarının hazırlanması zamanı beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən müəyyən edilmiş çağırışlar fonunda müvafiq siyasət alətləri və mexanizmlərinin formalaşdırılmasına ehtiyac vardır.

Həmçinin aqrar ərzaq bazarında beynəlxalq təhlillərin aparılması və global çağırışlara cavab verə bilən bazar sistemlərinin yaradılması, inkişaf ehtiyaclarının və bazar tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi öz aktuallığı ilə seçilir.

Açar sözlər: aqrar ərzaq bazarı, xarici iqtisadi əlaqələr, rəqabətqabiliyyətli məhsullar, beynəlxalq ticarət.

Giriş. Müstəqillik illərində həyata keçirilmiş məqsədli dövlət proqramları aqrar sahədə qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilmiş, tarazlı regional və davamlı sosial-iqtisadi inkişafa şərait yaratmışdır. Həmçinim kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sənayesində keyfiyyətli, rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalına, ixrac yönümlü məhsulların istehsalına, mövcud bazarla yanaşı Avropa ölkələri bazarlarına aqrar ərzaq məhsullarının ixracını təmin etmişdir (2).

Regionların inkişafında aqrar sahənin inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bütün qeyd edilənlər nəticə etibarilə özünü regionalıarda yerləşən aqrar bazarların fəaliyyətinə bilavasitə təsir göstərir. Odur ki, regionların inkişafı mövcud potensialdan səmərəli istifadədən asılıdır. Regionların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi onlar arasında fərqi minimuma çatdırılmasını tələb edir (4, s.56-58).

Aqrar bazarlar özünün məqsədyönlü inkişafı üçün qarşılıqlı əlaqələndirilə bilən iqtisadi və hüquqi şəraitin yaradılmasını tələb edir. Aqrar bazar əmtəə istehsalı və tədavi ilə bağlı iqtisadi qanunlar üzrə müəyyən məkan daxilində təşkil olunmuş mübadilə prosesini xarakterizə edir. Həmçinin əmtəə, xidmət və pul tədavi münasibətlərini özündə birləşdirir.

Məqsədli dövlət proqramlarında nəzərdə tutulmuş tədbirlər sayəsində əməyin, əmtəə və kapitalın, xidmətlərin ölkə daxilində və xaricdə hərəkəti sərbəstləşdirmişdir. İşçi qüvvəsi daha yüksək əmək haqqı verən sahibkarla əməkdaşlıq etməyə can atır. Yüksək rəqabətqabiliyyətli məhsullar (iş və xidmətlər) ölkədə sabitlik, təkmil bazar infrastrukturunu, sağlam rəqabətli ölkəyə hərəkət edir. Kapital axını yuxarıda göstərilən əlamətlərə daha çox həssas olmaqla reytingi yüksək olan inamlı, etibarlı dövlətlərə sərbəst və müdaxiləsiz hərəkət edir (8).

Aqrar sahənin səmərəli təşkilində satış bazarı sahəsində fəaliyyət daha çox genişlənməlidir. Bu isə aqromarketing fəaliyyətinin sürətləndirilməsini tələb edir. Ümumiyyətlə, marketing - iqtisadi fəaliyyət sistemi kimi, bir tərəfdən mövcud ehtiyac və tələbatın mükəmməl öyrənilməsi, digər tərəfdən isə satış bazarına mövcud tələbat və ehtiyacları aktiv surətdə təsir etməklə, tələbatların formalaşmasını təmin etmək deməkdir (5, s. 162-163).

Ölkəmiz öz iqtisadi tələbatının əksər hissəsini xarici ticarət hesabına ödəyir. Xarici ölkələrlə

iqtisadi əlaqələri son illərdə geniş vüsət almışdır. Buna görə də həmin əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Xarici ölkələrlə ticarət əməliyyatlarını genişləndirmək üçün xammal ixracından hazır məhsul satışına keçilməli və dünya bazarında rəqabətə davamlı məhsul istehsalına malik olmaq lazımdır.

Aqrar bazarın əsas xüsusiyyətləri

Aqrar bazarların tədqiqi göstərir ki, satış prosesinin və xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi istiqamətlərini sürətləndirmək bu sahədə müsbət nəticələr əldə edilməsinin əsas şərtlərindəndir.

Məlum olduğu kimi, aqrar bazar istehsal edilən məhsulların realizə edilməsində əsas vasitədir. Aqrar bazarın tərkibinə kənd təsərrüfatı məhsulları bazarı, maddi-texniki resurslar bazarı, iş və xidmətlər bazarı daxildir. Aqrar bazarın fəaliyyətinə bir sıra amillər təsir göstərə bilər: buraya əmək resursları bazarı, torpaq bazarı, elmi-texniki məhsullar bazarı, investisiya və kənd təsərrüfatı məhsullarının emalından əldə edilmiş aqrar ərzaq bazarı və s. daxildir (5, s.166).

Aqrar bazar kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal-satış sferasının - istehsal, maddi-texniki resurslar, iş və xidmət amillərinin birləşdiyi iqtisadi münasibətlər sistemidir.

Regionlar bazar iqtisadiyyatının ərazi bölməsi olub əhalinin sosial-iqtisadi roluna uyğun olaraq inkişaf edir. Regional yanaşma həmin ərazinin sosial-iqtisadi meyarlar baxımından idarə olunur. Bununla yanaşı regionun əhalisinin ixracat tələbatı həmin regionda təsərrüfat fəaliyyətinə və xidmət sahələrinin inkişafına şərait yaradır.

Aqrar bazarın formalaşmasında regionun ərazisindən kənarda formalaşan və ona təsir edən iqtisadi göstəricilər mühüm rol oynayır. Xarici təsirlər dedikdə, regiona qoyulan investisiyalar, onların həcmi, strukturu və regionlarda istifadə dərəcəsi başa düşülür. Regionlarda məhsuldar qüvvələrinin yerləşməsi və təbii resurslardan istifadə, onun səmərəliliyi həmin regiona kapital axını artırır (8, s.112-116).

Odur ki, regionlarda fəaliyyət göstərən bazarların təkmilləşdirilməsi onun strukturunu müəyyən edir. Təbii resursların regionlarda zəngin olmasının əsas aparıcı amil olması və bazarın inkişafının əsas göstəricisi kimi qəbul edilsə də, investisiya axımına stimül yaradan investisiyanın təşviqi, güzəştli kreditlər, lizinq xidməti və regionda olan xammalın həmin ərazidə emalı, region bazarının inkişafına və yerli resurslardan istifadəyə stimül yaradır.

Bazar iqtisadi münasibətlərinin formalaşdığı şəraitdə aqrar sahənin idarə edilməsi metodlarının dəyişilməsi, tələb olunan məhsulların istehsal edilməsi, iş və xidmətlərin yerinə yetirilməsi ilə yanaşı regional bazar siyasəti ilə istehlakçıların tələbatına cavab verən təkliflərə cavab verməsi hazırda obyektiv zərurətə çevrilmişdir (7, s. 16-18).

Sahibkarlar qarşısında istehlakçılara tərəf yönəlmək, bazara istiqamətlənmiş məhsul istehsal etmək, satış bazarını tapmaq, həmçinin ixrac yönümlü istehsalı təmin etmək və bazarı öyrənilmək vəzifəsi durur. Bu məqsədlə məhsul istehsalı və satışı ilə əlaqədar problemləri həll etmək üçün sahibkarların marketinq tədqiqatları ilə məşğul olması zəruri məsələlərdəndir.

Aqrar bazarın ixrac potensialının artırılması yolları

İqtisadi inkişafa nail olmaq üçün müəssisə bazara elə əmtəə çeşidi təklif etməlidir ki, o təkcə tələbatı ödəməsin, həm də gəlir gətirsin. Odur ki, sahibkar çeşid proqramına nəzarət etməli, tələb olunan məhsulların istehsalını təşkil etməlidir. Mənfəət gətirməyən məhsulların istehsalını dayandırılmalıdır.

Marketinq çeşidin təhlilindən və bu çeşidə bazarda tələbin səviyyəsinin öyrənilməsindən başlanır. Müəssisənin təklif etdiyi çeşidə bazarda tələbin səviyyəsi və iqtisadi cəhətdən firmaya faydalılığı əsaslandırılmış proqnozlara əsaslanmalıdır. Bu yalnız o halda mümkündür ki, istehsalçı müəssisə istehlakçının tələbatını nəzərə alsın.

Araşdırmalar göstərir ki, istisna hallarda istehlakçıya yönəlmə müəssisələrin innovasiya qabiliyyətini aşağı sala bilər, çünki istehlakçıların çoxunda gələcəyi proqnozlaşdırma o qədər də yüksək olmur. Əksər hallarda ənənəvi market tədqiqat üsulları mükəmməlik səviyyəsinə malik olmur, bunlara əsaslanmaqla yeni məhsul buraxılışına və ya yeni xidmət növü təklifinə qərar vermək çətindir.

Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bazarda rəqabətin güclənməsi məhsulun reallaşdırılmasını

çətinləşdirir. Belə olduqda satışın strukturu və həcmi istehsalın struktur və həcmi tənzimləyir. Məhsulun (iş və xidmətlər) istehsal proqramı onların reallaşdırılması imkanlarını nəzərə almalıdır.

Ümumiyyətlə, fəaliyyətdə olan müəssisə bazarda reallaşdırma biləcəyi həcmdə mal istehsal etməlidir. Bu reallığı nəzərə almadan, mövcud güclü istehsal potensialına güvənərək məhsul buraxılışının mümkün qədər artırılması həmin malların satışını çətinləşdirir. Nəticədə müəssisə alıcılar üçün xüsusi güzəştə, kreditə, bəzən də ucuz qiymətlə, dəyərin hissə-hissə ödəməklə ambarlarda yığılan hazır məhsulu satmağa məcbur olur.

Ölkəmizdə sivil bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olaraq kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı məsələlərinə diqqət artırılmış, satış qaydaları köklü surətdə dəyişmiş, tədarük və satışa dair plan və müxtəlif iqtisadi islahatlar hazırlanaraq uğurla həyata keçirilməkdədir (6, s. 56-59).

Aqrar emal sənayesinin ən müasir innovasiya texnologiyaları əsasında inkişaf etdirilməsi dövlət tərəfindən dəstəklənir və müxtəlif iqtisadi tənzimləmə üsulu ilə inkişaf etdirilir ki, bunun da daxili və xarici bazarların davamlı olaraq yüksək keyfiyyətli yerli məhsullarla təmin olunması ilə yanaşı fermer, ailə təsərrüfatlarının il boyu işlə təmin olunmasında, müəssisə ilə əmtəə-xammal istehsalçıları arasında səmərəli əməkdaşlıq mədəniyyətinin formalaşmasına xidmət edir (13).

Marketing sistemində məhsulun satışına onun istehsalına çəkilən bütün xərclərin tam geri qaytarılması və gəlir əldə edilməsinin yeganə yoludur. Odur ki, satış və ticarət siyasətinin əsas məqsədi məhsula olan tələbatı müəyyən etmək və onun optimal satış həcmi planlaşdırmaq, son istehlakçı tərəfindən həmin məhsulun vaxtında, yeni çevik şəkildə alınması üçün mümkün olan bütün şəraitin yaradılmasıdır.

Azərbaycanda xarici şokların iqtisadiyyata dağıdıcı təsirinin sabitləşdirilməsində kənd təsərrüfatı növbəti dəfə liderlik edir. Son illər neftin qiymətlərindəki əhəmiyyətli dəyişkənliyə görə ölkə hökuməti diqqəti milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinin artırılmasına yönəldib. 2021-ci ildə Azərbaycanın qeyri-neft ixracı 2020-ci illə müqayisədə 47,2% artaraq rekord 2,7 milyard dollar təşkil edib. Azərbaycan İqtisadiyyat Nazirliyinin proqnozlarına görə, 2025-ci ilədək qeyri-neft sektorunun ölkənin ÜDM-də payı 72,9% təşkil edəcək. Kənd təsərrüfatı 2022-ci ilin əvvəlinə ölkənin ÜDM-nin demək olar ki, 7%-ni təşkil edən iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinin aparıcı amillərindən biridir (12).

Respublikamızda sivil bazar iqtisadiyyatının əsas prinsiplərindən biri sərbəst qiymətlərə keçilməsi, kənd təsərrüfatının inkişafında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Statistik məlumatlara görə, ölkəmizə hər il kənd təsərrüfatı məhsulları və onlardan hazırlanan məhsulların idxal olduğunu nəzərə aldıqda, qeyd olunan məsələnin nə qədər aktual olması bizə daha aydın olur. Bu gün ölkəmiz həmin məhsulların istehsalını təşkil etməklə, xaricə valyuta axının qarşısını almaq iqtidarındadır. Bunun həyata keçirilməsi üçün məhsul istehsalına sərf olunan xərclərin bir hissəsinin dövlət tərəfindən ayrılan subsidiyalar hesabına ödənilməsi yolu ilə azaldılmasından ibarətdir. Yüksək inkişaf etmiş (iqtisadi cəhətdən) ölkələrdə bu qaydadan geniş istifadə olunur. ABŞ, Kanada, Finlandiya, Norvecdə, Yaponiya və digər ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsullarının dəyərinin bir hissəsi dövlət tərəfindən verilən subsidiya hesabına maliyyələşdirilir (5, s.241-242).

Aqrar bazarda uzun müddətli səmərəli fəaliyyət şəraiti yaratmaq üçün marketingin bütün imkanlarından istifadə edərək bazarda baş verən dəyişikliklərə və rəqabət mühitinə nəzarət etmək mümkündür. Belə ki, idxal-ixrac əməliyyatları aqrar sahənin inkişafına bilavasitə təsir etdiyindən, xüsusilə yüksək texnoloji və iqtisadi tərəqqi əldə etmiş ölkələrin rəqabət qabiliyyətli ixrac sahələri digər ölkələri asılı vəziyyətdə saxlamaq imkanlarına malik olurlar. Aqrar sahədə struktur dəyişiklikləri həm iqtisadiyyatın müxtəlif sferalarında, həm də aqrar bazarda əlaqəli şəkildə həyata keçirilməlidir. Eyni zamanda, rəqabət imkanları baxımından potensial xarici bazarlar müəyyənəndirilməlidir (13).

Nəticə

Ölkəmizdə aqrar sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi aşağıdakı əsas istiqamətlər:

- hazır məhsul istehsalı edən müəssisələrin modernləşdirilməsi;
- xammal ixracından rəqabət qabiliyyətli hazır məmulatlar ixracına doğru ixtisaslaşmaq;
- ucuz işçi qüvvəsindən istifadə edərək dünya bazarına keyfiyyətli məhsulun ixracını

stimullaşdırmaq və. s kimi həyata keçirilməsi məqsəduyğundur.

Yuxarıda qeyd edilənləri təmin etməklə xarici iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi ölkəmizin inkişafına və dünya təsərrüfatı sisteminə integrasiyaya imkan yaradar və çoxlu sayda problemlərin həll edilməsinə imkan verir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sahəsində olan problemləri:

- sahə məhsullarının daxili bazarda şəbəkəsinin qurulması;
- regionlarda kənd təsərrüfatı məhsullarının satışının təşkilinə xarici investisiyaların cəlb olunması;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının yerli istehsalçılardan sifarişlə alınması tədbirlərinin tətbiqi və genişləndirilməsi;
- xarici bazarlara çıxış üçün maraq yaratmaq, dövlət səviyyəsində ixrac infrastrukturunu təşkil etmək;
- xarici ölkələrdə sərgilər təşkil etmək və ölkəmizin kənd təsərrüfatı məhsullarının nümayiş etdirmək;
- kənd təsərrüfatı məhsulları emal edən müəssisələrin rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalı imkanlarının artırılması istiqamətində dövlət proqramı hazırlamaq;
- kənd təsərrüfatı məhsulları emalı ilə məşğul olan müəssisələrə güzəştli kreditlər ayırmaq;
- kəndlərdə kiçik emal müəssisələri, xüsusilə tez xarab olan ət, süd, meyvə və tərəvəz emalı şəbəkəsinin yaradılmasının dəstəklənməsi;

kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı, emalı və satışı bazarında iinhisarçılığa qarşı mübarizəni gücləndirmək və. s yollarla ilə həll etmək olar.

Ümumiyyətlə, ölkələrin beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin inkişafı öz resurslarının daha səmərəli yerləşdirməsinə və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə şərait yaradır. Ölkəmizdə uzun müddət respublikanın ixracının tərkibində xammal təyinatlı məhsulların üstünlük təşkil etməsi bu məhsulların ölkə daxilində emalı və xarici satışının təmin olunmaması xeyli vəsaitin itirməsinə səbəb olmuşdur. Lakin bu istiqamətdə də son illər xeyli iş görülmüş yeni istehsal sahələri və iş yerləri açılmış, əvvəllər xammal şəklində idxal olunan ərzaq, dərman, uşaq yeməkləri respublika daxilində istehsal olunmağa başlamışdır.

Beynəlxalq ticarət hər bir ölkənin xarici ticarətinin məcmusudur. Ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatının inkişafının güclü amilidir. Bütün dünya ölkələri beynəlxalq ticarətdən asılıdır. Azərbaycan Respublikasında idxal və ixrac əməliyyatlarında, satış müəssisələri daxil olmaqla xüsusi hüquqlara malikdirlər. Dövlət və qeyri-dövlət müəssisələri arasında heç bir fərq yoxdur, neft sektoru istisna olmaqla, dövlət digər sektorları heç bir spesifik siyasət aparılmır. Məhz bu baxımdan ölkəmizdə aqrar sahənin inkişafı təmin edilməli və ölkəmizdə fəaliyyət göstərən aqrar bazarlar sərbəst olaraq xarici iqtisadi əlaqələr qurmaqla inkişaf etdirilməlidirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli sərəncamı.
2. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respubilkasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı “. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 sentyabr 2008-ci il tarixli sərəncamı.
3. Ataşov B.X. Ərzaq təhlükəsizliyinin aktual problemləri. Bakı, 2005. 336 s.
4. Aliyev İ.H. Aqrar sahənin inkişafının təkmilləşdirilməsi və regionlarda islahatların keyfiyyətə səmərəli aparılması. Bakı 2004, 110 s.
5. Hübətov, Y.Ə. Azərbaycanda ariçılıq təsərrüfatlarının təşkili, idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi / Y.Ə.Hübətov. – Bakı: Avropa nəşriyyatı, – 2023. – 276 s.
6. İbrahimov İ.H. Aqrar iqtisadiyyatın aktual problemləri. Bakı, 2002. 220s.
7. Qarayev İ.Ş.. Aqrar sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Dərslik. Bakı: “İqtisad

Universiteti” Nəşriyyatı – 2011. 522 səh.

8.Verdiyev Ə.Ç., Qarayev İ.Ş. Aqrar bazarın formalaşmasının iqtisadi problemləri. Bakı, 2000. 256 s.

9.Алиева А. Г. Влияния финансового кризиса на продовольственный рынок. Проблемы экономики №6 Москва-2009. ст.17-19.

10.Государственное регулирование рыночной экономики. Учебник. Под редакцией Т.Г.Морозовой. Москва,2002. 255 ст.

11.Самедов А.Г., Мирзоев Н.А. Трансформация инфраструктуры товарного рынка. БГУ.2003, ст.165.

12. Багиров Р, Гумбатов Ю, Эфендиев Р, Мехтиева И, Султанова Н, «Мотивационные факторы внутренней миграции и сельское хозяйство в Азербайджане» Journal of Eastern European and Central Asian Research Septembr Vol 9 No 4 (2022) <https://ieeca.org/journal/index.php/JEECAR/article/view/995>

13..<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/446578>

УДК 336.22

Основные особенности агрорынка Азербайджанской республики и направления повышения экспортного потенциала

Джавадзаде Х.Н.

Резюме.В нашей стране на основе Государственных программ социально-экономического развития регионов проводятся успешные реформы в направлении повышения роли современного АПК в увеличении продовольственного обеспечения населения и экспортного потенциала страна. В ходе подготовки стратегий развития в аграрной сфере в Азербайджане возникает необходимость сформулировать соответствующие политические инструменты и механизмы с учетом задач, поставленных международными организациями.

Также своей актуальностью отличается проведение международного анализа аграрного продовольственного рынка и создание рыночных систем, способных реагировать на глобальные вызовы, определение потребностей развития и направлений совершенствования регулирования рынка.

Ключевые слова: сельскохозяйственный продовольственный рынок, внешнеэкономические связи, конкурентоспособная продукция, международная торговля.

UDC 336.22

The main characteristics of the agricultural market in the Republic of Azerbaijan and directions for increasing the export potential

Javadzade Kh. N.

Summary/In our country, on the basis of the State Programs for the socio-economic development of regions, successful reforms are being carried out in the direction of increasing the role of modern agribusiness in increasing the food supply of the population and the export potential of the country. During the preparation of development strategies in the agrarian field in Azerbaijan, there is a need to formulate appropriate policy instruments and mechanisms against the background of the challenges set by international organizations.

Also, conducting international analyzes in the agrarian food market and creating market systems that can respond to global challenges, identifying development needs and directions for improving market regulation is distinguished by its relevance.

Keywords: agricultural food market, foreign economic relations, competitive products, international trade.

Redaksiyaya daxilolma: 05.05.2024

Çapa qəbul olunma: 20.06.2024

MARKETİNG KOMMUNİKASIYALARI KOMPLEKSİNİN SATIŞ HƏCMİNİN ARTIRILMASINDA ROLUNUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

¹Zəhra Elsevər qızı Quliyeva, ²Vaqif Məcid oğlu Ramazanov

Azərbaycan Texnologiya Universiteti
Gəncə şəh., Ş.İ.Xətai pr., 103

¹gzehra619@gmail.com, ²vaqif.ramazanov.58@mail.ru

Xülasə. Məqalədə marketing kommunikasiyası üzrə tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsaslarının təhlili məsələsinə toxunulur. Marketing planının yaradılmasında istifadə olunan əsas metodlar marketing strategiyası hədəf bazar üçün dəyər təklifinin şərti olaraq fərqli elementlərini bir araya gətirməklə şirkətə tam potensialına çatmaq şansı verir. Yenidən işlənmiş hədəf auditoriyası ilə ünsiyyət prinsiplərinin qəbulu marketing kommunikasiyaları konsepsiyasının marketing praktikasına integrasiyası nəticəsində baş verdi. Aşağıdakı marketing kommunikasiya prinsipləri nəzərə alınmışdır: biznes strategiyasının müştərilərin istək və ehtiyacları ilə əlaqələndirilməsi; integrasiya olunmuş marketing kommunikasiyaları toplusunda bütün kommunikasiyaların əlaqələndirilməsi; müştərilərlə əlaqə qurmaq və rəy əldə etmək; və istifadə olunan kommunikasiyaların müştəri gözləntilərinə cavab verdiyinə əmin olmaq.

Açar sözlər: *biznes, marketing, strategiya, bazar, maliyyə.*

Giriş: Marketing təşəbbüslərinin strukturlaşdırılması üçün strateji strategiyanın həlledici əhəmiyyətə malik olduğu danılmazdır. F.Kotlerin fikrincə, marketing strategiyası dəyər təklifinin şərti olaraq müstəqil komponentlərini birləşdirməyə imkan verən şeydir. Hədəf bazar və biznesin tam potensialına çatmaq şansı təklif edir Eyni zamanda, F. Kotler və G. Armstrong qeyd edirlər ki, marketing sahəsində edilən bütün seçimlər bizə istehlakçılarla sərfəli əlaqələr yaratmağa imkan verir. Strategiya müəyyən etmək üçün bir çox metodları birləşdirərək, biz təşkilatın resurslarının necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu başa düşə bilərik.

Strateji marketing obyektləri müxtəlif kompozisiyalarda olur. Digər şeylər arasında, onlar təşkilatın funksional sahələrini və ya funksional struktur bölmələri ilə təmsil olunan fəaliyyət sahələrini əhatə edir. Konkret tapşırıqların yerinə yetirilməsi və təşkilatın struktur komponentlərinin də düzgün işləməsinə zəmanət verir. Belə funksional sahələrə misal olaraq insan resurslarının idarə edilməsi (daxili marketing) və bazar araşdırması (marketing tədqiqatı) ola bilər.

Bir çox ekspertlər müasir şirkətin marketing strategiyasını tərtib etmək üçün istifadə olunan əsas metodlarla tanışdırlar və onlar kifayət qədər təfərrüatlıdır. Hal-hazırda rəqabət strategiyalarının işlənilməsi hazırlanması mövzusunda gəldikdə, biz aşağıdakı alimlərin müəyyən edilmiş metodologiyalarını ayırd edə bilərik: F.Kotlerin yanaşması, M.Porterin yanaşması, C. Trout və E.Raysın yanaşması, eləcə də s. yaxınlaşır.

Yuxarıda qeyd olunan klassiklərin hər biri təşkilat üçün potensial bazar taktikalarına dair unikal perspektiv təqdim etmişdir.

Hesab edilir ki, hər bir bazar iştirakçısı rəqabət üstünlüyü əldə etmək üçün bu taktikalardan istifadə edə bilər. Tədqiqatın müəllifi hesab edir ki, şirkətin F.Kotler bazarındakı strategiyasını və müqayisə oluna bilən başqa bir texnikanı təsvir etmək daha metodik və perspektivli yanaşma olardı. Bu üsul müəssisələri aşağıdakı kateqoriyalara bölür. Müəssisələr: bazarda liderlər. Bu müəssisələrə sektorda ən böyük bazar payına malik olan və adətən maliyyə və iqtisadi fəaliyyət göstəricilərinə görə

digər biznesləri üstələyən müəssisələr daxildir; - Potensial liderlər. Bu müəssisələr təqibçilərdir, çünki onlar bazar paylarını artırmaq üçün fəal və əzmlə rəqabət aparırlar; onlar liderdirlər və ya lider olmaq potensialına malikdirlər. Bu müəssisələr müəyyən potensiala malik niş oyunçulardır, lakin onların uzunmüddətli hədəflərinə bazar liderliyi daxil deyil. Bu müəssisələr öz səylərini daha böyük oyunçular tərəfindən nəzərə alınmayan və ya müstəqil inkişafı təmin etmək üçün çox kiçik hesab edilən niş bazarlara yönəldirlər.

F.Kotler hər bir bazar oyunçusu üçün şirkətin bazar mövqeyinə və onun uzunmüddətli məqsədləri sisteminə əsaslanan marketing strategiyaları toplusunu təklif edir.

Bazar iştirakçıları marketing strategiyalarını sistemləşdirmək üçün alternativ üsullara çıxış əldə edirlər. Bu üsulların bəziləri strateji idarəetmə sahəsində yeniliklər olsa da, digərləri strateji idarəetmə klassiklərinin nəzəriyyələrinin uzantılarıdır. Bununla belə, yadda saxlamaq lazımdır ki, standartlaşdırılmış, oxşar marketing strategiyalarının həyata keçirilməsi biznesin uğurunu təmin etmir. Strategiyanın davamlı və effektiv olması üçün fərqli və təkrarlanması çətin olmalıdır. Təbii ki, biznesin marketing planı üçün daha çox meyar var. Strategiyanın unikallığına görə, daha aşağı və daha yüksək xərclər çəkilə bilər. Qiymətlər, biznesin ümumi səmərəliliyinin artırılması strategiyanın fərqliliyi həm də xüsusiyyətlərin, üslubun və keyfiyyətin xüsusi qarışığından irəli gəlir.

Xidmət və maya dəyəri, eləcə də dəqiq mövqeləşdirmə ilə biz biznes, məhsul və ya xidmət üçün onu rəqiblərin mövqelərindən fərqləndirəcək bazar mövqeyinin seçimini başa düşürük. Axı, rəqabət üstünlükləri nəticəsində biznesin bazarda necə yerləşdirilməsi ilə bağlı seçimlər təşkilatın uzunmüddətli strateji məqsədlərinə çatmasına kömək edir. Mövqeləşdirmə xüsusi hədəf auditoriyası nəzərə alınmaqla həyata keçirilir.

Fərqli marketing qarışığının yaradılması və istifadəsi unikal şirkət strategiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsində zəruri addımdır. G. L. Bagiyev, V. M. Taraseviç və H. Annanın yazı qrupu marketing kompleksinin komponentlərini biznesin strateji seçimləri kontekstinə açıq şəkildə daxil edir. Yazıcıların fikrincə, marketing ilə bağlı seçimlərin şirkətin qısamüddətli hədəflər sisteminin bir hissəsi olduğu aydındır. Marketing kompleksinin komponentlərini dərhal strateji seçimlərlə əlaqələndirmək üçün əlavə əsaslandırmaclar mövcuddur. Nəticədə, uzunmüddətli strateji qərarların qəbulundan sonra yaradılan marketing proqramı UNIDO-nun metodologiyasında və TACIS-in keçid iqtisadiyyatı olan ölkələr üçün yaradılmış tövsiyələrində "marketing kompleksi elementləri ilə bağlı qərarların formalaşdırılması" adlanır.

Demək olar ki, bu yanaşmaların hər ikisi strategiyanın icrasının ən mühüm mərhələlərində marketing kompleksinin komponentləri ilə bağlı qərarlar qəbul edir.

Marketing kompleksinin şirkət üçün əhəmiyyəti onun dərhal strateji seçimlər çərçivəsinə təyin edilməsi ilə azalmamalıdır. Təşkilatın fəaliyyətinin effektivliyi onun rəqabətli bazarların əksəriyyətində marketing kompleksini nə dərəcədə yaxşı idarə etməsi ilə müəyyən edilir. Rabitə bütün kompleksin "sementidir", çünki məhz bu alətlər dəsti müştərilərlə ən yaxın əlaqədə olur, hədəf auditoriyaya mühüm məlumatlar verir və onlardan onların ehtiyacları və tələbləri haqqında məlumat toplayır.

Xülasə olaraq, marketing kommunikasiyalarının məqsədlərini aşağıdakı kimi təsəvvür etmək olar: - potensial müştərilərə mallar, xidmətlər və satış şərtləri haqqında dəqiq məlumatların verilməsi; biznes və ya brend haqqında müsbət təəssürat yaratmaq; informasiya alıcısını konkret hərəkətlər etməyə inandırmaq, məsələn, alıcını konkret mal və xidmətlərə, satış nöqtələrinə üstünlük verməyə inandırmaq; müştərilərlə uzunmüddətli, qarşılıqlı faydalı münasibətlərin qurulması.

Tədqiqat müəllifinin fikrincə, marketing kommunikasiyalarının məqsədlərini rəsmiləşdirmək üçün tətbiq edilən müxtəlif yanaşmaları nəzərə alaraq, müxtəlif formalar və kommunikasiya alətlərindən istifadə etməklə bazarın dayanıqlığına nail olmaqda şirkətə yardımı nəzərdə tutan marketing kommunikasiyaları üçün marketing məqsədini müəyyən etmək olar.

Hədəf auditoriyasının funksional təsir sahələri, istifadə olunan alətlər, gözlənilən nəticələr və s. hamısı digər məqsəd və vəzifələrə uyğundur. Eyni zamanda, marketing kommunikasiyalarının məqsəd

və vəzifələrinin bölünməsi əsas məqsədin strateji, taktiki və əməliyyat məqsədlərinə bölünməsi yolu ilə həyata keçirilə bilər.

Adətən, qarşı tərəfə zəng edən şəxs göndərən olur. Rabitə kanalları informasiyanın ötürülməsi prosesi zamanı müraciətin göndəricidən alıcıya göndərilməsi vasitəsidir. Məlumat kodlaşdırma prosesindən keçir və istehlakçıya təqdim olunur. Məlumat alıcı tərəfindən mesajın şifrəsini açmaqla əldə edilir ki, bu da göndəricinin göndərdiyi simvollarla əhəmiyyət verilməsini tələb edir.

Marketing kommunikasiyalarının nəzəri metodoloji aspektləri D.Şulz, P.Kitçen, T.Duncan və başqaları kimi tədqiqatçılar integrasiya olunmuş marketing kommunikasiyalarının metodoloji əsasını inkişaf etdirmişlər. Bununla belə, MR. Zobnin düzgün şəkildə qeyd edir ki, integrasiya olunmuş marketing kommunikasiyalarının istifadəsi əlaqəli nəzəri konsepsiyanın işlənilib hazırlanmasından əvvəl marketing praktikasına yalnız sporadik olaraq daxil edilmişdir. Mövcud marketing alətlərinin ümumi sayının artması, müxtəlif maliyyə növlərinin birlikdə yaxşı işləyə biləcəyinə dair sağlam düşüncənin təsdiqi və təbii olaraq marketoloqların bir çox kommunikasiya kanallarından istifadə etməsinə səbəb olan istehlakçıların diqqəti üçün artan rəqabət nəzərə alınmaqla bu nəticə ümumiyyətlə ağılabatandır. eyni vaxtda. Aşağıda integrasiya olunmuş marketing kommunikasiyalarının konseptual əsaslarının necə inkişaf etdirilməsinin xülasəsi verilmişdir. Aşağıda integrasiya olunmuş marketing kommunikasiyalarının əsaslarını müəyyən etmək üçün müxtəlif üsullar müzakirə olunur:

“Aydınlıq, ardıcılıq və kommunikativ təsirin maksimallaşdırılmasını təmin etmək üçün onların ayrı-ayrı sahələrinin (reklam, satışın təşviqi, PR və s.) strateji rolunun qiymətləndirilməsi ehtiyacına əsaslanan marketing kommunikasiyalarının planlaşdırılması konsepsiyası. proqramlar bütün fərdi sorğuların ardıcıl integrasiyası vasitəsilə” R. Aleksandr integrasiya olunmuş marketing kommunikasiyalarını belə müəyyən edir. “D. Schulz, F. Kitchen integral marketing kommunikasiyalarını marketing kommunikasiyalarının planlaşdırılması konsepsiyası kimi müəyyən edir ki, bu da bir neçə kommunikasiya sahəsinin strateji rolunu qiymətləndirir və aydınlığı, ardıcılığı və maksimum kommunikasiya təsirini təmin etmək üçün bu sahələri birləşdirir”. İntegrasiya edilmiş marketing kommunikasiyaları E. V. Pisareva tərəfindən bütün marketing kommunikasiya vasitələrinin birləşdirilməsi prosesi kimi müəyyən edilir. Bu elə qurulmuşdur ki, aktual, inandırıcı xəbərlər auditoriyaya dəqiq çatdırılsın və bu, biznesin qarşısında duran vəzifələri həll etməyə kömək edə bilər. Marketing kommunikasiyalarının planlaşdırılması ideyası onun hər bir tərkib sahəsinin strateji rolunun qiymətləndirilməsi zərurətinə və aydınlığa, ardıcılığa və nəticəyə nail olmaq üçün onları birləşdirməyin ən yaxşı yoluna əsaslanır. bütün çağırışları birləşdirərək kommunikasiya proqramlarının təsirini maksimuma çatdırmaq məqsədi daşıyır. Hər birinin ayrı-ayrı sahələrinin strateji rolunun qiymətləndirilməsi zərurətinə əsaslanan marketing kommunikasiyalarının planlaşdırılması ideyası və bütün zənglərin müntəzəm integrasiyası ilə kommunikasiya proqramlarının təsirini optimallaşdırmağa çalışmaqdır.

İ.Pisarski integrasiya olunmuş marketing kommunikasiyalarını tətbiqi hədəf qrupları (istehlakçılar, tərəfdaşlar, rəqiblər, hökumət, media, əmək kollektivləri və s.) arasında mümkün olan ən yaxşı qarşılıqlı əlaqəyə nail olmaq məqsədi daşıyan yanaşmalar, strategiyalar və texnologiyalar sistemi kimi müəyyən edir.

Mövzunun aktuallığı. Qlobal bazarlar və işgüzar əlaqələr müasir dünyada adi haldır. İqtisadi genişlənmənin ləng sürəti və bunun şirkətlər üçün yaratdığı problemlər daha çox effektivlik və səmərəlilik istəyini artırır. Marketing təşəbbüslərinin bazarların və şirkətlərin cari və uzunmüddətli sağlamlığına təsir göstərdiyini nəzərə alsaq, onlar şirkətin mühüm elementinə çevrilmişdir. Onlardan istifadə ilə bağlı ən vacib şeylərdən biri daim dəyişən ətraf mühitə uyğunlaşa bilməkdir. Mədəniyyət, həyat tərz, istehlak nümunələri, satın alma vərdisləri, üstünlük verilən ünsiyyət vasitələri və daha çox şey daxil olmaqla dəyişənlərə əsaslanaraq, bu araşdırma effektiv marketing kommunikasiyası strategiyalarını ortaya qoyur.

Tədqiqatın məqsədi. Bu tədqiqatda məlumat toplama metodları kimi mövzunun birbaşa müşahidəsi əhatə olunub. Bu vəziyyətdə marketing kommunikasiyasının vacibliyi potensial müştərilərə onların mədəniyyətinə, həyat tərzinə, alış-veriş vərdislərinə, istehlak nümunələrinə,

üstünlük verilən ünsiyyət üsullarına və s. Marketing kommunikasiyası məhsul haqqında bilikləri yaymaq və bazarın ehtiyaclarını, istəklərini və gözləntilərini ödəmək üçün məhsulu tanıtmmaq üçün vacibdir. Bu, yeni bazar nişlərinin genişlənməsi ilə nəticələnə bilər. Məhsulun marketing nailiyyətləri onun bazar payı ilə paralel olaraq artır.

Tədqiqat obyektı. Tədqiqatın obyektini potensial müştərilər, mallar, xidmətlər və satış şərtlər təşkil etmişdir.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatın əsasını xarici professor, alimlərin bu sahədə apardıqları tədqiqatlar təşkil edir.

MATERİALLAR VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Marketing kommunikasiyası bu dövrdə olduqca vacibdir, çünki o, potensial alıcıların mədəniyyətlərinə, həyat tərzinə, istehlak tərzinə, alış vərdişlərinə, üstünlük verilən ünsiyyət üsullarına və s. uyğun olaraq tələb etdikləri əşyalarla uyğunlaşdırmağa kömək edir. İstehlakçıların alışlarına inamı ola bilər. Alıcılar məhsulun təyinatı üzrə istifadə edildiyini, nəyin istehlak etməli və istehlak etməməli olduğunu, haradan alacağını, nə qədər başa gələcəyini və məhsulun dəyəri göründüyü kimi olmadığı halda kimə müraciət edəcəyini bildikdə, alış qərarlarında özlərini daha təhlükəsiz hiss edə bilərlər.

Nəticə

Nəticə etibarlı ilə, marketing kommunikasiyaları nəzəriyyəsinin bu bölmədəki məlumatlara əlavə olunaraq böyüməyə davam edəcəyini təxmin edə bilərik. Bu gün marketing kommunikasiyalarının yaradılması təcrübəsi İnternet kommunikasiyalarının inkişafı hesabına böyüməyə əhəmiyyətli təkan verdiyindən, marketing kommunikasiyaları metodologiyası ilk növbədə “tutmaq” xarakteri daşıyacaqdır. Tədbir marketingi hədəf auditoriya ilə ünsiyyət sistemində nisbətən yeni bir təcrübədir və onun tətbiqi imkanları da yüksək qiymətləndirilir. Bu təcrübəni təqribən ictimaiyyətlə əlaqələr sisteminə aid etmək olar, lakin marketoloqlar kimi bu kommunikasiyaların nə dərəcədə effektiv olduğunu qiymətləndirmək üçün dəqiq sistemin işlənilib hazırlanması çətin bir işdir. Bu xüsusilə çətin, çünki bu ünsiyyət metodunun digər ənənəvi və qabaqcıl ünsiyyət üsulları ilə birlikdə necə işlədiyini də nəzərə alınmalıdır. Bu üsullardan istifadə etməzdən əvvəl etiraf etmək lazımdır ki, xüsusi tələblərə cavab verməlidir, çünki onlar həmişə kiçik biznes üçün uyğun deyildir. Daha əhəmiyyətlisi, ikincisi, biz etiraf etməliyik ki, bazarların əksəriyyəti asimmetrik məlumat və ya bazar iştirakçılarının ona qeyri-bərabər çıxışı ilə xarakterizə olunur. Bu şəraitdə marketing kommunikasiyalarının effektivliyinin qiymətləndirilməsində əsas problem məlumatların natamamlığı olacaqdır. Üçüncüsü və nəhayət, hədəf auditoriya ilə ünsiyyətin kommunikatativ təsirini qiymətləndirmək üçün lazım olan hərtərəfli marketing tədqiqatının aparılması ilə bağlı əhəmiyyətli xərcləri nəzərə almaq vacibdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Aparılan tədqiqat işinin elmi yenilikləri aşağıdakılardan ibarətdir:

bazarın idarə edilməsi, taktika və marketing fəaliyyəti ilə bağlı nəzəri və metodoloji perspektivlər araşdırılmış və müvafiq ümumiləşdirmələr aparılmışdır.

Marketing strategiyası dəyər təklifinin şərti olaraq müstəqil komponentlərini birləşdirməyə imkan verdiyi müəyyən edilmişdir.

Hədəfin bazar və biznesin tam potensialına çatmaq şansı təklif etdiyi müəyyən edilmişdir.

hər bir bazar iştirakçısı üçün şirkətin bazar mövqeyinə və onun uzunmüddətli məqsədləri sisteminə əsaslanan marketing strategiyaları təklif edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bagiev G. L., Tarasevich V. M., Ann X Marketing: Textbook for universities / under total. ed. G. L. Bagieva. 3rd ed., Ext. and pererabat. SPb.: Peter, 2007.
2. 1. Armstrong G., Kotler F. Introduction to marketing. 8th ed.: Trans. from English M.: LLC "I. D. Williams, 2007. p. 18..

3. Zobnina M. R. The use of balanced scorecard in integrated marketing communications. Abstract of dissertation for the degree of candidate of economic sciences. M., 2009. p. 13.
4. Kozhukhovskaya R. B. The essence and principles of implementation of integrated marketing communications // Business Inform, 2013. No. 3. P. 362-367.
5. Kotler, F., Armstrong, G., Wong, V., Sondlers, J. Fundamentals of Marketing, 5th European Ed. : Trans. from English M. : LLC "I. D. Williams, 2014. p. 321.

УДК 336.22**Оценка роли комплекса маркетинговых коммуникаций в увеличении объема продаж****Гулиева З. Э., Рамазанов В. М.**

Резюме. В статье проводится анализ теоретико-методологических основ исследования маркетинговых коммуникаций. Основными методами, используемыми при создании маркетингового плана, являются маркетинговые стратегии, которые объединяют традиционно разрозненные элементы ценностного предложения для целевого рынка, давая компании шанс полностью раскрыть свой потенциал. Принятие принципов коммуникации с обновленной целевой аудиторией произошло в результате интеграции концепции маркетинговых коммуникаций в маркетинговую практику. Учитывались следующие принципы маркетинговых коммуникаций: связь бизнес-стратегии с желаниями и потребностями клиентов; координация всех коммуникаций в комплексе интегрированных маркетинговых коммуникаций; общение с клиентами и получение обратной связи; и обеспечение того, чтобы используемые коммуникации соответствовали ожиданиям клиентов.

Ключевые слова: бизнес, маркетинг, стратегия, рынок, финансы.

UDC 336.22**Assessment of the role of the marketing communications complex in increasing sales volume****Guliyeva Z. E., Ramazanov V.M.**

Summary. The article deals with the analysis of theoretical and methodological bases of marketing communication research. The main methods used in creating a marketing plan are marketing strategies that bring together the conventionally disparate elements of a value proposition for a target market, giving the company a chance to reach its full potential. Adoption of the principles of communication with the revised target audience occurred as a result of the integration of the concept of marketing communications into marketing practice. The following marketing communication principles were taken into account: connecting the business strategy with the wishes and needs of customers; coordination of all communications in a set of integrated marketing communications; communicating with customers and obtaining feedback; and making sure the communications used meet customer expectations.

Keywords: business, marketing, strategy, market, finance.

Redaksiyaya daxilolma: 05.06.2024

Çapa qəbul olunma: 20.06.2024

XARİCİ İNVESTİSİYALARIN İQTİSADİ ARTIMA TƏSİRİ

Firuzə Aftandil qızı Məmmədova

Gəncə şəhəri, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

firuzamammadova91@gmail.com

Xülasə. *İnvestisiyaların ölkənin iqtisadi artımına təsiri ilə bağlı aparılan araşdırmalar ənənəvi və müasir iqtisadiyyat tədqiqatlarının əsasını təşkil edir. Bu araşdırmalar, iqtisadiyyatın fərdi aspektlərini, maliyyə bazarlarının dinamikasını, xarici və daxili investisiyaların xüsusiyyətlərini və iqtisadiyyatın geniş perspektivlərini analiz edir.*

İnvestisiyaların səviyyəsi ölkənin iqtisadiyyatının inkişafı üçün kritikdir. Xarici investisiyaların cəlb edilməsi və daxili investisiyaların sürətləndirilməsi, sərmayənin artırılması, yeni iş yerlərinin yaradılması və texnologiya transferi kimi bərabər sayılır yolu ilə ölkələrin iqtisadi artımı stimullaşdırılır. İnvestisiyalar sənayeləşməni, infrastrukturun inkişafını, innovasiyanı və insan kapitalının təkmilləşdirilməsini dəstəkləyir. İqtisadiyyatın bu tərəfləri ölkənin sürətli və sabit bir iqtisadi artımına kömək edir.

İnvestisiyaların ölkənin iqtisadi artımına təsiri barədə apardığımız araşdırmalar, müstəqil investisiya politikalarının təşkil olunmasını tələb edir. Bu politikaların müvafiq siyasi, iqtisadi və idarəetmə strukturları ilə dəstəklənməsi ölkənin uzunmüddətli iqtisadi inkişafına əhəmiyyətli töhfələr verir.

Bu məqalələr, investisiyaların iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrindəki rolu, xüsusilə də sənayeləşmə, innovasiya, insan kapitalı və infrastrukturun inkişafı üzərindəki təsirləri barədə geniş bir anlayış yaradır. İqtisadiyyatın global mərkəzləri və ölkələrin yerli iqtisadiyyatı üçün strateji yönünü dəyişdirmək üçün bu araşdırmaların nəticələri əhəmiyyətli olur.

Açar sözlər: *investisiya, iqtisadi artım, inkişaf, texnologiya, gələcək*

Giriş. *İnvestisiya, insanların belirsizliklərə qarşı qorunmaq və həm də öz varlıqlarını artırmaq məqsədi ilə etdikləri planlı addımlardan ibarətdir. Bu, maliyyəyə qoyulan və gələcəkdə gəlir yaradacağı və ya dəyərinin artacağı və daha yüksək bir qiymətə satıla biləcəyi ümidləri ilə alınan varidatlardır.*

İnvestisiya, bir ölkənin inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsində də əhəmiyyətli bir rol oynayır. İnvestisiyalar, inkişaf etmiş, inkişaf etməkdə olan və zəif inkişaf etmiş ölkələri ayırd etməkdə mühüm bir göstəricidir. Bu, ÜDM, inflyasiya, milli gəlir kimi bir çox faktora bağlı olur və inkişaf proqnozları üçün əsas göstəricilərdən biridir.

İnvestisiya, kapital qoyuluşları ilə bağlıdır. Yəni, yeni avtomobillərin alınması, daha böyük zavodların tikilməsi, avtomatlaşdırma üçün yeni texnologiyaların alınması kimi amillərə müraciət edir. Bu, toplam tələb hissəsinin artırılması ilə əlaqəlidir. Buna görə də investisiya artımı, toplam tələb və qısamüddətli iqtisadi artımın yüksəlməsinə kömək edir.

Ancaq biznes investisiyaları olduqca dəyişkən olur. Müəssisələr iqtisadi proqnozlarda yaxşılaşma görsələr, gələcək tələbatı ödəmək üçün investisiyaları artırıcaqlar. Buna görə də iqtisadi artım tempinin yaxşılaşması investisiyaların əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb ola bilər. Ancaq iqtisadi tənəzzül və iqtisadi artımın zəifləməsi vəziyyətində, biznes investisiyalarının həcmi əhəmiyyətli dərəcədə azalacaqdır[3].

Tədqiqatın obyekti və metodikası. Məqalədə təqdim olunan tədqiqatın obyekti və metodikası məhsuldarlıq, iqtisadi artım, investisiyalar və xarici iştirak kimi iqtisadiyyatın əsas sahələri üzərində mübahisə edir. Araşdırmalar iqtisadi inkişaf, investisiya həcmi və iqtisadi sürət kimi göstəricilər ətrafında dövr edir. Obyekti daxilində iqtisadiyyatın keyfiyyəti, daxili və xarici investisiyaların rolu, maliyyə bazarlarının dinamikası və inkişaf üçün əsaslı olan sahələrə diqqət yetirilir.

Metodikada müxtəlif iqtisadiyyat tədqiqatı üsulları istifadə olunur, məsələn, iqtisadi model və statistik analizlər, literatur sərfləri və müqayisəli analizlər kimi. Bu, məqalədə verilən faktları və müqayisələri dəstəkləyən və müəyyən iqtisadi prosesləri və nəticələri anlamağa kömək edən bir qaynaq bazası yaradır. Bu metodika araşdırma nəticələrinin dərinlikli və ətraflı bir şəkildə qiymətləndirilməsini və məqalədə verilən mövzuların qərəzli analizini təmin edir.

Bildiyiniz kimi, investisiya qoyuluşlarının həcmində baş verər müsbət dəyişikliklər iqtisadiyyatın keyfiyyətə yeni inkişaf səviyyəsinə yüksəlməsinə töhfə verir, çünki investisiyalar innovasiyaların, müasir texnologiyaların inkişafına, tərəqqiyə gətirib çıxarır. Məhz buna görə də iqtisadi ədəbiyyatda investisiyaların dövlətin iqtisadi artımına təsiri məsələlərinə belə böyük diqqət yetirilir.

Tədqiqatın nəticələrinin müzakirəsi. Hər bir dövlət, iqtisadi inkişaf üçün həm xarici, həm də yerli investisiyalardan istifadə edir. İnvestisiyalar, milli iqtisadiyyatın inkişafında əsas amil kimi qəbul olunur və bu bağlamda xarici investisiyalara daha çox önəm verilir. Lakin son onilliklərdə, maliyyə bazarının və xüsusən də fond birjalarının əhəmiyyəti artmaqdadır, bu da portfel investisiyasının əhəmiyyətini artırır.

Artan maliyyə bazarı dinamikası ilə birlikdə, portfel investisiyası da öz əhəmiyyətini qazanır. Bir çox xarici şirkət və fiziki şəxslər, yerli şirkətlərin səhmlərinə investisiya qoymaqdan imtina etmirlər. Bu, yerli şirkətlərin maliyyə dayanacağına və inkişafına dəstək olmaq üçün bir yoldur.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr, iqtisadiyyatlarını və keçid dövrünü yaşayan ölkələr BXİ-ni iqtisadi inkişaf və modernləşmə, gəlir artımı və məşğulluq mənbəyi kimi görür. Bu ölkələr, sərmayələri cəlb etmək üçün öz BXİ rejimlərini asanlaşdıraraq və digər siyasətlər həyata keçirərək bu hədəflərə nail olmaq üçün çalışır.

BXİ-nin inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatları üçün ümumi faydaları yaxşı sənədləşdirilmişdir. Əksər tədqiqatlar göstərir ki, qəbul edən ölkənin müvafiq siyasəti və əsas inkişaf səviyyəsi nəzərə alınmaqla, BXİ texnologiyasının yayılmasına töhfə verir, insan kapitalının formalaşmasına töhfə verir, beynəlxalq ticarət integrasiyasını təşviq edir, daha rəqabətli biznes mühitinin yaradılmasına və müəssisələrin inkişafına kömək edir. Bütün bunlar inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yoxsulluqla mübarizənin ən güclü aləti olan yüksək iqtisadi artıma kömək edir. Bundan əlavə, sırf iqtisadi faydalardan əlavə, BXİ ev sahibi ölkədə ekoloji və sosial şəraitin yaxşılaşdırılmasına kömək edə bilər, məsələn, daha təmiz texnologiyaların transferi və sosial cəhətdən daha məsuliyyətli korporativ siyasətlər vasitəsilə[2].

Bir çox tədqiqatlarda belə nəticəyə gəlinib ki, BXİ həm yerli sərmayənin adətən səbəb olduğu səbəblərdən əlavə, həm ev sahibi ölkələrdə məhsuldarlığa, həm də gəlir artımına töhfə verir. Bununla belə, bu təsirin miqyasını qiymətləndirmək daha çətindir, ən azı ona görə ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrə böyük XBİ daxilolmaları çox vaxt kənar amillərin təsiri altında qeyri-adi yüksək artımla üst-üstə düşür.

Bəzən iddia edildiyi kimi, BXİ-nin müsbət təsirlərinin daxili sərmayənin qismən "sıxılması" ilə yumşaldılması aydın deyil. Bəzi tədqiqatçılar sıxışdırmanın sübutu tapdılar, digərləri isə BXİ-nin həqiqətən daxili investisiyaları artırma biləcəyi qənaətinə gəldi. Buna baxmayaraq, hətta sıxışdırılmanın baş verdiyi yerlərdə belə xalis təsir ümumiyyətlə müsbətdir, ən azı ona görə ki, yerdəyişmə digər investisiya məqsədləri üçün az yerli vəsaitləri azad etməyə meyllidir.

Aydındır ki, inkişaf etməkdə olan ölkələr öz bazarlarında xarici iştirakdan faydalanmaqdan əvvəl təhsil, texnologiya, infrastruktur və səhiyyə sahələrində müəyyən inkişaf səviyyəsinə nail

olmalıdırlar. Qeyri-kamil və zəif inkişaf etmiş maliyyə bazarları da ölkənin BXİ-dən tam istifadə etməsinə mane ola bilər.

Zəif maliyyə vasitəçiliyi yerli müəssisələrə çox zərbə vurur. Bəzi hallarda bu, maliyyə resurslarının çatışmazlığına gətirib çıxara bilər ki, bu da onların xarici mövcudluğun təklif etdiyi biznes imkanlarından yararlanmasına mane olur. Xarici investorların fiziki infrastrukturda və maliyyə sektorunda iştirakı bu iki səbəbə görə kömək edə bilər.

Ölkələr inkişaf etdikcə və sənayeləşmiş ölkələrin statusuna yaxınlaşdıqca, BXİ axını onlara dünya iqtisadiyyatına daha da inteqrasiya etməyə kömək edir, xarici ticarət axınlarını yaradır və stimullaşdırır.

İqtisadi ədəbiyyatda, həmçinin, texnologiya transferi xarici korporasiyaların mövcudluğunun inkişaf etməkdə olan ev sahibi iqtisadiyyatda müsbət xarici təsirlər yarada biləcəyi bəlkə də ən mühüm kanal kimi müəyyən edilmişdir.

Əlverişli mühitin digər mühüm elementlərinə ev sahibi ölkənin əmək bazarı standartları daxildir. Ayrı-seçkilik və sui-istifadə ilə mübarizə aparmaq üçün səlahiyyətli orqanlar işçilərə öz insan kapitalarını təkmilləşdirmək üçün səlahiyyətlər verir və buna həvəslərini artırır. Bundan əlavə, iştirakçıların müəyyən dərəcədə təhlükəsizlik və sosial razılığa çıxışı olan əmək bazarı insan kapitalına əsaslanan iqtisadi strategiyaların uğurunun açarı olan çevikliyə daha çox meyillidir.

Adətən investorlar, öz məqsədləri üçün səmərəliliyi artırabilən müəssisələri seçirlər. Lakin siyasət nöqteyi-nəzərindən bu, çox az fərq yaradır, çünki xarici investorlar yerli investorlardan səmərəliliyi artırmaq və ya yeni biznes imkanları əldə etmək qabiliyyətinə və ya istəyinə görə fərqlənir. Öz yerli kommersiya sektorlarının iqtisadi səmərəliliyini artırmaq istəyən hakimiyyət orqanları müəssisənin yenidən qurulması vasitəsi kimi BXİ-ni təşviq etmək üçün stimullara malikdirlər.

BXİ-nin ətraf mühitə də birbaşa təsiri, ən azı, qəbul edən ölkənin ekoloji siyasəti adekvat olduqda, ümumiyyətlə müsbətdir. Bununla belə, xüsusilə müəyyən sənaye və sektorlarda əks nümunələr də var. Ən əsası, daxil olan BXİ-nin ekoloji faydalarından tam istifadə etmək üçün ekoloji praktika ilə bağlı adekvat yerli potensiala və ev sahibi ölkə müəssisələrinin təkmilləşdirilmiş texnoloji imkanlarına ehtiyac var.

Birbaşa xarici sərmayə ilə əlaqədar olaraq inkişaf etməkdə olan ölkələr, yerli mövcud olan texnologiyalardan daha müasir və təmiz texnologiyaların tətbiqi imkanına malik olurlar. Bu, əlavə olaraq, yerli imitasiya, işçi dövryyəsi və təchizat zəncirinin tələbləri, ev sahibi ölkədə daha ümumi ekoloji yaxşılaşmalara səbəb olduğu yerlərdə müsbət xarici təsirlərə səbəb olur. Ancaq, çoxmillətli korporasiyaların öz ölkələrində ekoloji cəhətdən yararsız hesab edilən avadanlıqları inkişaf etməkdə olan ölkələrdəki filiallarına köçürməsi də qeyri-əlverişli hallara səbəb olmuşdur.

Belə aşağı keyfiyyətli texnologiyadan istifadə adətən şirkətin maraqlarına uyğun gəlmir; bu, BXİ ilə bağlı bir növ ekoloji riski nümayiş etdirir. BXİ-dən əldə edilən xalis mənfəət avtomatik olaraq yığılmır və onların miqyası ev sahibi ölkədən və kontekstdən asılıdır. Bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə BXİ-nin tam faydalarını saxlayan amillərə təhsil və səhiyyənin ümumi səviyyəsi, qəbul edən ölkə müəssisələrinin texnoloji səviyyəsi, ticarətə qeyri-kafi açıqlıq, zəif rəqabət və qeyri-adekvat tənzimləyici baza daxildir. Əksinə, inkişaf etməkdə olan ölkədə texnoloji inkişaf, təhsil və infrastruktur səviyyəsi, digər şeylər bərabər olmaqla, ona öz bazarlarında xarici iştirakdan daha yaxşı faydalanmağa imkan verir.

İnkişaf etmiş biznes infrastrukturuna malik olan ölkələr investorları özlərinə daha çox cəlb edir. Investorlar belə ölkələri əlverişli investisiya iqliminə malik olan ölkələr kimi qiymətləndirirlər. Ölkə iqtisadiyyatına investisiyaların cəlbı üçün "açıq qapı" siyasəti reallaşdırılır. Investisiyaların tələb edilən həcm və keyfiyyətinin təmin olunması məqsədilə ölkədə investisiya şəraitinin daha çox yaxşılaşdırılması üçün konkret olaraq addımlar atılır. 4].

Nəticə. Məqalə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin birbaşa xarici sərmayə ilə əlaqədar olaraq qarşılaşdığı məsələləri və bu məsələlərin mövcud texnologiyaların tətbiqi, iş gücü dövryyəsi, ekoloji

təsir və infrastruktur kimi sahələrə olan təsiri ilə müzakirə edir. Nəticədə, məqalə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin yerli mühitlərinin dinamikasını nəzərə alaraq xarici investisiyalardan nə qədər faydalanacağını və bu ölkələrdəki məhsuldarlıq, ekoloji yaxşılaşma və iqtisadi inkişaf kimi amilləri necə təsirləndirə biləcəyini qiymətləndirir. Məqalə, yalnız iqtisadiyyat üzərindən baxmayaraq, aynı zamanda sosial, ekoloji və infrastruktur aspektlərini də diqqətə alaraq, xarici sərmayənin inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün potensial faydalarını və ehtimallı risklərini qiymətləndirir.

ƏDƏBİYYAT

1. İnvestisiya fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu
2. İbrahimov F. M. Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən xarici investisiyalar və onun milli iqtisadiyyatın dirçəlməsində rolu. Bakı 2007.
3. Şəkərliyeva Z. A. Keçid iqtisadiyyatında xarici investisiya qoyuluşunun zəruriliyi və onun nəzəri aspektləri . Bakı 2003
4. [http://www.anl.az/download/meqale/sdu_elm_xeber/2019/04/736957\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/download/meqale/sdu_elm_xeber/2019/04/736957(meqale).pdf)
5. <https://www.oecd.org/investment/investmentfordevelopment/1959815.pdf>

УДК 339.5

ВЛИЯНИЕ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ НА ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ

Мамедова Ф. А.

Резюме. Исследования влияния инвестиций на экономический рост страны составляют основу традиционных и современных экономических исследований. В этих исследованиях анализируются отдельные аспекты экономики, динамика финансовых рынков, характеристики иностранных и внутренних инвестиций, а также более широкая перспектива экономики.

Уровень инвестиций имеет решающее значение для развития экономики страны. Экономический рост стран стимулируется равными усилиями, такими как привлечение иностранных инвестиций и ускорение внутренних инвестиций, увеличение инвестиций, создание новых рабочих мест и передача технологий. Инвестиции поддерживают индустриализацию, развитие инфраструктуры, инновации и улучшение человеческого капитала. Эти аспекты экономики способствуют быстрому и стабильному экономическому росту страны.

Наши исследования влияния инвестиций на экономический рост страны требуют организации самостоятельной инвестиционной политики. Поддержка этой политики соответствующими политическими, экономическими и управленческими структурами вносит значительный вклад в долгосрочное экономическое развитие страны.

Эти статьи дают широкое понимание роли инвестиций в различных областях экономики, в частности их влияния на индустриализацию, инновации, развитие человеческого капитала и инфраструктуры. Результаты этих исследований важны для изменения стратегического направления глобальных центров экономики и местной экономики стран.

Ключевые слова: инвестиции, экономический рост, развитие, технологии, будущее

THE IMPACT OF FOREIGN INVESTMENT ON ECONOMIC GROWTH**Mamedova F. A.**

Summary. Research on the impact of investment on a country's economic growth forms the basis of traditional and modern economic research. These studies examine selected aspects of the economy, the dynamics of financial markets, the characteristics of foreign and domestic investment, and the broader perspective of the economy.

The level of investment is critical to the development of a country's economy. Economic growth of countries is stimulated by equal efforts such as attracting foreign investment and accelerating domestic investment, increasing investment, creating new jobs and transferring technology. Investments support industrialization, infrastructure development, innovation and human capital improvement. These aspects of the economy contribute to the country's rapid and stable economic growth.

Our research into the impact of investment on a country's economic growth requires the organization of an independent investment policy. The support of these policies by the relevant political, economic and governance structures makes a significant contribution to the long-term economic development of the country.

This article provide a broad understanding of the role of investment in various areas of the economy, in particular its impact on industrialization, innovation, human capital and infrastructure development. The results of these studies are important for changing the strategic direction of global economic centers and local economies of countries.

Key words: investment, economic growth, development, technology, future

Redaksiyaya daxilolma: 05.06.2024

Çapa qəbul olunma: 20.06.2024

QIDA SƏNAYESİ MÜƏSSİSƏLƏRİNİN FƏALİYYƏTİNİN İQTİSADI TƏHLİLİ

Yusif Əbülfət oğlu Hübətov, Turqay Muqabil oğlu Ellazov
Ellada Arzuman Verdiyeva

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

humbetov-1964@mail.ru

Xülasə. Ölkəmizdə qida sənayesində istehsal olunan ərzaq və qida məhsulları əsasən daxili bazara yönəldilir. Qida sənayesi qeyri-neft sənayesinin aparıcı sahələrindən biri olmaqla ölkə əhalisinin tələbatının ödənilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Odur ki, əhalinin qida məhsulları ilə təhlükəsiz təmin edilməsi üçün bu istiqamətdə tədqiqatlar aparılmasına, qida sənayesində fəaliyyət göstərən müəssisələrin iqtisadi təhlilinə ehtiyac duyulur.

Açar sözlər: qida sənayesi, daxili tələbat, idxal-ixrac məhsulları, qida məhsulları istehsalı

Giriş. Əhalinin qida sənayesi məhsulları ilə təminatının yaxşılaşdırılması cəmiyyətin mühüm iqtisadi - sosial vəzifələrindəndir. Məhz bu baxımdan, qida sənayesinin inkişaf etdirilməsi ölkə əhalisinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi və milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində öz aktuallığı ilə seçilir.

Respublikamızda qida sənayesinin inkişafına istiqamətdə qəbul edilmiş Dövlət Proqramlarına əsasən ölkə əhalisinin zəruri qida məhsulları ilə təminatının daha dolğun ödənilməsi üçün kompleks tədqiqat işlərinin aparılması tələb olunur. Odur ki, bu vacib problemlə bağlı - bu istiqamətdə elm və sənaye sahələri vahid bir mərkəzdə koordinasiya olunmalıdır.

Azərbaycanda qida məhsulları istehsalı, çoxsahəli istehsal kompleksinin böyük potensialı və zəngin əmək ənənələri olan ən qədim sahəsidir. Bu baxımdan ölkəmizdə qida məhsulları bazarının əsas hissəsinin məhz yerli məhsullar hesabına ödənilməsinə nail olunması əsas məqsədə çevrilmişdir.

Qida sənayesi müəssisələrinin iqtisadi göstəricilərinin təhlili

Qida sənayesində daxili xammal hesabına ən çox istehsal olunan meyvə tərəvəz konservləri və şirələri olmasına rəğmən, bu məhsulların ixracı da aşağı səviyyədədir. Belə ki, istehsal olunan meyvə tərəvəz konservlərinin 5%-ə qədərini, meyvə tərəvəz şirələrinin isə 30%-ə qədərini ixracını əsasən Rusiya bazarlarında reallaşdırırlar. Digər tərəfdən meyvə tərəvəz emalı müəssisələri öz istehsal gücündən tam istifadə edə bilmirlər və bu da avadanlıqların amortizasiyasına mənfi təsir etməklə onlardan istifadənin səmərəliliyini aşağı salır.

Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, ölkədə qida sənayesində istehsal olunan ərzaq və qida məhsulları əsasən daxili bazara yönəldilir. Qida sənayesində ən böyük istehsal bütün növ un, o cümlədən yüksək xüsusi çəkiyə malik olan buğda unu təşkil etməsinə baxmayaraq, xammal ehtiyatının 60%-ə qədər idxal olunur və bu istehsal əsasən daxili tələbatın ödənilməsi üçün nəzərdə tutulur.

Daxili bazarı təmin etmək ilkin baxışdan əlverişli görünsə də, xarici bazarda geniş şəkildə təmsil olunmamaq ölkə iqtisadiyyatının gələcək inkişafını məhdudlaşdırır, istehsalın rəqabət qabiliyyəti aşağı düşür. İqtisadçı alim, E.Hacıadə öz tədqiqatlarında da qeyd edir ki, idxalı əvəzləmək modeli özünü təcrid etmədir. Belə ki, bu yönümdə aparılan siyasət zaman keçdikcə ölkəni dünya iqtisadiyyatında gedən meyllərdən kənar edir, sənayenin texnoloji silahlanmasını məhdudlaşdırır, rəqabətqabiliyyətliliyi zəiflədir və resursların idarə edilməsində müəyyən qeyri – səmərəlilik yaradır. Daxili bazarı təmin etmək üçün hesablanan bu model istehsal məhsulunun rəqabətqabiliyyətli olmaması səbəbi ilə xarici bazarda da tələb edilmir [6, s.129].

Yeyinti sənaye məhsullarının istehsalının ixracının dinamikası

	2016	2017	2018	2019	2020	2020-ci ildə 2016-cı ilə nisbətən +; -
Məhsul istehsalı, min ton						
Təmizlənmiş düyü	5,4	15,9	11,9	11,1	9,4	+4,0
Çay	9,4	10,8	9,3	9,8	10,6	+1,2
Bütün növ un	1582,3	1603,1	1603,1	1806,1	1855,3	+273,0
Bitki yağları	82,3	80,3	71,1	75,1	75,1	-7,2
Meyvə və tərəvəz konservləri	140,1	160,8	136,3	157,8	161,0	+20,9
Meyvə və tərəvəz şirələri	22,2	21,7	28,6	31,4	39,5	+17,3
Marqarin	47,6	51,7	47,2	47,3	49,9	+2,3
Kərə yağı	25,6	25,3	23,6	24,1	24,6	-1,0
Bütün növ pendir	49,4	54,0	50,1	51,4	53,5	-4,1
Şəkər	430,8	238,2	201,0	271,0	258,4	-172,4
Məhsulların ixracı, min ton						
Təmizlənmiş düyü	0,027	0,008	0,006	0,016	0,029	+0,002
Çay	1,1	1,74	1,4	1,5	1,4	+0,3
Bütün növ un	2,4	3,6	4,7	5,3	7,0	+4,6
Bitki yağları	13,0	13,1	14,5	15,4	21,9	+8,9
Meyvə və tərəvəz konservləri	5,8	6,1	6,9	7,3	7,4	+1,6
Meyvə və tərəvəz şirələri	6,1	9,6	7,5	9,9	11,9	+5,0
Marqarin	3,0	4,5	5,9	6,0	6,3	+3,3
Kərə yağı	0,1	0,4	0,2	1,6	0,4	+0,3
Bütün növ pendir	0,015	0,3	0,6	1,5	2,0	+1,885
Şəkər	112,1	66,2	48,2	70,4	65,7	-46,4
İxracın istehsalda xüsusi çəkisi %-lə						
Çay	11,7	16,1	15,1	15,3	13,2	
Bütün növ un	0,2	0,2	0,3	0,3	0,4	
Bitki yağları	15,8	16,3	20,4	20,5	29,2	
Meyvə və tərəvəz konservləri	4,1	3,8	5,1	4,6	4,6	
Meyvə və tərəvəz şirələri	27,5	44,2	26,2	31,5	30,1	
Marqarin	6,3	8,7	12,5	12,7	12,6	
Kərə yağı	0,2	1,6	0,8	6,6	1,6	
Bütün növ pendir	0,03	0,6	1,2	2,9	3,7	
Şəkər	26,0	27,8	24,0	26,0	25,4	

Mənbə: stat.gov.az.(ərzaq balansı) məlumatları əsasında tərtib edilmişdir

Qida sənaye məhsullarının istehsalının və ixracının dinamikası cədvəl 1-də verilmişdir. Bu sahədə istehsal olunan məhsullardan meyvə tərəvəz konserləri və şirələr ixrac olunur. Statistika görə 2017 - 2021-ci ildə istehsal olunan məhsulun ixracda xüsusi çəkisi 9 - 10% təşkil etmişdir.

Digər üstün çəkiyə malik olan bitki yağlarıdır ki, bu məhsulun istehsalında ərzaqlıq yağ olan (günəbaxan və qarğıdalı yağları) xammal kimi Rusiya və Ukraynadan idxal olunur. Belə ki, 2021-ci ildə xam günəbaxan yağı 43 min ton, qablaşdırılmış günəbaxan yağı 11 min ton, xam qarğıdalı yağı 17 min ton, qablaşdırılmış qarğıdalı yağı 3,7 min ton idxal olunmuşdur. Ölkədən isə 6 min ton qablaşdırılmış günəbaxan yağı, 5 min ton xam pambıq yağı və 0,6 min ton qablaşdırılmış qarğıdalı yağı ixrac olunmuşdur. Statistik məlumatlara görə 2021-ci ildə 255,62 ton kərə yağı ixrac olunmasına baxmayaraq, ölkəyə 13696,6 ton kərə yağı idxal olunmuşdur (stat. gov.az (ticarət)).

**Qida məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin
işinin əsas göstəriciləri**

İllər Göstəricilər	2016	2019	2020	2021	2022
Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı - cəmi	391	449	487	540	587
a)dövlət	16	4	9	9	7
b)qeyri-dövlət	375	440	478	531	580
Sənaye fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün qeydə alınmış fərdi sahibkarların sayı, nəfər	4290	5252	6042	6623	6924
Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) dəyəri, müvafiq illərin cari qiymətləri ilə, milyon manat	2964,7	3584,8	3884,3	4495,6	4890,9
Əsas məhsulların natura ifadəsində istehsalı					
Kolbasa məmulatları, ton	15212,4	19333,4	25833,6	26669,3	29696,4
Qatılaşdırılmış süd,ton	22153,2	4430,1	6404,3	2011,2	3901,7
Ayran, ton	5256,8	6175,6	6488,9	5423,2	6115,3
Dondurma, ton	645,5	855,8	2243,2	3413,5	5865,0
Qaymaq, xama, ton	6678,5	7620,2	7742,2	9126,0	8192,0
Pendir və kəsmik, ton	45213,6	51436,0	53472,6	59286,9	57904,0
Kərə yağı, min ton	22,6	25,3	25,8	27,0	25,9

Mənbə: Azərbaycan sənayesi DSK-ın məlumatları, Bakı-2023.

Hazırda ölkə ərazisində qida məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin statistikasına nəzər salsaq görürük ki, 2016-cı ildə 391 müəssisə fəaliyyət göstərmiş onlardan 375 - i qeyri- dövlət, yalnız 16 müəssisə dövlət müəssisəsi olmuşdur. 2022 - ci ildə 587 müəssisə fəaliyyət göstərmişdir ki, onların da 7 – si dövlət, qalanları yəni 580 – i qeyri-dövlət sektoruna məxsus olmuşdur. Rəqəmlərdən göründüyü kimi, Respublikamızda qida məhsulları istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin sayında 2022-ci ildə 2016-cı ilə nisbətən dinamik artım müşahidə edilmişdir.

Cədvəldən göründüyü kimi, 2016 –cı ildə bu sahədə fərdi sahibkarların sayı 4290 olduğu halda, 2022-ci ildə bu rəqəm 6924 olmuşdur. Statistik məlumatlardan belə nəticəyə gəlinir ki, qida məhsullarının istehsalı sahəsində əsasən qeyd edilən dövrlərdə fərdi sahibkarlıqla məşğul olanların sayı artmış və nəticədə bu sahədə sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) dəyəri, müvafiq illərin cari qiymətləri ilə, 2016-cı ildə 2964,7 milyon manat olduğu halda 2022-ci ildə artaraq 4890,9 milyon manat olmuşdur (3, s.38).

Qida məhsulları istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrdə 2016-cı ilə nisbətən 2022-ci ildə ümumilikdə əsas məhsulların natura ifadəsində istehsalında əsasən artım müşahidə edilmişdir (cədvəl 2).

Cədvəl 3

**İçki istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin işinin
əsas göstəriciləri**

İllər Göstəricilər	2016	2017	2020	2021	2022
Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı - cəmi	119	110	131	146	165
a)dövlət	3	3	1	1	1
b)qeyri-dövlət	116	110	130	145	164
Sənaye fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün qeydə alınmış fərdi sahibkarların sayı, nəfər	218	222	230	255	241
Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) dəyəri, müvafiq illərin cari qiymətləri milyon manat	223,9	263,4	427,6	490,9	563,0
Əsas məhsulların natura ifadəsində istehsalı					
Alkoqolsuz içkilər, min dkl	17853	18290	28619,3	38550,6	41417,5
Araq, min dkl	571,2	549,2	1718,7	1783,8	1609,1
Üzüm şərabı, min dkl	1049,0	1130,5	895,0	1011,6	1080,0
Brendi (konyak), min dkl	15,0	6,3	50,8	33,5	95,9
Səmənli pivəsi, min dkl	3263	4100	5466,5	4707,3	4683,5

Mənbə: Azərbaycan sənayesi DSK-ın məlumatları, Bakı-2023

Cədvəl 3-dən göründüyü kimi, ölkə ərazisində içki istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin sayı 2016-cı ildə 119 olmuş, onlardan 116- si qeyri- dövlət, yalnız 3 müəssisə dövlət müəssisəsi olmuşdur. 2022- ci ildə isə 165 müəssisə fəaliyyət göstərmişdir ki, onlardan 164 – ü da qeyri-dövlət sektoruna, yalnız 1 müəssisə dövlət müəssisəsi olmuşdur. Rəqəmlərdən göründüyü kimi, Respublikamızda içki istehsalı təxminən 100% olaraq özəl sektorun öhdəsindədir.

Respublikada mövcud olan müalicə əhəmiyyətli mineral sularının qablaşdırılması məqsədlə xeyli sayda müəssisə fəaliyyət göstərir. İstifadəyə yararlı olan mineral sulara İstisu, Sirab, Badamlı, Vayxır, Dandağ aiddir. Artıq bu istiqamətdə bir neçə müəssisə fəaliyyət göstərir. Şahbuzda və Naxçıvanda "Badamlı", Naxçıvanda "Sirab" kimi sudoldurma müəssisəsi vardır. Naxçıvan şəhərində olan "Badamlı" zavodu 1949-cu ildə, "Sirab" zavodu 1976-cı ildə tikilmişdir. Bakı, Gəncə, Xırdalan, Salyan və Xaçmazda pivə zavodları yerləşir. Respublikamızda ABŞ-ın dünya miqyasında məşhur olan "Koka - Kola" şirkətinin filialı fəaliyyət göstərir (Xırdalan yaxınlığında). 1 oktyabr 1999-cu ildə isə Sulutəpə qəsəbəsində "Pepsi - Kola" sularının istehsalı üzrə müəssisə açılmışdır (5, s126-129).

Cədvəl 3-dən göründüyü kimi, 2016 – cü ildə alkoqolsuz içkilər istehsalı - 17853 min. dkl olduğu halda 2022-ci ildə bu rəqəm 41417,5 min.dkl olmuşdur. Statistik məlumatlardan belə nəticəyə gəlinir ki, içki istehsalı sahəsində əsas məhsul növlərinin natura ifadəsində istehsalı bəzi məhsullarda artsa da, bir çox növlər üzrə azalma baş vermişdir. Bu isə sahə məhsullarının bir sıra çeşidlərinin rəqabət qabiliyyətinin aşağı olmasının, yaxud da ixrac olunmamasının nəticəsidir.

İçki istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin əsas göstəricilərinə nəzər salsaq görürük ki, 2016 - cı ilə nisbətən 2022-ci ildə ümumilikdə əsasən artım müşahidə edilmişdir. (3, s 36-39)

Ölkəmizdə istehsal olunan çox az sayda qida sənayesi məhsulları dünya bazarına ixrac

olunmaqdadır. Aparılan təhlillərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, respublikada olan potensial imkanlar əhalinin qida məhsullarına tələbatının yerli istehsal hesabına ödənilməsi üçün yetərlidir. Sadəcə bu zaman mövcud torpaq resurslarından tam və səmərəli istifadə etmək ən vacib şərtlərdən biridir. Əkin üçün münbit torpaqlar hesabına heyvandarlığın yem bazasını təşkil etmək və bununla da ölkəmizdə rəqabətədavamlı heyvandarlıq məhsullarının istehsalını əldə etmək olar. Hazırda yem bazasının yetərsiz olması heyvandarlıq məhsullarının baha başa gəlməsinə gətirib çıxarır. Bu da import olunan məhsullar qarşısında rəqabətə davamlı olmur (4).

NƏTİCƏ

Ölkəmizdə bazar münasibətlərinin ilkin və formalaşma mərhələsində dövlətin aparıcı və əsas rolu danılmazdır. Məhz bu səbəbdən də iqtisadiyyatımızın və hər birimizin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində, milli dövlətçiliyimizin qorunması və siyasi müstəqilliyimizin möhkəmlənməsinə diqqət və himayəçilik mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ölkə iqtisadiyyatının yüksək inkişafı xarici ticarət səviyyəsində və idxal – ixrac əməliyyatlarında sahələr üzrə yüksək fərqlə müsbət saldodan asılıdır. Məhz bu amilin, ölkədə istehsal sahələrinin yaradılmasında və inkişafında nəzərə alınması xüsusi iqtisadi əhəmiyyətə malikdir.

Sonda qeyd edirəm ki, ölkəmizdə əhalinin qida məhsulları ilə təhlükəsiz təmin edilməsi üçün bu istiqamətdə tədqiqatlar aparılmasını, qida sənayesi müəssisələrinin səmərəli təşkili məqsədi ilə müxtəlif aspektlərdən tədqiq olunmasını zəruri edir.

Bu gün qarşıya qoyulan vəzifələrin icrası istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər ərzaq təklifinin formalaşdırılmasına, səmərəli istehsal və satış infrastrukturunun yaradılmasına, ərzaq məhsullarının keyfiyyətinə nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsinə və hər bir vətəndaşın ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına zəmin yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında 2014-cü il Sənaye ili elan edilməsi barədə 10 yanvar 2014-cü il tarixli Sərəncamı.
2. Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı - Bakı - 26 dekabr - 2014.
3. Azərbaycan sənayesi DSK-ın məlumatları, - Bakı – 2023.
4. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2016-cı il 6 oktyabr tarixli 401 nömrəli qərarı ilə Qeyri - neft məhsullarının ixracı ilə məşğul olan şəxslərə ixrac təşviqinin ödənilməsi Qaydası.
5. Hübətov, Y.Ə, Xurşudov Ş.N, Kərimov.F.C Qeyri-neft sənayesinin iqtisadiyyatı. Bakı. Avropa nəşriyyatı - 2019. 307 səh.
6. Hacızadə, E.M. Dünya iqtisadiyyatı və Azərbaycan, Dərslik, “Leterpress” nəşriyyatı
7. <https://www.stat.gov.az/source/industry>

УДК 33.

Экономический анализ деятельности предприятий пищевой промышленности

Гумбатов Ю. А., Эллазов Т. М., Вердиева Э. А.

Резюме. Продукты питания и продукты питания, производимые в пищевой промышленности нашей страны, в основном направляются на внутренний рынок. Пищевая промышленность, являясь одной из ведущих отраслей ненефтяной промышленности, имеет особое значение в обеспечении потребностей населения страны. Поэтому для безопасного обеспечения населения продуктами питания необходимо проводить исследования в этом направлении, экономический анализ предприятий, работающих в пищевой промышленности.

Ключевые слова: пищевая промышленность, внутренний спрос, импорто-экспортная

продукция, производство пищевых продуктов.

UDC 33.

Economic analysis of the activity of food industry enterprises

Humbatov Y. A., Ellazov T. M., Verdiyeva E. A.

Summary. Food and food products produced in the food industry in our country are mainly directed to the domestic market. The food industry, being one of the leading sectors of the non-oil industry, is of particular importance in meeting the needs of the country's population. Therefore, in order to safely provide the population with food products, there is a need to conduct research in this direction, and economic analysis of enterprises operating in the food industry.

Keywords: food industry, domestic demand, import-export products, production of food products

Redaksiyaya daxilolma: 05.06.2024

Çapa qəbul olunma: 20.06.2024

MÜƏSSISƏNİN GƏLİR VƏ XƏRCLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

¹Fazil Cəmil oğlu Kərimov, ²Adil Rasim oğlu Allahyarov, ³Vüsal Qəfər oğlu Tağıyev

Azərbaycan Texnologiya Universiteti
Gəncə Şah İsmayıl Xətai 103

¹fazilkerimov54@mail.ru, ²allahyarovadil@gmail.com, ³vusaltagiyev374@gmail.com

Xülasə. Müəssisədə gəlirlərin və xərclərinin uçotunun təkmilləşdirilməsi yönündə müasir zamanın tələblərinə uyğun olaraq bir sıra işlər aparılır. Keçmiş sözü gedən metodların zamanla öz funksiyasını yerinə yetirə bilməməsi, aktuallığını itirməsi, dünyada yeni anlayışların və yeni fenomenlərin yaranması da yeni növ uçot prosedurlarının yaranmasına və inkişafına öz təsirini göstərməkdədir. Bu zaman müəssisənin fəaliyyət sahəsindən, istehsal etdiyi məhsullardan və ya xidmət növlərindən asılı olaraq hər bir müəssisəyə görə spesifik fərqliliklər də nəzərə çarpır.

Xərclərin öyrənilməsinə nəzər yetirdikdə isə aparılmış intensiv araşdırmalardan savayı, müəssisələrin xərclərinin uçotu zamanı xüsusi olaraq xarakteristikaların qeyd olunmaması, uçotun analitik xüsusiyyətləri və sözü gedən uçotun operativliyinin yüksəldilməsi istiqamətinin zəif araşdırılması onun müasir dövrdə inkişafı yönündə öyrənilməsini aktual edir.

Açar sözlər: gəlir, xərclər, müəssisə, inkişaf, istiqamətlər

Bazar iqtisadi münasibətlərinin tələbinə uyğun istehsal və xidmət prosesinin uçotu və təhlili elə təşkil edilməlidir ki, istənilən anda həmin sahələrdə baş verən proseslər haqqında dəqiq informasiya əldə etmək mümkün olsun. Ona görə də Azərbaycan iqtisadiyyatında uçot, təhlil və nəzərət mexanizmini beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaqla onların tətbiqini sürətləndirmək və onu inkişaf etmiş dünya ölkələri səviyyəsinə çatdırmaq lazımdır. Azərbaycan Respublikasında formalaşmış əlverişli iqtisadi mühit dünyanın inkişaf etmiş bir çox ölkələrinin sahibkarlarının iqtisadiyyatımıza böyük həcmdə investisiya qoymağa marağını artırmışdır. Belə bir şəraitdə əsas məsələ istehsal proseslərinə operativ nəzərin həyata keçirilməsi, idarəetmə uçotu və təhlilinin tətbiqi metodologiyasının işlənilib hazırlanmasıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrdə idarəetmənin yeni konsepsiyası-idarəetmə uçotunun tətbiqi, onun quruluşuna və funksiyasına yeni baxış tələb edir. Bu tələbat mühasibat uçotunun bir hissəsi hesab edilən idarəetmə uçotunun, dünyanın inkişaf etmiş ölkələri səviyyəsində qurulması, uçot və hesabatın milli və beynəlxalq standartlara uyğun tətbiq edilməsini çox vacib bir elm sahəsi kimi inkişaf etdirmək zərurətini qarşıya qoyur.

Məsrəflərin iqtisadi elementlərinə görə təsnifləşdirilməsi ayrı-ayrı məhsul növlərinin maya dəyərinin kalkulyasiyasında məsrəflərin yalnız iqtisadi elementlər üzrə təsnifatı məqsədəuyğun olmadığından ASK-nın tələbatına cavab vermir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən etdik ki, idarəetmə uçotunun köməyi ilə məsrəflərin əmələ gəlmə mənbəyinə nəzarəti həyata keçirmək üçün hər bir məhsulun maya dəyəri dəqiqləşdirilməlidir. ASK-nın müəssisələrində xərclərin uçotunun və məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiyasının vəziyyətinin öyrənilməsi göstərir ki, hələ də kalkulyasiya

maddələrində eynilik yoxdur. Ona görə də yaxşı olar ki, analitik uçotda, plan və hesabat kalkulyasiyasında, eyni məzmunu malik olan iqtisadi cəhətdən əsaslandırılan xərc maddələrinin nomenklaturasını işləyib hazırlamaq məqsəduyğun olar. Beləliklə, xərclərin təsnifatı, onların təhlili, istehsal prosesində dəyişməsi, məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasına nəzarət sistemi kimi baxılması qənaitinə gəlmişdir. Dissertasiya işində gəlirlərin təsnifatı və onun məhsulun maya dəyərinə təsiri məsələsi geniş tədqiq edilmiş, idarəetmə uçotu sisteminin təsnifatı və xərclərin qiymətləndirilməsi metodunu, məhsulun maya dəyərinin, müəssisənin iqtisadi həyatında mühüm rolunu müəyyənləşdirilmişdir. Ona görə də xərcləri qiymətləndirməklə yanaşı, onun iqtisadi təbiətini öyrənmək və məhsulun maya dəyərinə daxil edilməsi, elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır. Azərbaycanda hələ də idarəetmə uçotu tam formalaşmamışdır.

Gəlirlər müəssisə aktivlərinin əldə olunması zamanı müəssisənin iqtisadi fayda əldə etməsidir. Sahibkarların müəssisə fəaliyyətində əsas məqsədi gəlir (mənfəət) əldə etməkdir. Gəlirlər mahiyyət etibarilə aktivlərin artmasına və öhdəliklərin azalmasına birbaşa təsir edir. Bu zaman kapitalın artımı baş verir və bu artımın mülkiyyətçilərin paylarına heç bir təsiri yoxdur. Müəssisənin əsas gəlir mənbəsi məhsul və xidmət satışından gəlirlərdir. Lakin bununla yanaşı valyuta mübadiləsi, icarə, və s. bunun kimi sahələr də gəlir mənbəsi hesab edilir. Gəlirlər özlüyündə adi fəaliyyətdən əldə olunan gəlirlərə və sair gəlirlərə bölünməkdədirlər.

Gəlir əməliyyatları hesablama metodunun tətbiqi zamanı nağd daxil olan gəlirlərə və hesablanmış gəlirlərə bölünür.

Nağd daxil olan gəlir əməliyyatının qeydiyyatı mahiyyət etibarilə mal və xidmətin təqdimat ilə ödənişin üst-üstə düşməsi zamanı olan əməliyyatlar hesab olunur.

Gəlirlərə aid olunan məsələlərdən biri də onların keyfiyyətidir. Gəlirlərin keyfiyyəti, onun həqiqi, real və normal iqtisadi fəaliyyətinin nəticəsi ilə müəyyən edilir. Əgər gəlirlər iqtisadi artım, optimal xərclər, səmərəli təsərrüfatçılıq nəticəsində yaranmışdırsa, onda həmin gəlirlər keyfiyyətli hesab olunur. Lakin əgər gəlirlər qiymətlərin əsassız səbəblərdən artırılması, müqavilə şərtlərində xətalara yol verilməsi və s. neqativ hallar nəticəsində əldə edilsə, onlar əsassız və keyfiyyətsiz gəlirlər adlandırılır.

Gəlirlərdən danışıldığı zaman diqqət yetiriləcək anlayışlardan biri də gəlirlərin kapitallaşmasıdır. Gəlirlərin kapitallaşması gəlirin hamısının və yaxud bir hissəsinin kapitalla çevrilməsidir.

Risk portfelini nəzərə almadan cari mənfəəti maksimuma çatdırmaq əsas götürüldüyü zaman gəlirlər portfeli anlayışı meydana çıxır. Bu metod perspektiv inkişaf, investisiya baxımından əlverişli yanaşma hesab edilmir. Görüldüyü kimi gəlirlərin öyrənilməsi zamanı onun predmetini yuxarıda göstərilən məsələlərin öyrənilməsi təşkil edir.

Xərclər isə gəlirlərin tam tərsi olaraq müəssisədən aktivlərin axını nəticəsində iqtisadi mənfəətin azalmasıdır. İqtisadi mahiyyətinə görə xərclər material, əmək və pul xərclərinə bölünürlər. Material xərcləri müəssisə, və ya təşkilatın maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin lazımi resurslarla təmin olunması zamanı yaranır. Özlüyündə bu xərclər xammalın dəyərini, əsas və köməkçi materialları, yanacaq, enerji və s.-ni cəmləşdirmişdir.

Gəlirlər aktivlərin artması və öhdəliklərin azalması ilə bağlı iqtisadi səmərənin artımının baş verdiyi və bu artımın etibarlı səviyyədə qiymətləndirilməsinə imkanın mövcud olduğu hallarda tanınır.

Xərclər isə aktivlərin azalması və öhdəliklərin artması ilə bağlı iqtisadi səmərənin azalmasının baş verdiyi və bu azalmanın etibarlı səviyyədə qiymətləndirilməsinə imkanın mövcud olduğu hallarda tanınır. Əksər halda, xərclərin və gəlirlərin ayrı-ayrı maddələri birbaşa əlaqəli olur. Buna görə də,

müvafiqlik (əlaqələndirmə) konsepsiyasına əsaslanaraq xərclər və gəlirlər eyni vaxtda tanınmalıdır. Xərclərin gəlirlər ilə birbaşa əlaqələndirilməsi mümkün olmadığı hallarda, onlar müvafiq hesabat dövrləri arasında sistematik və ardıcıl olaraq bölüşdürülür. Bölüşdürülmə üsulu gələcək iqtisadi səmərənin baş verməsi gözlənilən dövrlər üzrə xərclərin tanınmasını təmin etməlidir. Məsərəflər gələcək iqtisadi səmərənin əmələ gəlməsinə səbəb olmadıqda, habelə onlara aid edilən gələcək iqtisadi səmərələr mühasibat balansında aktivin tanınma meyarlarına uyğun gəlmədikdə və ya bu meyarlara artıq cavab vermədikdə, bu məsərəflər "Mənfəət və zərər" haqqında hesabatda xərc kimi dərhal tanınır. Həmçinin, öhdəlik müvafiq aktiv tanınmadan yarandıqda xərc "Mənfəət və zərər" haqqında hesabatda tanınır.

Müasir dövrün tələbatı, istehsal prosesinə sərf edilən xərclərin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılması, onun xərc maddələri üzrə təhlilinin aparılması və hər bir xərcin sahibkara hansı səmərəni verə biləcək nəticəsinin təhlil edilməsi və sahibkarlara çatdırması çox önəmli məsələlərdən hesab edilir. Sahibkarlıq fəaliyyəti üçün informasiyanın nə dərəcədə əhəmiyyətli olması onun büdcələşməsi prosesinin təşkilinə nəzarətin artırılmasına, idarəetmənin planlaşdırılmasına, proqnozlaşdırılmasına və plan-analitik informasiyanın həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Beləliklə, istənilən sahibkarlıq fəaliyyəti istənilən vaxtda iki: informasiya və təşkilat əlamətinə görə fərqlənə bilər. Bundan başqa: müəssisənin fəaliyyət göstərən filiallarında, həm informasiya baxımından onun coğrafi dairəsinə görə (informasiyanın toplanması), təşkilatı baxımından isə mənfəət mərkəzi və investisiya fəaliyyətinə görə müxtəlif əlaqələrdə ola bilər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bölmələrin təşkilati aspekti: maliyyə məsuliyyətinin bölüşdürülmə mexanizminin hazırlanması və təşkilati qaydada həyata keçirildiyi anda sahibkarlıq fəaliyyətinin təbiiqinə imkan verə bilər.

Gəlirin qiymətləndirilməsi gələcək hadisələrdən asılı olan müxtəlif qeyri - müəyyənliklərin təsirinə məruz qalır. Hadisələr baş verdikcə və qeyri - müəyyənliklər aradan qaldırıldıqda çox vaxt gəlirin qiymətləndirilməsinə yenidən baxmaq lazım gəlir. Buna görə də podrat müqaviləsi üzrə gəlirin məbləği bir hesabat dövründən digərinə keçdikcə arta və ya azala bilər.

Xərclər müqavilə üzrə nəzərdə tutulmayan təsadüfi gəlir hesabına azaldıla bilər. Müxtəlif müqavilələr üzrə maliyyə hesabatlarına daxil edilmək üçün yekun nəticə çıxarılmayana qədər mənfəət və zərərlərin məqbulu (zaçot) aparılmır. Müqavilələrin maliyyə hesabatlarına təsiri onun gələcək nəticələrinin qiymətləndirilməsindən asılıdır.

Müqavilənin nəticələri etibarlı surətdə qiymətləndirilə bildikdə, bu müqavilə üzrə gəlir və xərc, hesabat dövrünə yerinə yetirilən işlərin başa çatdırılma dərəcəsinə uyğun gəlir və xərc kimi tanınmalıdır.

Əgər müqavilə üzrə ümumi xərclərin ümumi gəlirdən çox olması ilə bağlı əminlik varsa, gözlənilən zərər dərhal tanınmalıdır. Zərər elə müqavilələr üzrə tanınmalıdır ki, bu müqavilələr üzrə hələ işlər başlamamışdır. İqtisadi böhran vaxtlarında şirkətlər ixtisaslaşmış kadrlarını itirməmək üçün bəzən zərərli müqavilələr bağlayırlar.

Uçotu elə aparmaq lazımdır ki, dövr ərzində yaranan gəlir və xərclər tanınsın. Bunun üçün ilin sonunda müqaviləyə aid ediləcək yekun məbləğlər hesablanır. Axtarılan kəmiyyət bu yekun məbləğlərlə əvvəlki hesabat dövrlərində tanınmış gəlir/xərc arasındakı fərq kimi hesablanır.

Gəlir və xərclərin tanınması çox vaxt yerinə yetirilmə faizi metodu adlandırılır. Müqavilə üzrə gəlirlər, bu başa çatdırılma mərhələsinə nail olmaq üçün çəkilən xərclərə uyğun qoyulur və bundan da asılı olaraq hesabatda yerinə yetirilmiş işlərə uyğun gəlir, xərc və mənfəət təqdim edilir. Bu metod

müqavilə üzrə işlərin irəliləyişi haqqında və dövr ərzində fəaliyyətin nəticələri haqqında faydalı məlumat verir.

Xərclərin proseslər üzrə uçotu idarəetmə uçotunda, xərclərin uçotu və analizində əsas yerlərdən birini tutur. Bu zaman xərclərin hesablanması daha obyektiv şəkildə öyrənilir.

Xərclərin uçotu metodu istər teoriyaçılar, istərsə də praktikaçılar arasında hər zaman böyük fikir ayrılıqlarına səbəb olmuşdur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bəzi iqtisadçılar bu metoddan imtinanın tərəfdarı idilər. Onların fikrincə bazar şəraitində qiymətin sünii tənzimlənməsi doğru hal deyil və bazar şəraitində qiymət özü-özünü tənzimləmə bacarığına malik olmalıdır. Lakin buna baxmayaraq bir sıra təsərrüfat müəssisələri hələ də bu üsuldən istifadə etməkdədirlər. Bunun təbii ki, bir sıra səbəbləri mövcuddur.

Müəssisə və təşkilatlarda baş verən hesablaşmalar, kredit münasibətləri pul ölçüsünün köməyi ilə həyata keçirilir. Bu zaman istehsal edilən məhsulun həcmi, məhsulun maya dəyəri, mənfəət və rentabellilik və tədavi xərcləri hesablanıb müəyyən edilir.

Xərclərin proses dəyərinin hesablanması zamanı dolayı xərclər son nəticə olaraq daha obyektiv bölüşdürülmə imkanına malikdir. Yenidən hesablanılmanın səbəb-nəticə əlaqəsi müəssisələrin şöbələrinin tərkib hissələrinin xərclərinin bölüşdürülməsinə də kömək edir.

Müasir zamanda bir çox müəssisələr funksional bölmələrə ayrılan ənənəvi metoddan proseslər üzrə uçot metodlarına müraciət edirlər. Çünki proseslər üzrə uçot metodunun əsasında arasıkəsilməz hadisə və funksiyaların qarşılıqlı əlaqəsi qismində çıxış edən idarəetmə konsepsiyası durur. Sözü gedən metod ənənəvi metoddan daha fərqli uçot metodları və xərclərin idarəedilməsi prinsiplərini cəmləşdirib.

Müəssisə təzyiq altında tökmə texnologiyasından istifadə edərək asan əridilə bilən təkrar istehsal edir. Bazarın tətqiqi göstərdi ki, bu müəssisə gələcəkdə satışın nəzərə cəpə qədər artması perspektivinə malik deyil. Onun üçün də göstəricilərin yaxşılaşdırılması məqsədilə, müəssisə daxilində olan problemlərə nəzər yetirməlidir.

2012-2014-cü illərdə müəssisədə əsas problem istehsalda çəkilən yüksək xərclərdir. Xərclərin təhlili göstərdi ki, onların strukturunda əsas hissə dəyişən xərclərə düşür. Bununla bərabər dəyişən xərclərin tərkibində əsas yeri müəssisənin əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilmədiyi xammala çəkilən xərclər tutur. Əgər tərkibdən təhlil olunan xammala (ərintiyə) çəkilən xərclər çıxılsa, onda görünər ki, dəyişən və daimi xərclərin payı demək olar ki, eyniləşir. Daimi xərclərin sonrakı təhlili göstərdi ki, daimi xərclərin 25%-ini tullantı suları və ətraf əlamə dəymiş ziyana görə ödənilmiş cərimələrlə bağlı xərclər təşkil edir.

Sözü gedən bu bənd böyük əhəmiyyət kəsb etdiyindən, onun azaldılması barədə bir sıra tədbirlər görülməlidir. Bunun nəticəsində çirkli suların təmizlənməsiylə bağlı əlavə proseslər daxil edilməlidir. Bu prosesin üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, istehsalatdan daxil olan çirkli sular dəyişiklikə məruz qalaraq təmizlənəcək və geri qayıdacaq. Bu yolla da itkisiz ekoloji təmiz istehsalat yaranmış olur. Əlavə artırılmış prosesin xərcləri artıracağını isbat etmək üçün onun dəyərini hesablamaq lazımdır.

Proses yavaşmasına əsasən xərcləri hesablamaqdan əvvəl ilk öncə müəssisənin proses modelini işləyib hazırlamaq lazımdır. Burada idarəetmə proseslərinə maliyyənin idarəedilməsi, keyfiyyətin idarəedilməsi, proyektlərin idarə olunması, strateji idarəetmə, texnologiyanın inkişafı daxildir. Əsas proseslərə marketinq, planlaşdırma, istehsalat, logistika daxildir. Köməkçi proseslərə isə press-forma istehsalı, avadanlığın istehsalı, suyun təmizlənməsi, müəssisənin təhlükəsizliyi baxımından təmin olunması, cəmiyyətlə əlaqələrin idarə olunması, ekologiyanın idarə olunması, işçilərin idarəedilməsi daxildir.

Sadə xərclər bir ünsürdən ibarət olur və onlar istehsal fəhlələrinin əmək haqqı, əsas material, yanacaq, elektrik enerjisi və.s məsrəflərə daxil edilir. Kompleks xərclər öz məzmununa görə bir neçə ünsürdən ibarətdir. Belə xərclərə ümumistehsal və ümumtəsərrüfat xərcləri aid edilir.

Mühasibat uçotu obyektlərinin elmi cəhətdən əsaslandırılmış qaydada qiymətləndirilməsi və kolkulyasiya edilməsi təsərrüfat vəsaitlərinin və onların əmələ gəlmə mənbələrinin, uçot və hesabatda düzgün əks etdirilməsini təmin edir. Hesablarda təsərrüfat vəsaitinin və onların əmələ gəlmə mənbələrinin dəyişməsi və təsərrüfat proseslərinin nəticələrinin haqqında məlumat toplanır. Müəssisə və təşkilatda plan və tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək üçün mühasibat uçotunda kompleks istifadə olunan balans və hesabat bilavasitə mühasibat uçotunda kompleks hesablardan istifadə edilir. Bu kompleks hesabların sistemləşdirilmiş hesabı siyahısı planı adlanır.

Hesablar planında yalnız sintetik hesablar deyil, eyni zamanda onların tərkibinə daxildən subhesablarda əks etdirilir.

Hesablar planından istifadəni asanlaşdırmaq məqsədilə hər bir hesaba şifrə verilir.

Mühasibat yazılışları zamanı hesabın adı əvəzinə onun şifrəsi göstərilir. Bu da həm uçotu, həm də onun avtomatlaşdırılmasını asanlaşdırır. Hesablar planının sonunda balans arxası, həm də onun avtomatlaşdırılmasını asanlaşdırır. Hesablar planının sonunda balans arxası hesabların siyahısı da verilir. Hesablar planın əlavə olaraq onun tətbiqinə dair təlimat hazırlanmır. Həmin təlimatda hər bir hesabın təyinatı, məzmunu xarakterizə etməklə onun başqa hesablarla müxəbirləşməsi də göstərilir. Hesablar planı və ona əlavə olan təlimat mühasibatlıq tərəfindən hansı göstəricilərin alınmasını və bu göstəricilərin alınması qaydasını müəyyən edir.

ƏDƏBİYYAT

1. "Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikası 29 iyun 2004-cü il tarixli Qanunu, Bakı -2005;
2. Nazirlər Kabinetinin "Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartlarına keçmək məqsədilə Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının 2003- 2007-ci illərdə hazırlanması və tətbiqi üzrə proqramı" - 20 fevral 2003-cü il tarixli 29 sayılı qərar;
3. 6 N-li "Gəlirlər" üzrə kommersiya təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartı;
4. "Gəlir" adlı 18 №-li Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartı;
5. Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının statistik göstəriciləri. Bakı 2010-ci il
6. Azərbaycan Respublikasının 2007-2009-cü illər Dövlət büdcəsinin icrası haqqında hesabatlar
7. Kommersiya təşkilatları üçün MMUS-un konseptual əsasları-2007;
8. Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair təlimat - Tərəqqi MMC -2003;
9. Ciddi hesabat blanklarının tətbiqi və uçotunun aparılması qaydaları- Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi - 2—7
10. "Maliyyə və uçot" jurnalı 2014-cü il 1 N-li nəşr - "Xərclərin uçotunun ənənəvi və funksional metodlarının müqayisəli xarakteristikası" S.M. Səbzəliyev, V.M. Quliyev, G.M. Zeynalova
11. S.M. Səbzəliyə, R.Ş. Hacıyev - "Auditin əsasları" - dərslik -2003;
12. Бухгалтерский учет - учеб. для студентов вузов, обучающихся по специальности "Бухгалт. учет, анализ и аудит" - под ред. П. С. Безруких; - Москва – 2004
13. Бухгалтерский учет - Учебник для студентов техникумов и колледжей железнодорожного транспорта - А.П. Красов и др.; Под ред. А.П. Красова - Москва- 2006;

№ 2/2024

səh.78-83

14. "Разработка методики расчета затрат на процесс" - Гуреева Е.А.
15. Бухгалтерский учет в бюджетных учреждениях учебное пособие для студентов высших учебных заведений, обучающихся по специальности "Бухгалтерский учет, анализ и аудит" - Е. А. Мизиковский, Т. С. Маслова; рец. А. Д. Ларионов, Н. П. Любушин - Москва - 2009;
16. Экономика и бухгалтерский учет в бюджетных учреждениях - учебное пособие для студентов, обучающихся по специальности "Бухгалтерский учет, анализ и аудит" - Н. Н. Ломовцева - Москва - 2014;
17. Бухгалтерский учет - учебник - авт. И. И. Бочкарева и др.; под. ред. Я. В. Соколова. - Москва - 2004;

УДК 311.01**Основные направления повышения доходов и расходов предприятия****Каримов Ф.Дж., Аллаhyarov A. P., Тагйев В. Г.**

Резюме. На предприятии проводится ряд работ в соответствии с требованиями современности по совершенствованию учета доходов и расходов. Неспособность ранее упомянутых методов выполнять свою функцию с течением времени, утрата их актуальности, появление в мире новых понятий и новых явлений также оказывают влияние на создание и развитие новых видов учетных процедур. В это время в зависимости от сферы деятельности предприятия, производимой им продукции или видов услуг для каждого предприятия заметны специфические различия.

Если посмотреть на изучение затрат, то кроме интенсивных исследований следует отметить тот факт, что характеристики конкретно не отмечаются при учете затрат предприятий, аналитические особенности учета и слабую изученность направления повышения оперативности затрат. Указанный учет делает его изучение в направлении его развития в современную эпоху актуальным.

Ключевые слова: доходы, расходы, предприятие, развитие, направления

UDC 311.01**Main directions of improving income and costs of the enterprise****Karimov F. J., Allahyarov A. R., Taghiyev V.G.**

Summary. In the enterprise, a number of works are being carried out in accordance with the requirements of modern times in order to improve the accounting of income and expenses. The failure of the previously mentioned methods to fulfill their function over time, their loss of relevance, the emergence of new concepts and new phenomena in the world also have an impact on the creation and development of new types of accounting procedures. At this time, depending on the field of activity of the enterprise, the products it produces or the types of services, specific differences are noticeable for each enterprise.

If we look at the study of costs, apart from intensive research, the fact that the characteristics are not specifically noted during the accounting of the costs of enterprises, the analytical features of the accounting and the weak investigation of the direction of increasing the operativeness of the said accounting make its study in the direction of its development in the modern era relevant.

Keywords: income, expenses, enterprise, development, directions

Redaksiyaya daxilolma: 10.04.2024

Çapa qəbul olunma: 20.06.2024

ВОПРОСЫ УПРАВЛЕНИЯ И ОЦЕНКИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РИСКА НА ПРЕДПРИЯТИЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА

Эльдар Нариман оглы Зейналлы

Институт Экономики Министерства Науки и Образования Азербайджанской Республики

eldar.narimanoglu@gmail.com

Резюме: Основной целью исследования является изучение вопросов управления рисками в различных сферах деятельности человека, включая бытовую и профессиональную. В работе рассматривается природа рисков как явления неопределенности, которое может привести как к убыткам, так и к прибыли. Управление рисками получило значительное развитие как научная дисциплина в последние десятилетия, что подтверждается усилением внимания к данной теме со стороны международных организаций, таких как Международная организация по стандартизации (ISO). Методы изучения основаны на анализе, обобщении, систематической обработке результатов исследований и прогнозных оценок. Рассматриваются различные виды рисков, с которыми могут столкнуться организации в Азербайджанской Республике: производственные, коммерческие, финансовые, экологические и страховые риски. Каждому виду рисков дается определение и анализируются их возможные последствия для бизнеса. Исследование подчеркивает важность внедрения стандартных шагов по управлению рисками, таких как выявление, оценка, анализ и контроль рисков. Особое внимание уделяется необходимости документирования процесса управления рисками и использования стандартов ISO 31000 и ISO 9001:2015 для улучшения эффективности риск-менеджмента. Практическая значимость исследования заключается в предложении подходов для оптимизации управления рисками в организациях Азербайджана, что способствует повышению их экономической стабильности и конкурентоспособности на рынке.

Ключевые слова: риск, управление рисками, риск-менеджмент, оценка рисков

Введение. На данный момент управление рисками является очень актуальной темой для исследований, так как риски как явление встречаются во всех сферах деятельности человека, начиная от быта и заканчивая профессиональной деятельностью.

Сами риски нельзя считать однозначно отрицательным явлением, так как риск несет в себе неопределенность. Это означает, что предприниматель, взяв на себя риск, может как понести убытки, так и получить прибыль. Следовательно, мы можем сделать вывод, что риск – это состояние неопределенности, вызванное недостатком, либо отсутствием информации о намеченной деятельности, которое может привести как к положительным, так и к отрицательным последствиям [1].

Следует отметить, что управление рисками получило более широкий размах как научная дисциплина в последние десятилетия. Также, важным аспектом, подтверждающим важность и актуальность данной дисциплины, является усиление внимания международных организаций к управлению рисками. Примером может служить введение требования по оценке рисков в организациях со стороны Международной Организации по Стандартизации (ISO) в стандарте ISO 9001:2015. К примеру, в предыдущей редакции стандарта (ISO 9001:2008) данного требования не было, что еще раз подтверждает увеличение внимания к риск-менеджменту как со стороны международных организаций, так и со стороны крупных компаний.

Объект и методика исследования. Объектом исследования являются организации Азербайджанской Республики, сталкивающиеся с различными видами рисков: производственными, коммерческими, финансовыми, экологическими и страховыми рисками. Методы исследования основаны на анализе, обобщении, систематической обработке результатов исследований и прогнозных оценок. Для надлежащего управления рисками менеджерам в этой сфере важно разобраться в видах рисков, с которыми они могут столкнуться. Каждый автор предлагает свою классификацию, также виды рисков могут варьироваться, в зависимости от сферы деятельности организации.

Дадим определение каждому из видов этих рисков. Производственные риски – риски связанные с проявлением неопределенности в процессе создания продукции или услуг. Причиной возникновения этой неопределенности, а, следовательно, риска, могут быть: изменения в размерах производства, смена рабочего состава, изменение поставщиков, применение новой технологии производства и так далее. Как мы можем увидеть, любая из перечисленных причин может повлиять на производство как с положительной, так и с отрицательной стороны. Негативные последствия производственных рисков могут проявляться в задержках производства, производственном браке, увеличении издержек и, как следствие подорожание конечного продукта. Все эти последствия могут привести к крупным убыткам компании. Но не стоит также забывать о том, что риск может привести и к позитивному исходу.

Коммерческие риски – это риск, связанный с реализацией произведенного товара либо услуги. Причинами возникновения этого вида риска могут быть изменение конъюнктуры рынка сбыта, увеличение издержек, изменения в налоговом законодательстве (может произойти как в стране производства, так и в стране сбыта), появление товаров-заменителей, моральное устаревание товара либо услуги, высокая конкуренция на рынке.

Финансовые риски связаны с платежеспособностью организации, её способностью выполнять свои обязательства перед определенными физическими и юридическими лицами, а также государством. К данному виду риска можно отнести обесценивание валюты, нестабильность рынка, проблемы с реализацией продукции, большие издержки и так далее. Не стоит путать коммерческие и финансовые риски [2].

Экологические риски – риски, связанные с проблемами загрязнения окружающей среды и другого негативного воздействия на экологическую ситуацию. Наиболее актуальны эти риски в странах, где главную долю в экономике занимают «грязные» производства – нефтегазовая промышленность, металлургия, целлюлозно-бумажное производство и так далее. Отсутствие или недостаток внимания к экологическим рискам может караться на законодательном уровне, и регулируется государственными и международными стандартами.

Страховые риски – риски, возникающие при появлении страховых ситуаций (пожар, потоп и т.д.). При этом компания может не получить страховые выплаты со стороны страховщика, что приведет к еще большим убыткам со стороны организации [3].

В управлении рисками на примере организаций в Азербайджанской Республике существует несколько стандартных шагов, которые могут незначительно изменяться в зависимости от деятельности организации и подхода к риск-менеджменту. Среди основных этапов можно перечислить:

- Выявление риска и его идентификация;
- Рассмотрение текущих способов контроля данного риска;
- Оценка риска;
- Анализ данных;
- Назначение дополнительных мер по управлению и снижению риска;
- Внедрение назначенных мер;
- Контроль за внедрением;
- Повторная оценка риска после внедрения мер по снижению риска.

В некоторых организациях, которые серьезно подходят к управлению рисками, создаются специальные письменные процедуры по риск-менеджменту, в которых описывается как сам процесс, так и ресурсы, используемые для полного цикла управления рисками. Основное место в этой процедуре занимает именно оценка риска. Оценка рисков – это бизнес-процесс, который относительно недавно стал использоваться в широком производстве. Благодаря своей эффективности при борьбе с неопределенными ситуациями в будущем, оценка рисков попала в стандарт ISO 9001:2015 как новый пункт, что делает ее еще более актуальной в Азербайджане, так как при развитой системе нефтяного сектора, который требует получение сертификата соответствия стандарту ISO 9001:2015, применение подхода, ориентированного на управление рисками, становится неизбежным [4].

Обсуждение и анализ результатов исследования. Для контроля всех этапов управления рисками компании предпочитают документировать этот процесс. Для этого создается форма, которая отображает в себе эти этапы. Пример формы, используемой как в местных, так и в международных компаниях, функционирующих на территории Азербайджана (на азербайджанском языке, рис. 1).

[illegible]

Рисунок 1: Основные характеристики системы управления компании

Ознакомимся с данной формой подробнее (рис. 1). Как можно увидеть, для начала мы определяем область оценивания рисков. Далее следует разделить эту область на конкретные процессы; для примера мы можем взять как область «Бизнес-Риски», и разделить на такие процессы, как получение контракта со стороны клиента, выполнение работ / оказание услуг, связь с клиентами и подрядчиками, связь с государственными органами, поддержка после обслуживания. Далее следует выделить риски, связанные с этими процессами и оценить их вероятность и степень влияния этих рисков в количественном выражении. Для облегчения вычислений предпочитается использование шкалы от 1 до 5, так как большой дифференциации в оценке бывает не нужно. Далее рассчитывается уровень риска, путем умножения вероятности его появления на степень влияния на процесс. Полученное значение сверяется по таблице результатов:

1-ci Risk Səviyyəsi	2-ci Risk Səviyyəsi	3-cü Risk Səviyyəsi	4-cü Risk Səviyyəsi	5-ci Risk Səviyyəsi
1-4 qiymətləri	(5-8 qiymətləri)	(9-12 qiymətləri)	(15 və 16 qiymətləri)	(20 və 25 qiymətləri)
Hazırkı prosedurlara və ehtiyat tədbirlərinə əməl etmək	Yerində yaranan risk və təsirlərin azaldılması üçün tədbirlərin görülməsi	Risqlərin və təsirlərin azaldılması üçün xüsusi tədbirlərin tətbiqi	İşlə uyğun gəlmir	İşlə uyğun gəlmir
		Yalnız nəzarət altında işlərin davamı	Risk və təsirlərin azaldılması üçün əlavə qiymətləndirmə və nəzarət lazımdır	İşin dayandırılması tələb olunur
			İşin başlanılması zamanı nəzarət mexanizmlərinin yerində olmasına əmin olmaq (məs. iş icazəsi və s.)	

Рисунок 2: Уровни рисков в организациях

Как можно увидеть по таблице, имеется 5 уровней риска (см рис. 2). Если уровень риска выше одного, в организации применяются механизмы устранения вероятности появления

риска. При наивысшем уровне риска следует изменять структуру организации и управляющий персонал.

После того, как оценка риска проведена и определен уровень воздействия риска на бизнес-процессы проводится анализ полученных данных. По результатам анализа принимается решение, нужно ли предпринимать какие-либо меры в отношении выявленных рисков. Это решение зависит как от уровня риска, так и от наличия ресурсов в организации.

Если принимается решение по назначению дополнительных мер, то в первую очередь обсуждаются наиболее приемлемые варианты, чаще всего путем метода «мозговой штурм». После данного обсуждения выбранные инструменты по снижению риска согласуются с соответствующими отделами и создается план действий.

После составления плана и утверждения его со стороны руководства начинается подготовка к внедрению запланированных мер. На этом этапе важно не нарушить баланс существующего процесса, чтобы не увеличить вероятность одного риска при попытке снижения другого.

Контроль осуществляется на всех стадиях управления рисками и играет ключевую роль в снижении вероятности появления рисков. Очень важным аспектом является наличие достаточного опыта у специалиста, осуществляющего контроль.

Повторная оценка риска проводится через некоторое время после внедрения мер по снижению риска, с целью наблюдения за новыми мерами в более долгосрочной перспективе. Стандартный срок между окончательным внедрением дополнительных мер и повторной оценкой риска – 1 месяц. При выявлении повторных несоответствий, либо ухудшении ситуации, руководство обычно принимает более строгие меры по отношению к отделу по управлению рисками и приглашаются независимые эксперты для налаживания ситуации. Если этот метод также не показывает действенных результатов, то проводится пересмотр как риск-стратегии организации, так и целесообразность поддержания бизнес-процесса, в котором было выявлено несоответствие (повышенный уровень риска).

Таким образом, пройдя все данные этапы, организация может считать цикл управления риском на определенном уровне завершенным. Но если организация не выделяет управление рисками в отдельную письменную процедуру, как часто и встречается на азербайджанском рынке, методы управления кардинально меняются. Есть 4 основных неформальных подхода к риск-менеджменту:

1. Отказ от чрезмерно рискованной деятельности. Предпринимается в тех случаях, когда прогнозируемый доход не покрывает возникающих издержек.
2. Диверсификация. Перевод имеющихся ресурсов в смежную, либо отличающуюся сферу. Например, при производстве линейки товаров с одинаковым применением, но разным качеством (следственно ценой), может появиться риск неполного сбыта более дорогой продукции. Чтобы перестраховать деятельность, целесообразным будет перевести средства с производства дорогой продукции в пользу более дешевого заменителя.
3. Передача (аутсорсинг). Если риски связаны с компетенцией персонала, большими финансовыми затратами на трудоустройство нового сотрудника, либо местом проведения деятельности, то процесс передается другим организациям либо независимым специалистам.
4. Принятие. Столкновение с риском неизбежно, при этом создаются определенные запасы, чтобы смягчить влияние последствий риска на организацию.

Как говорилось ранее в статье, роль управления рисками в современном менеджменте ощутимо повысилась. Поэтому, для унификации и систематизации подходов к риск-менеджменту был издан специализированный стандарт со стороны Международной Организации по Стандартизации (ISO). Эта серия стандартов имеет кодовое обозначение ISO 31000. В зависимости от области применения стандарт может иметь различный номер с последующим указанием года выпуска. Примером наименования стандарта может служить

стандарт «ISO 31000:2018 – Менеджмент рисков. Общие принципы и руководящие указания». Также, следует упомянуть стандарт ISO 31010:2009, где подробно описываются как техники (методы) оценивания рисков, так и общий процесс управления рисками [4].

В данном стандарте описывается 31 метод управления рисками, откуда и было взято наименование серии стандартов. Именно эти методы были приняты как самые актуальные в управленческой практике. Несмотря на это стандарт этой серии не ставит определенных директив по поводу использования того или иного метода, и каждый управляющий имеет полную свободу в выборе описанного в стандарте метода или применении своего собственного. Также, достаточно распространенной тактикой является комбинирование определенных методов [5].

Приведем примеры методов, описанных в вышеуказанном стандарте. Для этого целесообразным будет взять самый распространенный и самый универсальный методы оценивания рисков: метод мозгового штурма и структурированный анализ сценариев методом «что если?» (SWIFT).

Метод мозгового штурма, также известный под названием «брейнсторминг», используется в большом количестве организаций сбора идей и альтернативных способов решения проблем и снижения вероятности либо последствий риска. Мозговой штурм представляет собой обсуждение определенного вопроса со стороны группы специалистов (возможно из разных сфер деятельности) для идентификации рисков и предложения путей борьбы с ними. При этом применение метода может происходить как в официальной форме (на совещаниях, заседаниях и т.д.), так и в неформальной обстановке. У этого метода есть как положительные, так и отрицательные стороны. К положительным аспектам относится [3]: развитие креативного мышления у персонала

- получение большого количества альтернатив по определенным вопросам, что может помочь ведению бизнеса в будущем
- вовлеченность сотрудников в процесс управления, что повышает мотивацию персонала
- легкость применения метода

К отрицательным аспектам можно отнести:

- разный уровень компетенции по отношению к определенным вопросам
- сложность прослеживания идентификации всех рисков из-за отсутствия структурирования
- хаотичность обсуждения, при которой некоторые идеи могут не оглашаться

Научные инновации. Исследование подчеркивает важность применения стандартов ISO 31000 и ISO 9001:2015 для управления рисками, что является инновационным подходом в практике управления рисками в Азербайджане. Эти стандарты обеспечивают структурированный и систематический подход к идентификации, оценке и управлению рисками, что позволяет организациям более эффективно справляться с неопределенностью и потенциальными угрозами. Новизна подхода заключается в том, что внедрение этих стандартов в азербайджанских организациях требует адаптации к специфическим местным условиям и реалиям рынка. Это позволяет создавать более адаптивные и устойчивые к изменениям системы управления, что является значительным шагом вперед в области риск-менеджмента.

Практическое значение. Практическая значимость исследования заключается в предложении конкретных подходов для оптимизации управления рисками в организациях Азербайджана. В первую очередь, это включает разработку и внедрение процедур, основанных на международных стандартах, что помогает стандартизировать процессы и улучшить их качество. Исследование также предлагает создание обучающих программ для сотрудников, направленных на повышение их компетенций в области риск-менеджмента. Внедрение этих подходов способствует более эффективному использованию ресурсов, уменьшению операционных рисков и повышению общей устойчивости бизнеса. В результате организации

могут лучше справляться с внутренними и внешними вызовами, что в свою очередь способствует их долгосрочной стабильности и росту на конкурентном рынке.

Экономическая выгода. Внедрение предложенных методов управления рисками помогает организациям сократить убытки и повысить эффективность своей деятельности. Применение структурированных подходов к управлению рисками позволяет минимизировать финансовые потери, связанные с неопределенностью и непредвиденными обстоятельствами. Например, более точное прогнозирование и предотвращение рисков может привести к снижению затрат на страхование и уменьшению финансовых резервов, необходимых для покрытия потенциальных убытков. Кроме того, улучшение процессов управления рисками способствует повышению доверия со стороны инвесторов и партнеров, что может увеличить доступ к финансированию и улучшить условия кредитования. В конечном итоге, все это приводит к экономической выгоде и улучшению финансовых показателей организаций, что является ключевым фактором для их успешного функционирования и роста.

Результат. Таким образом, мы рассмотрели, как теоретические основы, так и практический подход к управлению рисками. Принимая во внимание все вышесказанное, мы считаем, что для совершенствования системы управления рисками в организациях следует использовать процессный подход, который облегчает оценку рисков и последующий анализ действий компании при определенных условиях. Так же желательным для компании будет создание и поддержание системы менеджмента, отвечающей требованиям международного стандарта ISO 9001:2015, который набирает популярность в Азербайджане и уже закрепил позиции в Европе. Все эти меры помогут местным предприятиям смягчить последствия неминуемых рисков, обрести экономическую стабильность, выйти на новые рынки и привлечь новых инвесторов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вяткин В.Н., Гамза В.А., Маевский Ф.В. – Риск менеджмент, 2015
2. Стандарт ISO 9001:2015 – Международная Организация по Стандартизации (ISO)
3. Стандарт ISO 31000:2018 – Международная Организация по Стандартизации (ISO)
4. Стандарт ISO 31010:2009 – Международная Организация по Стандартизации (ISO)
5. Risk management procedure – “NESS CO.” LLC - 2018

UOT:338.984

Azərbaycanın müəssisələrində iqtisadi risklərin idarə edilməsi və qiymətləndirilməsi məsələləri

E. N.Zeynallı

Xülasə. Tədqiqatın əsas məqsədi risklərin idarə edilməsi məsələlərini araşdırmaqdır, həm məişət, həm də peşə sahələrində. Tədqiqat risklərin həm itkilərə, həm də mənfəətə səbəb ola biləcək qeyri-müəyyənlik fenomeni kimi təbiətini öyrənir. Risklərin idarə edilməsi son onilliklərdə əhəmiyyətli dərəcədə elmi fənn kimi inkişaf etmişdir ki, bu da Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı (ISO) kimi beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən bu mövzuya artan diqqəti ilə təsdiqlənir. *Tədqiqat metodları* təhlilə, ümumiləşdirməyə, tədqiqat nəticələrinin sistematik işlənməsinə və proqnozlaşdırıcı qiymətləndirmələrə əsaslanır. Tədqiqatda Azərbaycan Respublikasında təşkilatların qarşılaşa biləcəyi müxtəlif növ risklər nəzərdən keçirilir: istehsal, kommersiya, maliyyə, ekoloji və sığorta riskləri. Hər bir risk növü müəyyən edilir və onların biznes üçün mümkün nəticələri təhlil edilir. Tədqiqat, risklərin müəyyən edilməsi, qiymətləndirilməsi, təhlili və idarə edilməsi kimi standart risklərin idarə edilmə addımlarının tətbiqinin vacibliyini vurğulayır. Risklərin idarə edilməsi prosesinin sənədləşdirilməsinin və risklərin idarə edilməsinin səmərəliliyini artırmaq üçün ISO 31000 və ISO 9001:2015

№ 2/2024

səh.84-90

standartlarının istifadəsinin vacibliyinə xüsusi diqqət yetirilir. *Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti* Azərbaycan təşkilatlarında risklərin idarə edilməsini optimallaşdırmaq üçün yanaşmalar təklif etməkdədir, bu da onların iqtisadi sabitliyini və bazarda rəqabət qabiliyyətini artırmağa kömək edir.

Açar sözlər: risk, risklərin idarə olunması, risklərin qiymətləndirilməsi

UOT:338.984

Issues of management and economic risk assessment at Azerbaijan's enterprises

E.N. Zeynalli

Summary. *The main purpose* of the study is to examine the issues of risk management in various spheres of human activity, including domestic and professional fields. The study explores the nature of risks as a phenomenon of uncertainty, which can lead to both losses and profits. Risk management has significantly developed as a scientific discipline in recent decades, which is confirmed by the increased attention to this topic from international organizations such as the International Organization for Standardization (ISO). *The methods of study* are based on the analysis, generalization, systematic processing of research results and forecast estimates. The research considers various types of risks that organizations in the Republic of Azerbaijan may encounter: production, commercial, financial, environmental, and insurance risks. Each type of risk is defined and their possible consequences for businesses are analyzed. The study emphasizes the importance of implementing standard risk management steps, such as identification, assessment, analysis, and control of risks. Special attention is paid to the need for documenting the risk management process and using ISO 31000 and ISO 9001:2015 standards to improve the effectiveness of risk management. *The practical significance* of the study lies in proposing approaches to optimize risk management in Azerbaijani organizations, which contributes to increasing their economic stability and market competitiveness.

Keywords: risk, risk control, risk management, risk assessment

Redaksiyaya daxilolma: 10.06.2024

Çapa qəbul olunma: 20.06.2024

BEYNƏLXALQ MÜHASİBAT UÇOTU STANDARTLARINA ƏSASLANAN MİLLİ MÜHASİBAT STANDARTLARININ ƏSASLARI

Ömər İlqar oğlu Əliyev

Azərbaycan Texnologiya Universiteti
Gəncə şəh., Ş.İ.Xətai pr., 103

aliyev.cebi@bk.ru

Xülasə: Azərbaycanda mühasibat uçotunun əsas neytralı idarəetmə, statistik və vergi məsləhətçilərinin istəklərini yerinə yetirməli idi. Bazar iqtisadiyyatına keçid, iqtisadi ehtiyaclar, bazarla vəhdətdə yeni mühasibat anlayışlarının və prinsiplərinin qəbul edilməsini tələb edirdi. Daha dəqiq desək, mühasibat uçotunun təsnifatı ciddi şəkildə dəstəklənmişdi. Konvensiyanın tarixi dəyəri anlayışları sabit əşyaları təsvir etmədi və şübhəli debitor borcları və ya vaxtı keçmiş inventarların qiymətləndirilməsi üçün ehtiyatlar var idi. İndi şou üçün banklar və ya səhmdarların nəzarəti altındadır. Uniform Chart of Mühasibat uçotu sisteminə mərkəzləşdirilmiş şəkildə nəzarət etmək üçün hesablar adət idi. The mühasibat uçotunun əsas funksiyası plan nailiyyətlərini ölçmək üçün lazım olan real həyat məlumatlarını qeyd etmək idi. Mühasibat uçotu sxemini beynəlxalq şərhə uyğunlaşdırmaq üçün bazar iqtisadiyyatının standartları və istəklərinə əsaslanaraq, yenidən təqdim edilmiş Vahid Hesablar Planı idi. Bu fikirlərə əsaslanaraq yeni anlayışlarla tanış olmuş və 1995-ci ildə Mühasibat Uçotu Qanunu təqdim edilmişdi. Ofis sistemi məlumatları dəqiqləşdirmək üçün administrasiya tərəfindən tənzimlənir, belə ki, hazırlanmalı, necə istehsal edilməli və kimə təhvil verilməməsi dəqiqləşdirilir. 2004-cü ildə Mühasibat uçotu haqqında hökumət nizamnaməsinə əsasən təsdiqlənmiş Qanun da Mühasibat Uçotu tərəfindən nüfuzlu olmuşdur. Qanuna əsasən bazar büdcəsinin istəklərini qarşılamaq və MHBS-ni qəbul etmək üçün Mühasibat Uçotu İslahatı Planı Maliyyə Nazirliyi tərəfindən tərtib edilmiş və bu plana innovativ əlavələr edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2004-cü ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Mühasibat Uçotu Qanununa əsasən katibliyin idarə edilməsinin mərkəzi məqsədi tənzimləməni hazırlamaq və alət etməkdir, gəlir və dövlət təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına əsaslanır. (Mühasibat Uçotu Qanunu 2004, maddə 4)

Acar sozlər: beynəlxalq mühasibat uçotu, maliyyə sektoru, uçotun təşkili, maliyyə xidmətləri, milli mühasibat, xidmətlər, standartlar

Giriş: Bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab vermək və MHBS, Mühasibat uçotunu tətbiq etmək üçün İslahat Planı Maliyyə Nazirliyi tərəfindən hazırlanıb və bu layihəyə yenilik verilib. Azərbaycan Respublikasının 2004-cü ildə qəbul edilmiş “Mühasibat uçotu haqqında” Qanununa əsasən əsas mühasibat uçotunun dövlət göstərişindən asılı olmayaraq formalaşdırmaq və həyata keçirməkdir. Bazarda olan və qeyri-kommersiya cəmiyyətləri üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartları (NAS) MHBS və BMS əsasında tətbiq edilir. Mühasibat Uçotu İslahatı Maliyyə Nazirliyi tərəfindən ölçülür. Tənzimləyici quruluş Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarının (BMHS) çevrilməsinə cavabdehdir və BAS Azərbaycan dilçiliyinə uyğun aparılır. Azərbaycan dilinə tərcümələri rəsmi olaraq təsdiq edən BAS İdarə Heyətindən dəyişikliklərə icazə verilir. Nazirlik həmçinin BMS-ə edilən kənarlaşmaları müşahidə edir və əks etdirir.

Azərbaycan mühasibat uçotu fəlsəfələrində pul vəsaitlərinin hərəkətinin elan edilməsi tələb olunmadığından, nəticə çıxaranlar pul vəsaitlərinin uçotu əsasında hazırlanmış maliyyə hesabatlarının məlumatlarına əsasən əhəmiyyətli dərəcədə pul vəsaitlərinin hərəkətini əldə edə bilirlər. Məsələn, pul vəsaitlərinin uçotu əsasında hazırlanmış gəlir bəyannaməsi və mühasibat hesabatına əlavə pul

vəsaitlərinin hərəkəti haqqında məlumat verə bilər. Buna baxmayaraq, pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatın təqdim edilməsi maliyyə məlumatlarının başa düşülməsi və ədalətli olması üçün vacibdir.

Mövzunun aktuallığı: Sovet İttifaqı dövründə Azərbaycanda mühasibat uçotunun əsas neytralı idarəetmə, statistik və vergi məsləhətçilərinin istəklərini yerinə yetirməli idi. Bazar iqtisadiyyatına keçid, iqtisadi ehtiyaclar, bazarla vəhdətdə yeni mühasibat anlayışlarının və prinsiplərinin qəbul edilməsini tələb edirdi. Daha dəqiq desək, mühasibat uçotunun təsnifatı ciddi şəkildə dəstəklənmişdi. Konvensiyanın tarixi dəyəri anlayışları sabit əşyaları təsvir etmədi və şübhəli debitor borcları və ya vaxtı keçmiş inventarların qiymətləndirilməsi üçün ehtiyatlar var idi. İndi şou üçün banklar və ya səhmdarların nəzarəti altındadır. Uniform Chart of Mühasibat uçotu sisteminə mərkəzləşdirilmiş şəkildə nəzarət etmək üçün hesablar adət idi. The mühasibat uçotunun əsas funksiyası plan nailiyyətlərini ölçmək üçün lazım olan real həyat məlumatlarını qeyd etmək idi. Mühasibat uçotu sxemini beynəlxalq şərhə uyğunlaşdırmaq üçün bazar iqtisadiyyatının standartları və istəklərinə əsaslanaraq, yenidən təqdim edilmiş Vahid Hesablar Planı idi. Bu fikirlərə əsaslanaraq yeni anlayışlarla tanış olmuş və 1995-ci ildə Mühasibat Uçotu Qanunu təqdim edilmişdi. Ofis sistemi məlumatları dəqiqləşdirmək üçün administrasiya tərəfindən tənzimlənir, belə ki, hazırlanmalı, necə istehsal edilməli və kimə təhvil verilməməsi dəqiqləşdirilir. 2004-cü ildə Mühasibat uçotu haqqında hökumət nizamnaməsinə əsasən təsdiqlənmiş Qanun da Mühasibat Uçotu tərəfindən nüfuzlu olmuşdur. Qanuna əsasən bazar büdcəsinin istəklərini qarşılamaq və MHBS-ni qəbul etmək üçün Mühasibat Uçotu İslahatı Planı Maliyyə Nazirliyi tərəfindən tərtib edilmiş və bu plana innovativ əlavələr edilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi: Beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarına əsaslanan milli mühasibat standartlarının əsaslarının araşdırılmasıdır.

Tədqiqat obyekti: Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarını (BMHS) və Milli qəbul etmələri təsdiqləyir. Müvafiq olaraq Kommersiya Təşkilatları üçün Mühasibat Uçotu Standartları (MMS) qəbul edildi. Fənlər kiçik sahibkarlıq subyektləri müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən əhəmiyyətsiz və orta sahibkarlıq subyektləridir. Könüllü, özünü idarə edən qeyri-hökumət təşkilatları olan qeyri-hökumət hökumətləri həyata keçirir. Əsas məqsəd olaraq qazanc əldə etməyi qarşısına məqsəd qoymayan cəmiyyətlərin müdafiə etməsi tələb olunur.

Tədqiqatın metodları: Bu qiymətləndirmədə məqsəd mühasibat uçotu strukturu və siyasətləri sınaq təcrübəsindən fərqliliyi və bunun necə edildiyini göstərməklə rəhbərlərə Azərbaycanın hansı yollarla irəlilədiyini göstərməkdir. BMS/BMHS-i qəbul etməklə mühasibat uçotu və hesabatlılığı artırma bilərlər.

MATERIALLAR VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Mühasibat uçotu və maddi hesabat mövzuları əsnasında Maliyyə Nazirliyinə kömək göstərən şəbəkə ilə məsləhətləmək, 2005-ci ildə yaradılmış Mühasibat Məsləhət Şurasının rəyini almaq lazımdır. Beynəlxalq qanunların təqdimatı və NAS-ın hazırlanması ilə əlaqədar (Mühasibat Uçotu Qanunu 2004) Maliyyə agentliyi bu barədə Şura ilə əlaqə saxlamalıdır. Hazırlanması ilə bağlı Mühasibat Uçotu Qanunu ilə aşağıdakı tələblər müəyyən edilmişdir və dəyişən təşkilatlar üçün monetarist ifadələr aşağıdakılardır:

- Bütün İctimai Maraqlı Müəssisələr öz monetarist 1 yanvar 2008-ci il tarixindən etibarən MHBS ilə birlikdə bəyanatlarını hazırlamaq məcburiyyətindədir;
- Yüngül sahibkarlıq subyektlərinin hazırlanması üçün hər bir "Sadələşdirilmiş Mühasibat Uçotu Qaydalarına" uyğun olaraq monetaristtestimoniallar ilkin şərtidir; (Mühasibat Uçotu Qanunu 2004)
- İctimai maraq kəsb edən varlıqlar və subyektlərdən başqa kommersiya qurumları pullu çıxışlarını sülh içində hazırlamaq üçün kiçik sərbəst orijinallıq tələb olunurdu; (Mühasibat Uçotu Qanunu 2004)

№ 2/2024

səh.91-98

- Rayonlar, büdcə qrupları və qeyri-büdcə fondları kimi qeyri-kommersiya təşkilatları öz iqtisadi hesabatlarını hazırlamalıdır. 1 yanvar 2009-cu il tarixindən etibarən Büdcə Təşkilatları üçün Mühasibat Uçotu Standartları tətbiq edilib; (Mühasibat Uçotu Qanunu 2004, 13.1-ci maddə)
- Qeyri-hökumət rəsmiləri öz maliyyə hesabatlarını hazırlamalıdır, buna qeyri-hökumət təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına icazə verir. 1 yanvar 2009-cu il tarixindən açılmışdır; (Mühasibat Uçotu Qanunu 2004, 13.2-ci maddə);

BMS/BMHS-ə əsaslanan pul istehsalı təşkilatları üçün təsdiqlənmiş NAS

Cədvəl

Milli Mühasibat Uçotu Standartları (MMS)

	Milli Mühasibat Uçotu Standarı №	Standar adı
1	Milli Mühasibat Uçotu Standarı 1	Maliyyə hesabatlarının təqdimə
2	Milli Mühasibat Uçotu Standarı 2	Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesaba
3	Milli Mühasibat Uçotu Standarı 3	Cari Vergi
4	Milli Mühasibat Uçotu Standarı 4	Təxirə salınmış vergi
5	Milli Mühasibat Uçotu Standarı 5	Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat
6	Milli Mühasibat Uçotu Standarı 6	Gəli
7	Milli Mühasibat Uçotu Standarı 7	Əmlak, tikili və avadanlıq
8	Milli Mühasibat Uçotu Standarı 8	Ehtiyatlar
9	Milli Mühasibat Uçotu Standarı 9	Balans hesabatı tarixindən sonrakı hadisələr
10	Milli Mühasibat Uçotu Standarı 10	Ehtiyatlar, şərti öhdəliklər və şərti aktivlər
11	Milli Mühasibat Uçotu Standarı 11	Mühasibat Uçotu Siyasəti, Mühasibat Uçotu Təxminlərində dəyişikliklər və səhvlər
12	Milli Mühasibat Uçotu Standarı 12	Qeyri-maddi aktivlər
13	Milli Mühasibat Uçotu Standarı 13	Borclanma xərcləri
14	Milli Mühasibat Uçotu Standarı 14	İcarəyə verilir
15	Milli Mühasibat Uçotu Standarı 15	Maliyyə alətləri – açıqlama
16	Milli Mühasibat Uçotu Standarı 16	Tikinti müqavilələri
17	Milli Mühasibat Uçotu Standarı 17	Hökumət qrantlarının uçotu və hökumətin açıqlaması Yardım
18	Milli Mühasibat Uçotu Standarı 18	Biznes təşkilatlarının birləşməsi
19	Milli Mühasibat Uçotu Standarı 19	Konsolidasiya edilmiş Maliyyə Hesabatları
20	Milli Mühasibat Uçotu Standarı 20	Accounting for Associates
21	Milli Mühasibat Uçotu Standarı 21	Maraqlar Birgə Müəssisələr
22	Milli Mühasibat Uçotu Standarı 22	Xarici valyuta məzənnələrindəki dəyişikliklərin təsiri
23	Milli Mühasibat Uçotu Standarı 23	Satış üçün saxlanılan uzunmüddətli aktivlər və dayandırılmış əməliyyatlar
24	Milli Mühasibat Uçotu Standarı 24	Aktivlərin dəyərsizləşməsi
25	Milli Mühasibat Uçotu Standarı 25	Əlaqədar tərəfin Açıqlanması
26	Milli Mühasibat Uçotu Standarı 26	Fair Value Measurement
27	Milli Mühasibat Uçotu Standarı 27	İnvestisiya Əmlakı

Bu sahə Mühasibat Uçotu tərəfindən qurulan mühasibat uçotunun səlahiyyətli rəylərini nəzərə alaraq 2004-cü ildə qanun və Vergi Məcəlləsi ləğv edildi. Bu tələbin arxasındakı məqsəd müdirə izahat verməkdir. Azərbaycanın Mühasibat Uçotu Siyasətləri qlobal təcrübədən hansı istiqamətlərdə dəyişir və BMS/BMHS və NAS-a diqqət yetirməklə onların bəstəkarlığı necə inkişaf etdirə biləcəyi

izah edilir. Aktivlərin uçotu ilə bağlı mühasibat uçotu yanaşmalarına dair məlumatlar, öhdəliklər əlavə məsrəflər və faydalar ötürülür. Cari mühasibat uçotu strategiyaları sahibliklər, uzunmüddətli resurslar, mövcud öhdəliklər, uzunmüddətli xərclər və faydaları tədricən verilir.

Məlumdur ki, MHBS Azərbaycandan fərqli olaraq GAAP balans hesabatına əlavələrin hazırlanmasını nəzərdə tutur. Mühasibat balansı anlayışına əlavə olaraq, dövr ərzində balansın elementlərində dəyişikliklər haqqında istifadəçilərə əlavə məlumat verir və hesabat nağd pul və ya mühasibat uçotu hesablama mərkəzi əsasında hazırlanır. Bu nitq arxa hissələrdən ibarətdir. (Kərimov 2007, 344):

- ❖ İnvestisiyalarda Dəyişikliklər
- ❖ Kapitalda və Ehtiyatlarda Dəyişikliklər
- ❖ Borclu və Kreditor Kreditlərində Dəyişikliklər
- ❖ Alınan Kreditlərdə Dəyişikliklər
- ❖ Əsas vəsaitlərdə dəyişikliklər
- ❖ Qeyri-maddi aktivlərdə dəyişikliklər

Mühasibat balansına əlavənin bir hissəsinin nizamnamə kapitalında və qalıqlarında edilən dəyişikliklərdə ehtiyatlardakı sapmalar, məsələn, daxilolma ehtiyatı, artıq vəsaitlər və ədalətlikdə dəyişikliklər göstərilir (Sadıqov 2002, fəsil 2: s.234). Pullar bölüşdürülməmiş mənfəət və sahiblərin və digər tərəflərin qaimə məsrəflərindən istifadə etməklə şərtidir. Vəsiyyət edilmiş aktivlər də qoruqlarda məşhurdur (Sadıqov 2002, fəsil 2: s.234). Bu aktivlərin həcmi ödənilmiş resurslarda tanınır. Alınmış kreditlər üzrə şıltaqlıqlar haqqında hesabat qruplardan və digər əyləncələrdən alınan kreditlərin həcmi və dəyişikliklərini əks etdirir (Sadıqov 2002, fəsil 2: s.235). Bu elan həm də gecikmiş borcların genişliyini əks etdirir.

Müflis və kreditor kreditləri haqqında hesabat qısamüddətli və uzunmüddətli borclar kimi məxfi olan bu kreditlərin məbləğlərini və fəaliyyətlərini imitasiya edir. Təhlükəsiz kreditlər müştərilərin debitor borclarını və digər ödənişləri ehtiva edir. Kreditor kreditləri treyderlərə və digər görüşlərə kreditor borclarını əhatə edir (Sadıqov 2002, fəsil 2: p.235).

Qeyri-maddi aktivlərdə dəyişikliklərin uçotu qeyri-maddi aktivlərin məzmununu və standartlarını və həmin aktivlərin ödənilməsindəki tarixi dövr ərzindəki şıltaqlıqları əks etdirir (Sadıqov 2002, fəsil 2: s.236). Bəyanat patentlərin, ixtiraların, direktorluq xərclərinin dəyərlərindəki dəyişikliklərdən və təşkilati xərclərdən ibarətdir. Təşkilatın qeydiyyatına dəvət olunan məsrəflər, danışqlar aparan qaimə məsrəflər və təşkilatın müəssisəsində zəruri olan digər xərclər (Sadıqov 2002, fəsil 2: s.236). Bu xərclər 10 il müddətində ödənilir (114.3.6-cı fəsil, Vergi Məcəlləsi 2016).

Əsas pul vəsaitlərinin dəyişməsi nitqi onların formalarına uyğun olaraq təsnif edilən əsas vəsaitlərdəki şıltaqlıqları əks etdirir. Çıxışda icarəyə götürülmüş pullar, satın alınan stasionar aktivlər və istehsalda istifadə olunmayan sabit effektlər, yəni anbarda olan əsas vəsaitlər idealları əks olunur. Satılmış, icarəyə verilmiş, məhv edilmiş və digər əsas vəsaitlərin dəyəri haqqında da məlumat verilir (Sadıqov 2002, fəsil 2.s.237).

Xəzinələrdə və maliyyə kapitalında dəyişikliklər haqqında elanlar verilmiş qısa və uzunmüddətli kreditlərin məbləğlərindəki dəyişiklikləri, səhmlərə, sözlərə və digər sığmacaqlara investisiyaların genişliyini əks etdirir (Sadıqov 2002, fəsil 2: s.236). Bu pullar tarixi qiymət etiketi ilə verilir (Sadıqov 2002, fəsil 2: s.237). Ehtiyatlarda və maliyyə kapitalında dəyişikliklər haqqında hesabatlar verilmiş qısa və uzunmüddətli kreditlərin məbləğlərində, səhm və istiqrazlarda və digər ehtiyatlarda olan ehtiyatların məbləğində dəyişiklikləri təqlid edir (Sadıqov 2002, fəsil 2: s.236). Bu zibillər tarixi qiymətə təqdim edilir (Sadıqov 2002, fəsil 2: s.237).

Azərbaycan GAAP nağd pulda dəyişiklikləri təklif edən diskret hesabatın hazırlanmasını nəzərdə tutmur, bunun əvəzinə yayım dövrü ərzində pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında məlumat almaq üçün “Balans hesabatına əlavə”nin növbəti bölmələri əlcətan ola bilər:

- Alınan Kreditlərdə Dəyişikliklər;
- Kapitalda və Ehtiyatlarda Dəyişikliklər;
- Qeyri-maddi aktivlərdə dəyişikliklər;

- Borclu və Kreditor Kreditlərində Dəyişikliklər;
- İnvestisiyalarda Dəyişikliklər;
- Əsas vəsaitlərdə dəyişikliklər;

Əgər yuxarıdakı bəyannamələr nağd pulun kökündə hazırlanırsa, onlar köhnə dövr ərzində pul vəsaitlərinin daxilolmaları və çıxışları haqqında məlumat verə bilərlər. Məsələn, variasiyalardan ədliyyə kapitalı və ehtiyatlar seqmenti nağd pul daxilolmaları və kapitalla xaric olan ədliyyə və müxtəlif ehtiyatlar haqqında məlumat əldə etmək mümkündür, qəbul edilmiş icazələr bölməsindəki dəyişikliklərdən ödəmək üçün kreditlərdən və pul vəsaitlərinin tükənməsindən pul daxilolmalarının məbləği haqqında material əldə etmək mümkündür. Həmin kreditlər üzrə girov qoyan və kreditor kreditləri bölməsindəki dəyişikliklərdən həmin kreditlərdən pul vəsaitlərinin daxil olması və tükənməsi haqqında sübut əldə etmək mümkündür. Bu bölmələr haqqında məlumat verən stendlər yuxarıda verilmişdir. Komplektə 2420 manat intensivləşmə olarsa, yəni 2420 manat nağd pul qazanılır; 3600 manat qısamüddətli kreditor ipoteka krediti ödənilmişdir ki, bu da bütün keçid üzrə 3600 manat sikkələrin xaricə getdiyini göstərir.

Azərbaycan ofisinin siyasət və hərəkətlərinə uyğun olaraq iqtisadi hesabatların hazırlanması və təqdim edilməsi əsasən Sovet Mühasibat Uçotu Sisteminin xüsusiyyətlərini daşıyır. Azərbaycan hökuməti üçün vacib olan vahid maliyyə hesabatları Sovet Mühasibat Sisteminin tələb etdiyi maliyyə çıxışları ilə eynidir. Buna baxmayaraq, bazar sövdələşməsinə keçidlə Azərbaycan GAAP-a uyğun olaraq hazırlanmış maliyyə hesabatları bəzi bazar iqtisadiyyatı əməliyyatları və hadisələri tanıyır və məlumat verir. Bu kommersiya hadisələri üçün misal olaraq konkret aktivlərin tanınması, maliyyə icarəsi, maliyyə alətləri göstərilə bilər.

Müəssisə maliyyə vəziyyəti və pul göstəriciləri ilə bağlı hakim təbəqələri hökumətə məlumatlandırmaq üçün pul məlumatı hazırlayır və təqdim edir. Qayda orqanlarından başqa xarici manipulyatorlar da bu ifadələrdən qərarların hazırlanması üçün istifadə edirlər. Lakin, bu hesablar MHBS-dan dönməz qalır və universal qərar qəbul edən şəxsləri zəruri sübutlarla təmin etmir. İki rəqlament arasında aparılan əsas islahatlardan biri açıqlama qeydlərinin təşkilidir.

Sızma qeydlərinin olmasının əsas səbəbi alternativ mühasibat uçotu siyasətlərinin olmamasıdır. Rəhbərlik tərəfindən tətbiq ediləcək mühasibat uçotu prosedurları ciddi şəkildə tənzimləndiyindən və dəyişməz olduğundan, iştirak zamanı əlavə açıqlama qeydlərinə ehtiyac olmaya bilər. Buna baxmayaraq, mühasibat uçotu qaydaları haqqında açıqlanan məlumatlar və dogmalar xarici qərar memarlarına böyük kömək olacaq. Maliyyə Hesabatları əlavə və ya pul mühasibat uçotu əsasında həll edilə bilər.

Azərbaycan mühasibat uçotu fəlsəfələrində pul vəsaitlərinin hərəkətinin elan edilməsi tələb olunmadığından, nəticə çıxaranlar pul vəsaitlərinin uçotu əsasında hazırlanmış maliyyə hesabatlarının məlumatlarına əsasən əhəmiyyətli dərəcədə pul vəsaitlərinin hərəkətini əldə edə bilərlər. Məsələn, pul vəsaitlərinin uçotu əsasında hazırlanmış gəlir bəyannaməsi və mühasibat hesabatına əlavə pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında məlumat verə bilər. Buna baxmayaraq, pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatın təqdim edilməsi maliyyə məlumatlarının başa düşülməsi və ədalətli olması üçün vacibdir.

Nəticə

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Rəhbərlik mühasibat uçotunu qərar vermə metodunun əsas aləti kimi nəzərdən keçirməlidir. Bazar iqtisadiyyatına uyğun, səriştəli və effektiv mühasibat uçotu sisteminin qurulması üçün MHBS-nin qəbulu məcburidir. Özəlləşdirmə və qanunvericilikdə edilən dəyişikliklərlə birlikdə dükən təsərrüfatına keçiddə də mühasibat uçotunun əsaslı restrukturizasiyası başa çatdırılmalıdır. Keçid yolunda Azərbaycan rejimi MHBS-nin razılaşdırılmasına başlayıb. Lakin MHBS/IAS və MHBS/IAS əsasında MMS-in qəbulu üçün müəyyən mübarizə var. Bu ziddiyyət əsasən MHBS-nin qəbul edilməsinin məcburiliyinin inkar edilməsindən sonra yaranır. Çoxları düşünür ki, Azərbaycan kimi montaj ailəsi üçün MHBS-nin qəbulu məcburi deyil. Bununla belə, MHBS-nin

təsdiqi şəxslər üçün bir çox dolları vakant edəcək. MHBS-nin təsdiqi daha çox həvəsləndirici əlavə edir və inkişaf edən iqtisadiyyat üçün vacib olan daha çox dayanmadan xarici dəfinələri cəlb edir.

Uyğun mühasibat uçotu nəzarətinin verilməsi ilə MHBS-nin mürəkkəb yaşıllığının qarşısını almaq olar. İstiqamətin verilməsi ilə bağlı məsələ gündəmə gələ bilər. Sürətli istiqamət əlçatmaz ola bilər. İstənilən halda, MHBS-ni tətbiq edən qonşuluq və kənar təşkilatların aktına istinad edərək, bir maddə bu məsələni aşma bilər. BMHS-ə keçidin köməyi olan hökumət bu ehtiramın elementlərini gücləndirməlidir. Maliyyə Nazirliyi mürəkkəb katiblik üsullarının işlədilməsi ilə bağlı ətraflı izahat verməklə əsas hissəni öz üzərinə götürə bilər.

Tədqiqat işinin tətbiqi əhəmiyyəti: Təlimin tətbiqi əhəmiyyəti qurumların idarə heyətinə və ekspertlərə izah etməkdən ibarətdir. BMS/MHBS-nin qəbul edilməsinin nəyə görə vacib olduğuna qəbul etmirlər. Dissertasiya cari ofis siyasətləri və onlar tərəfindən qəbul edilən proseslərin fərqliliklərini təmin etmək ambisiyasına malikdir və BMHS/BMHS-dən olan varlıqları və BMS/BMHS-nin tətbiqinə əsaslandırılır. Bu araşdırmadan ruminasiya edən qurumların rəhbərliyi istifadə edilə bilər. BMS/BMHS-nin qəbulu və onlara bu prinsiplərin qəbul edilməsinə xidmət edə bilər. Həmçinin bu istiqamət BMS/BMHS sazişinin tətbiqinə istiqamətləndirməyə kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dili 1. S.Səbzəliyev, Q.Ə.Abbasov, (2015), Xidmət sahələrində mühasibat uçotu, Bakı, "Təknur", -384 səh.
2. V.Quliyev, S.M.Səbzəliyev, (2014), İdarəetmə uçotu, "Bakı, Elm və təhsil", -524 səh.
3. E.O.Cəfərov, S.M.Səbzəliyev, S.M.Süleymanov, (2010), Kommersiya təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının" dair Tədris-metodiki vəsait, Bakı, "Təhsil işçisi", -55səh.
4. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi yanında Maliyyə-Elm tədris Mərkəzi, (2013), Maliyyə hesabatlarının hazırlanması (Peşəkar Mühasiblərin Sertifikatlaşdırma Proqramı çərçivəsində hazırlanan dərsliklər), Bakı 71
5. Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları. (Maliyyə Nazirliyi; <http://www.maliyye.gov.az/node/2147>).
6. Cəfərov E.O., " MDB ölkələrində mühasibat uçotu sahəsində aparılan islahatlar: Maliyyə və uçot jurnalı, №2, (2011), 11-29 səh.
7. Cəfərov E.O., "Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat üzrə" Kommersiya Təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartının tətbiqi ilə bağlı bəzi nəzəri aspektlər : Mühasibat uçotu, audit və iqtisadi təhlil, №9 (2015), 44-58 səh.
8. Cəfərov E.O., " Kommersiya Təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına uyğun olaraq qeyri-maddi aktivlərin hərəkətinə dair əməliyyatlarının uçotda əks etdirilməsi problemləri": Mühasibat uçotu, audit və iqtisadi təhlil, №3, (2016), 6-21 səh.
9. Cəfərov E.O., "'Ehtiyatlar üzrə" Kommersiya Təşkilatları üçün 8Nəli Milli Mühasibat Uçotu Standartına uyğun olaraq maliyyə əməliyyatlarının mühasibat uçotunda əks etdirilməsinə dair bəzi məsələlər: Mühasibat uçotu, audit və iqtisadi təhlil: №3, (2017), 14 səh.
10. Cəfərov E. O., "'Hökumət subsidiyaları və dövlət yardımı haqqında məlumatın alınması üzrə" Kommersiya Təşkilatları üçün 17 Nəli Milli Mühasibat Uçotu Standartına uyğun olaraq maliyyə əməliyyatlarının mühasibat uçotunda əks etdirilməsinə dair bəzi məsələlər": Mühasibat uçotu, audit və iqtisadi təhlil, №2, (2017), 26 səh.
11. Cəfərov E. O., "'Ehtiyatlar üzrə" Kommersiya Təşkilatları üçün 8Nəli Milli Mühasibat Uçotu Standartına uyğun olaraq maliyyə əməliyyatlarının mühasibat uçotunda əks etdirilməsinə dair bəzi məsələlər": Mühasibat uçotu, audit və iqtisadi təhlil, №4, (2017), 21-31 səh.
12. Q.Ə.Abbasov, S.M.Səbzəliyev, E.O.Cəfərov, S.M.Süleymanov, F.Ə.Abdullayeva, M.C.Məmmədyarov. "İqtisadiyyatın qloballaşdırılması şəraitində Maliyyə Hesabatlarının

- Beynəlxalq Standartları əsasında maliyyə hesabatlarının hazırlanmasının zəruriliyi və bu Standartlar üzrə sistemin yaradılması". Maliyyə və uçot, №4, (2011), 7-34 səh. 72
13. Cəfərov E.O., "Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat üzrə" Kommersiya Təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartının tətbiqi ilə bağlı bəzi nəzəri aspektlər ; Maliyyə və uçot, №8, (2011), 10-21 səh.

УДК:657.26

Основы национальных стандартов бухгалтерского учета на основе международных стандартов бухгалтерского учета

Алиев О. И.

Резюме: Главному нейтралу бухгалтерского учета в Азербайджане пришлось выполнять пожелания менеджеров, статистиков и налоговых консультантов. Переход к рыночной экономике потребовал принятия новых концепций и принципов бухгалтерского учета, соответствующих экономическим потребностям. Точнее, классификация бухгалтерского учета получила решительную поддержку. Традиционные концепции исторической стоимости не описывали основные средства, и существовали допуски для оценки сомнительной дебиторской задолженности или просроченных запасов. Сейчас он находится под контролем банков или акционеров шоу. Единый план счетов был принят для централизованного управления системой бухгалтерского учета. Основная функция бухгалтерского учета заключалась в регистрации реальных данных, необходимых для измерения достижений плана. Чтобы адаптировать схему бухгалтерского учета к международной интерпретации, основанной на стандартах и стремлениях рыночной экономики, был вновь введен Единый план счетов. На основе этих идей были введены новые концепции, и в 1995 году был принят Закон о бухгалтерском учете. Офисная система регулируется администрацией для уточнения данных, чтобы было указано, как они должны быть подготовлены, как они должны быть произведены и кому они должны быть доставлены. В 2004 году Закон о бухгалтерском учете, утвержденный постановлением правительства, также имел авторитетное значение для бухгалтерского учета.

Ключевые слова: международный учет, финансовый сектор, организация бухгалтерского учета, финансовые услуги, национальный учет, услуги, стандарты.

UDC:657.26

Fundamentals of national accounting standards based on international accounting standards

Aliyev Omar Ilgar ogly

Summary: The main accounting neutral in Azerbaijan had to fulfill the wishes of managers, statisticians and tax consultants. The transition to a market economy required the adoption of new accounting concepts and principles to suit economic needs. More precisely, the accounting classification received strong support. Traditional historical cost concepts did not describe property, plant and equipment, and there were allowances for valuing doubtful accounts receivable or obsolete inventory. It is now controlled by banks or the show's shareholders. The Unified Chart of Accounts was adopted for centralized management of the accounting system. The main function of accounting was to record the actual data needed to measure the achievements of the plan. To adapt the accounting framework to an international interpretation based on the standards and aspirations of a market economy, the Uniform Chart of Accounts was reintroduced. Based on these ideas, new concepts were

introduced and the Accounting Act was passed in 1995. The office system is regulated by the administration to clarify the data so that it is specified how it should be prepared, how it should be produced and to whom it should be delivered. In 2004, the Accounting Law, approved by government decree, also had authoritative meaning for accounting.

Key words: international accounting, financial sector, accounting organization, financial services, national accounting, services, standards.

Redaksiyaya daxilolma: 18.04.2024

Çapa qəbul olunma: 20.06.2024

MÜƏSSİSƏDƏ MƏSRƏFLƏRİN UÇOTU VƏ MAYA DƏYƏRİNİN HESABLANMASI ASPEKTLƏRİ

Samirə Səxavət qızı Cəfərova

Azərbaycan Texnologiya Universitetinin

Sjafarovv7@gmail.com

Xülasə: Azərbaycan sənayesində müstəqil sahibkarlıq subyektlərinin sayının artması, bazar münasibətlərinin əhatə dairəsinin genişlənməsi, yeni problemlər və imkanlar şəraitində; elmi-texniki inqilab və cəmiyyətin getdikcə artan informasişlaşması nəticəsində yaranan mühasibat uçotu sistemi dəyişməz qala bilməz

Hal-hazırda mühasibat uçotunun təşkilinin cari üsulları heç də həmişə müasir tələblərə cavab vermir. Mühasibat uçotu məlumatları vaxtında və səmərəli idarəetmə qərarlarının qəbulu, maliyyə təhlili və təşkilat fəaliyyətinin planlaşdırılması üçün məlumat mənbəyi hesab edilmir. Bununla belə, bazar şəraitində müəssisə rəhbərliyinin qarşısında duran vəzifələri daha dərinədən başa düşmək üçün xərclər haqqında məlumat əldə etmək üçün qeyri-ənənəvi sistemlərdən, maliyyə nəticələrinin hesablanması üçün yeni üsullarından istifadə etmək lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, qənnadı müəssisələrində idarəetmə məsrəflərinin uçotunun və məhsulun maya dəyərini hesablanması gələcək inkişafının əsas problemləri müəyyən edilmişdir. Verilmiş problemlərin həlli prosesində aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir.

Mühasibat uçotu sxemini beynəlxalq şərhə uyğunlaşdırmaq üçün bazar iqtisadiyyatının standartları və istəklərinə əsaslanaraq, yenidən təqdim edilmiş Vahid Hesablar Planı idi. Bu fikirlərə əsaslanaraq yeni anlayışlarla tanış olmuş və 1995-ci ildə Mühasibat Uçotu Qanunu təqdim edilmişdi. Ofis sistemi məlumatları dəqiqləşdirmək üçün administrasiya tərəfindən tənziqlənir, belə ki, hazırlanmalı, necə istehsal edilməli və kimə təhvil verilməməsi dəqiqləşdirilir. 2004-cü ildə Mühasibat uçotu haqqında hökumət nizamnaməsinə əsasən təsdiqlənmiş Qanun da Mühasibat Uçotu tərəfindən nüfuzlu olmuşdur. Qanuna əsasən bazar büdcəsinin istəklərini qarşılamaq və MHBS-ni qəbul etmək üçün Mühasibat Uçotu İslahatı Planı Maliyyə Nazirliyi tərəfindən tərtib edilmiş və bu plana innovativ əlavələr edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2004-cü ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Mühasibat Uçotu Qanununa əsasən katibliyin idarə edilməsinin mərkəzi məqsədi tənziqləməni hazırlamaq və alət etməkdir, gəlir və dövlət təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına əsaslanır. (Mühasibat Uçotu Qanunu 2004, maddə 4)

Açar sözlər: maliyyə sektoru, istehsal məsrəflərinin uçotu, məhsulun maya dəyəri, məsrəflərin uçotu, pul dövriyyəsi, maliyyə xidmətləri, dövlət sektoru, maliyyə nəticələrinin hesablanması, səmərəli idarəetmə, idarəetmə strukturu, mənfəətin artırılması.

Giriş: Bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab vermək və MHBS, Mühasibat uçotunu tətbiq etmək üçün İslahat Planı Maliyyə Nazirliyi tərəfindən hazırlanıb və bu layihəyə yenilik verilib. Azərbaycan Respublikasının 2004-cü ildə qəbul edilmiş “Mühasibat uçotu haqqında” Qanununa əsasən əsas mühasibat uçotunun dövlət göstərişindən asılı olmayaraq formalaşdırmaq və həyata keçirməkdir.

Bazarda olan və qeyri-kommersiya cəmiyyətləri üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartları (NAS) MHBS və BMS əsasında tətbiq edilir. Mühasibat Uçotu İslahatı Maliyyə Nazirliyi tərəfindən ölçülür. Tənziqləyici quruluş Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarının (BMHS) çevrilməsinə cavabdehdir

və BAS Azərbaycan dilçiliyinə uyğun aparılır. Azərbaycan dilinə tərcümələri rəsmi olaraq təsdiq edən BAS İdarə Heyətindən dəyişikliklərə icazə verilir. Nazirlik həmçinin BMS-ə edilən kənarlaşmaları müşahidə edir və əks etdirir.

Azərbaycan mühasibat uçotu fəlsəfələrində pul vəsaitlərinin hərəkətinin elan edilməsi tələb olunmadığından, nəticə çıxaranlar pul vəsaitlərinin uçotu əsasında hazırlanmış maliyyə hesabatlarının məlumatlarına əsasən əhəmiyyətli dərəcədə pul vəsaitlərinin hərəkətini əldə edə bilərlər. Məsələn, pul vəsaitlərinin uçotu əsasında hazırlanmış gəlir bəyannaməsi və mühasibat hesabatına əlavə pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında məlumat verə bilər. Buna baxmayaraq, pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatın təqdim edilməsi maliyyə məlumatlarının başa düşülməsi və ədalətli olması üçün vacibdir.

Azərbaycan mühasibat uçotu fəlsəfələrində pul vəsaitlərinin hərəkətinin elan edilməsi tələb olunmadığından, nəticə çıxaranlar pul vəsaitlərinin uçotu əsasında hazırlanmış maliyyə hesabatlarının məlumatlarına əsasən əhəmiyyətli dərəcədə pul vəsaitlərinin hərəkətini əldə edə bilərlər. Məsələn, pul vəsaitlərinin uçotu əsasında hazırlanmış gəlir bəyannaməsi və mühasibat hesabatına əlavə pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında məlumat verə bilər. Buna baxmayaraq, pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatın təqdim edilməsi maliyyə məlumatlarının başa düşülməsi və ədalətli olması üçün vacibdir.

Mövzunun aktuallığı: Sovet İttifaqı dövründə Azərbaycanda mühasibat uçotunun əsas neytralı idarəetmə, statistik və vergi məsləhətçilərinin istəklərini yerinə yetirməli idi. Bazar iqtisadiyyatına keçid, iqtisadi ehtiyaclar, bazarla vəhdətdə yeni mühasibat anlayışlarının və prinsiplərinin qəbul edilməsini tələb edirdi. Daha dəqiq desək, mühasibat uçotunun təsnifatı ciddi şəkildə dəstəklənmişdi. Konvensiyanın tarixi dəyəri anlayışları sabit əşyaları təsvir etmədi və şübhəli debitor borcları və ya vaxtı keçmiş inventarların qiymətləndirilməsi üçün ehtiyatlar var idi. İndi şou üçün banklar və ya səhmdarların nəzarəti altındadır. Uniform Chart of Mühasibat uçotu sistemində mərkəzləşdirilmiş şəkildə nəzarət etmək üçün hesablar adət idi. The mühasibat uçotunun əsas funksiyası plan nailiyyətlərini ölçmək üçün lazım olan real həyat məlumatlarını qeyd etmək idi. Mühasibat uçotu sxemini beynəlxalq şərhə uyğunlaşdırmaq üçün bazar iqtisadiyyatının standartları və istəklərinə əsaslanaraq, yenidən təqdim edilmiş Vahid Hesablar Planı idi. Bu fikirlərə əsaslanaraq yeni anlayışlarla tanış olmuş və 1995-ci ildə Mühasibat Uçotu Qanunu təqdim edilmişdi. Ofis sistemi məlumatları dəqiqləşdirmək üçün administrasiya tərəfindən tənzimlənir, belə ki, hazırlanmalı, necə istehsal edilməli və kimə təhvil verilməməsi dəqiqləşdirilir. 2004-cü ildə Mühasibat uçotu haqqında hökumət nizamnaməsinə əsasən təsdiqlənmiş Qanun da Mühasibat Uçotu tərəfindən nüfuzlu olmuşdur. Qanuna əsasən bazar büdcəsinin istəklərini qarşılamaq və MHBS-ni qəbul etmək üçün Mühasibat Uçotu İslahatı Planı Maliyyə Nazirliyi tərəfindən tərtib edilmiş və bu plana innovativ əlavələr edilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi: Beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarına əsaslanan milli mühasibat standartlarının əsaslarının araşdırılmasıdır.

Tədqiqat obyekti: Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarını (BMHS) və Milli qəbul etmələri təsdiqləyir. Müvafiq olaraq Kommersiya Təşkilatları üçün Mühasibat Uçotu Standartları (MMS) qəbul edildi. Fənlər kiçik sahibkarlıq subyektləri müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən əhəmiyyətsiz və orta sahibkarlıq subyektləridir. Könüllü, özünü idarə edən qeyri-hökumət təşkilatları olan qeyri-hökumət hökumətləri həyata keçirir. Əsas məqsəd olaraq qazanc əldə etməyi qarşısına məqsəd qoymayan cəmiyyətlərin müdafiə etməsi tələb olunur.

Tədqiqatın metodları: Bu qiymətləndirmədə məqsəd mühasibat uçotu strukturu və siyasətləri sınaq təcrübəsindən fərqliliyi və bunun necə edildiyini göstərməklə rəhbərlərə Azərbaycanın hansı yollarla irəlilədiyini göstərməkdir. BMS/BMHS-i qəbul etməklə mühasibat uçotu və hesabatlılığı artırma bilərlər.

MATERIALLAR VƏ MÜZAKİRƏLƏR

Mühasibat uçotu və maddi hesabat mövzuları əsnasında Maliyyə Nazirliyinə kömək göstərən şöbə ilə məsləhətləmək, 2005-ci ildə yaradılmış Mühasibat Məsləhət Şurasının rəyini almaq lazımdır. Beynəlxalq qanunların təqdimatı və NAS-ın hazırlanması ilə əlaqədar (Mühasibat Uçotu Qanunu 2004) Maliyyə agentliyi bu barədə Şura ilə əlaqə saxlamalıdır. Hazırlanması ilə bağlı Mühasibat Uçotu Qanunu ilə aşağıdakı tələblər müəyyən edilmişdir və dəyişən təşkilatlar üçün monetarist ifadələr aşağıdakılardır:

- Bütün İctimai Maraqlı Müəssisələr öz monetarist 1 yanvar 2008-ci il tarixindən etibarən MHBS ilə birlik bəyanatlarını hazırlamaq məcburiyyətindədir;
- Yüngül sahibkarlıq subyektlərinin hazırlanması üçün hər bir “Sadələşdirilmiş Mühasibat Uçotu Qaydalarına” uyğun olaraq monetaristtestimoniallar ilkin şərtidir; (Mühasibat Uçotu Qanunu 2004)
- İctimai maraq kəsb edən varlıqlar və subyektlərdən başqa kommersiya qurumları pullu çıxışlarını sülh içində hazırlamaq üçün kiçik sərbəst orijinallıq tələb olunurdu; (Mühasibat Uçotu Qanunu 2004)
- Rayonlar, büdcə qrupları və qeyri-büdcə fondları kimi qeyri-kommersiya təşkilatları öz iqtisadi hesabatlarını hazırlamalıdır. 1 yanvar 2009-cu il tarixindən etibarən Büdcə Təşkilatları üçün Mühasibat Uçotu Standartları tətbiq edilib; (Mühasibat Uçotu Qanunu 2004, 13.1-ci maddə)
- Qeyri-hökumət rəsmiləri öz maliyyə hesabatlarını hazırlamalıdır, buna qeyri-hökumət təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına icazə verir. 1 yanvar 2009-cu il tarixindən açılmışdır; (Mühasibat Uçotu Qanunu 2004, 13.2-ci maddə);

BMS/BMHS-ə əsaslanan pul istehsalı təşkilatları üçün təsdiqlənmiş NAS

Cədvəl. Milli Mühasibat Uçotu Standartları (MMS)

Bu sahə Mühasibat Uçotu tərəfindən qurulan mühasibat uçotunun səlahiyyətli rəylərini nəzərə alaraq 2004-cü ildə qanun və Vergi Məcəlləsi ləğv edildi. Bu tələbin arxasındakı məqsəd müdirə izahat verməkdir. Azərbaycanın Mühasibat Uçotu Siyasətləri qlobal təcrübədən hansı istiqamətlərdə dəyişir və BMS/BMHS və NAS-a diqqət yetirməklə onların bəstəkarlığı necə inkişaf etdirə biləcəyi izah edilir. Aktivlərin uçotu ilə bağlı mühasibat uçotu yanaşmalarına dair məlumatlar, öhdəliklər əlavə məsrəflər və faydalar ötürülür. Cari mühasibat uçotu strategiyaları sahibliklər, uzunmüddətli resurslar, mövcud öhdəliklər, uzunmüddətli xərclər və faydaları tədricən verilir.

Məlumdur ki, MHBS Azərbaycandan fərqli olaraq GAAP balans hesabatına əlavələrin hazırlanmasını nəzərdə tutur. Mühasibat balansı anlayışına əlavə olaraq, dövr ərzində balansın elementlərində dəyişikliklər haqqında istifadəçilərə əlavə məlumat verir və hesabat nağd pul və ya mühasibat uçotu hesablama mərkəzi əsasında hazırlanır. Bu nitq arxa hissələrdən ibarətdir. (Kərimov 2007, 344):

Məlumdur ki, MHBS Azərbaycandan fərqli olaraq GAAP balans hesabatına əlavələrin hazırlanmasını nəzərdə tutur. Mühasibat balansı anlayışına əlavə olaraq, dövr ərzində balansın elementlərində dəyişikliklər haqqında istifadəçilərə əlavə məlumat verir və hesabat nağd pul və ya mühasibat uçotu hesablama mərkəzi əsasında hazırlanır. Bu nitq arxa hissələrdən ibarətdir. (Kərimov 2007, 344):

- ❖ İnvestisiyalarda Dəyişikliklər
- ❖ Kapitalda və Ehtiyatlarda Dəyişikliklər
- ❖ Borelu və Kreditor Kreditlərində Dəyişikliklər
- ❖ Alınan Kreditlərdə Dəyişikliklər
- ❖ Əsas vəsaitlərdə dəyişikliklər
- ❖ Qeyri-maddi aktivlərdə dəyişikliklər

Mühasibat balansına əlavənin bir hissəsinin nizamnamə kapitalında və qalıqlarında edilən dəyişikliklərdə ehtiyatlardakı sapmalar, məsələn, daxilolma ehtiyatı, artıq vəsaitlər və ədalətlikdə dəyişikliklər göstərilir (Sadıqov 2002, fəsil 2: s.234). Pullar bölüşdürülməmiş mənfəət və sahiblərin və

digər tərəflərin qaimə məsrəflərindən istifadə etməklə şərtidir. Vəsiyyət edilmiş aktivlər də qoruqlarda məşhurdur (Sadıqov 2002, fəsil 2: s234). Bu aktivlərin həcmi ödənilmiş resurslarda tanınır. Alınmış kreditlər üzrə şıltaqlıqlar haqqında hesabat qruplardan və digər əyləncələrdən alınan kreditlərin həcmi və dəyişikliklərini əks etdirir (Sadıqov 2002, fəsil 2: s235). Bu elan həm də gecikmiş borcların genişliyini əks etdirir.

Müflis və kreditor kreditləri haqqında hesabat qısamüddətli və uzunmüddətli borclar kimi məxfi olan bu kreditlərin məbləğlərini və fəaliyyətlərini imitasiya edir. Təhlükəsiz kreditlər müştərilərin debitor borclarını və digər ödənişləri ehtiva edir. Kreditor kreditləri treyderlərə və digər görüşlərə kreditor borclarını əhatə edir (Sadıqov 2002, fəsil 2: p235).

Qeyri-maddi aktivlərdə dəyişikliklərin uçotu qeyri-maddi aktivlərin məzmununu və standartlarını və həmin aktivlərin ödənilməsindəki tarixi dövr ərzindəki şıltaqlıqları əks etdirir (Sadıqov 2002, fəsil 2: s236). Bəyanat patentlərin, ixtiraların, direktorluq xərclərinin dəyərlərindəki dəyişikliklərdən və təşkilati xərclərdən ibarətdir. Təşkilatın qeydiyyatına dəvət olunan məsrəflər, danışqlar aparan qaimə məsrəflər və təşkilatın müəssisəsində zəruri olan digər xərclər (Sadıqov 2002, fəsil 2: s236). Bu xərclər 10 il müddətində ödənilir (114.3.6-cı fəsil, Vergi Məcəlləsi 2016).

Əsas pul vəsaitlərinin dəyişməsi nitqi onların formalarına uyğun olaraq təsnif edilən əsas vəsaitlərdəki şıltaqlıqları əks etdirir. Çıxışda icarəyə götürülmüş pullar, satın alınan stasionar aktivlər və istehsalda istifadə olunmayan sabit effektlər, yəni anbarda olan əsas vəsaitlər idealları əks olunur. Satılmış, icarəyə verilmiş, məhv edilmiş və digər əsas vəsaitlərin dəyəri haqqında da məlumat verilir (Sadıqov 2002, fəsil 2.s.237).

Xəzinələrdə və maliyyə kapitalında dəyişikliklər haqqında elanlar verilmiş qısa və uzunmüddətli kreditlərin məbləğlərindəki dəyişiklikləri, səhmlərə, sözlərə və digər sığmacaqlara investisiyaların genişliyini əks etdirir (Sadıqov 2002, fəsil 2: s236). Bu pullar tarixi qiymət etiketi ilə verilir (Sadıqov 2002, fəsil 2: s237). Ehtiyatlarda və maliyyə kapitalında dəyişikliklər haqqında hesabatlar verilmiş qısa və uzunmüddətli kreditlərin məbləğlərində, səhm və istiqrazlarda və digər ehtiyatlarda olan ehtiyatların məbləğində dəyişiklikləri təqlid edir (Sadıqov 2002, fəsil 2: s236). Bu zibillər tarixi qiymətə təqdim edilir (Sadıqov 2002, fəsil 2: s237).

Azərbaycan GAAP nağd pulda dəyişiklikləri təklif edən diskret hesabatın hazırlanmasını nəzərdə tutmur, bunun əvəzinə yayım dövrü ərzində pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında məlumat almaq üçün “Balans hesabatına əlavə”nin növbəti bölmələri əlçatan ola bilər:

- Alınan Kreditlərdə Dəyişikliklər;
- Kapitalda və Ehtiyatlarda Dəyişikliklər;
- Qeyri-maddi aktivlərdə dəyişikliklər;
- Borclu və Kreditor Kreditlərində Dəyişikliklər;
- İnvestisiyalarda Dəyişikliklər;
- Əsas vəsaitlərdə dəyişikliklər;

Əgər yuxarıdakı bəyannamələr nağd pulun kökündə hazırlanırsa, onlar köhnə dövr ərzində pul vəsaitlərinin daxilolmaları və çıxışları haqqında məlumat verə bilərlər. Məsələn, variasiyalardan ədliyyə kapitalı və ehtiyatlar seqmenti nağd pul daxilolmaları və kapitala xaric olan ədliyyə və müxtəlif ehtiyatlar haqqında məlumat əldə etmək mümkündür, qəbul edilmiş icazələr bölməsindəki dəyişikliklərdən ödəmək üçün kreditlərdən və pul vəsaitlərinin tükənməsindən pul daxilolmalarının məbləği haqqında material əldə etmək mümkündür. Həmin kreditlər üzrə girov qoyan və kreditor kreditləri bölməsindəki dəyişikliklərdən həmin kreditlərdən pul vəsaitlərinin daxil olması və tükənməsi haqqında sübut əldə etmək mümkündür. Bu bölmələr haqqında məlumat verən stendlər yuxarıda verilmişdir. Komplektdə 2420 manat intensivləşmə olarsa, yəni 2420 manat nağd pul qazanılır; 3600 manat qısamüddətli kreditor ipoteka krediti ödənilmişdir ki, bu da bütün keçid üzrə 3600 manat sikkələrin xaricə getdiyini göstərir.

Azərbaycan ofisinin siyasət və hərəkətlərinə uyğun olaraq iqtisadi hesabatların hazırlanması və təqdim edilməsi əsasən Sovet Mühasibat Uçotu Sisteminin xüsusiyyətlərini daşıyır. Azərbaycan hökuməti üçün vacib olan vahid maliyyə hesabatları Sovet Mühasibat Sisteminin tələb etdiyi maliyyə

çıxışları ilə eynidir. Buna baxmayaraq, bazar sövdələşməsinə keçidlə Azərbaycan GAAP-a uyğun olaraq hazırlanmış maliyyə hesabatları bəzi bazar iqtisadiyyatı əməliyyatları və hadisələri tanıyır və məlumat verir. Bu kommersiya hadisələri üçün misal olaraq konkret aktivlərin tanınması, maliyyə icarəsi, maliyyə alətləri göstərilə bilər.

Müəssisə maliyyə vəziyyəti və pul göstəriciləri ilə bağlı hakim təbəqələri hökumətə məlumatlandırmaq üçün pul məlumatı hazırlayır və təqdim edir. Qayda orqanlarından başqa xarici manipulyatorlar da bu ifadələrdən qərarların hazırlanması üçün istifadə edirlər. Lakin, bu hesablar MHBS-dən dönməz qalır və universal qərar qəbul edən şəxsləri zəruri sübutlarla təmin etmir. İki rəqlament arasında aparılan əsas islahatlardan biri açıqlama qeydlərinin təşkilidir.

Sızma qeydlərinin olmasının əsas səbəbi alternativ mühasibat uçotu siyasətlərinin olmamasıdır. Rəhbərlik tərəfindən tətbiq ediləcək mühasibat uçotu prosedurları ciddi şəkildə tənzimləndiyindən və dəyişməz olduğundan, iştirak zamanı əlavə açıqlama qeydlərinə ehtiyac olmaya bilər. Buna baxmayaraq, mühasibat uçotu qaydaları haqqında açıqlanan məlumatlar və dogmalar xarici qərar memarlarına böyük kömək olacaq. Maliyyə Hesabatları əlavə və ya pul mühasibat uçotu əsasında həll edilə bilər.

Azərbaycan mühasibat uçotu fəlsəfələrində pul vəsaitlərinin hərəkətinin elan edilməsi tələb olunmadığından, nəticə çıxaranlar pul vəsaitlərinin uçotu əsasında hazırlanmış maliyyə hesabatlarının məlumatlarına əsasən əhəmiyyətli dərəcədə pul vəsaitlərinin hərəkətini əldə edə bilərlər. Məsələn, pul vəsaitlərinin uçotu əsasında hazırlanmış gəlir bəyannaməsi və mühasibat hesabatına əlavə pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında məlumat verə bilər. Buna baxmayaraq, pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatın təqdim edilməsi maliyyə məlumatlarının başa düşülməsi və ədalətli olması üçün vacibdir.

Nəticə

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Rəhbərlik mühasibat uçotunu qərar vermə metodunun əsas aləti kimi nəzərdən keçirməlidir. Bazar iqtisadiyyatına uyğun, səriştəli və effektiv mühasibat uçotu sisteminin qurulması üçün MHBS-nin qəbulu məcburidir. Özəlləşdirmə və qanunvericilikdə edilən dəyişikliklərlə birlikdə dükan təsərrüfatına keçiddə də mühasibat uçotunun əsaslı restrukturizasiyası başa çatdırılmalıdır. Keçid yolunda Azərbaycan rejimi MHBS-nin razılaşdırılmasına başlayıb. Lakin MHBS/IAS və MHBS/IAS əsasında MMS-in qəbulu üçün müəyyən mübarizə var. Bu ziddiyyət əsasən MHBS-nin qəbul edilməsinin məcburiliyinin inkar edilməsindən sonra yaranır. Çoxları düşünür ki, Azərbaycan kimi montaj ailəsi üçün MHBS-nin qəbulu məcburi deyil. Bununla belə, MHBS-nin təsdiqi şəxslər üçün bir çox dolları vakant edəcək. MHBS-nin təsdiqi daha çox həvəsləndirici əlavə edir və inkişaf edən iqtisadiyyat üçün vacib olan daha çox dayanmadan xarici dəfinələri cəlb edir.

Uyğun mühasibat uçotu nəzarətinin verilməsi ilə MHBS-nin mürəkkəb yaşıllığının qarşısını almaq olar. İstiqamətin verilməsi ilə bağlı məsələ gündəmə gələ bilər. Sürətli istiqamət əlçatmaz ola bilər. İstənilən halda, MHBS-ni tətbiq edən qonşuluq və kənar təşkilatların aktına istinad edərək, bir maddə bu məsələni aşma bilər. BMHS-ə keçidin köməyi olan hökumət bu ehtiramın elementlərini gücləndirməlidir. Maliyyə Nazirliyi mürəkkəb katiblik üsullarının işlədilməsi ilə bağlı ətraflı izah verməklə əsas hissəni öz üzərinə götürə bilər.

Tədqiqat işinin tətbiqi əhəmiyyəti: Təlimin tətbiqi əhəmiyyəti qurumların idarə heyətinə və ekspertlərə izah etməkdən ibarətdir. BMS/MHBS-nin qəbul edilməsinin nəyə görə vacib olduğuna qəbul etmirlər. Dissertasiya cari ofis siyasətləri və onlar tərəfindən qəbul edilən proseslərin fərqliliklərini təmin etmək ambisiyasına malikdir və BMHS/BMHS-dən olan varlıqları və BMS/BMHS-nin tətbiqinə əsaslandırılır. Bu araşdırmadan ruminasiya edən qurumların rəhbərliyi istifadə edilə bilər. BMS/BMHS-nin qəbulu və onlara bu prinsiplərin qəbul edilməsinə xidmət edə bilər. Həmçinin bu istiqamət BMS/BMHS sazişinin tətbiqinə istiqamətləndirməyə kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

1. «Mühasibat uçotu haqda Qanunu » Bakı – 2004;
2. “Audit xidməti haqda Qanun” Bakı – 1994;
3. S.M.Səbzəliyev “Mühasibat (maliyyə) hesabatı” Bakı – 2003;
4. R.Naciyev və S.Səbzəliyev “Auditin əsasları” Bakı – 2003;
5. Q.Rzayev “Mühasibat uçotu və audit” Bakı – 2008;
6. Q.Abbasov “Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi” Bakı – 2009;
7. Ə.Sadiqov və b. “Mühasibat uçotu” Bakı – 2012;
8. В.Ф.Палий «Современный бухгалтерский учет» М – 2003 «Бухгалтерский учет»;

УДК 657.26

АСПЕКТЫ УЧЕТА ЗАТРАТ И РАСЧЕТА КАПИТАЛА НА ПРЕДПРИЯТИИ

Джафарова С. С.

Резюме. В условиях увеличения количества независимых хозяйствующих субъектов в азербайджанской промышленности, расширения сферы рыночных отношений возникают новые проблемы и возможности; Система бухгалтерского учета, созданная в результате научно-технической революции и все большей информатизации общества, не может оставаться неизменной. Эти условия выдвигают на первый план такие критерии, как увеличение прибыли и повышение ценности компании для деятельности предприятий, что в свою очередь делает актуальной проблему управления затратами, где вопросы бухгалтерского учета по праву занимают ведущее место.

Ключевые слова: финансовый сектор, учет себестоимости продукции, себестоимость, продукции, учет затрат, движение денежных средств, финансовые услуги, государственный сектор, расчет финансовых результатов, эффективное управление, структура управления, максимизация прибыли.

UDC 657.26

ASPECTS OF COST ACCOUNTING AND CALCULATION OF CAPITAL IN THE ENTERPRISE

Jafarova S. S.

Summary. In the conditions of the increase in the number of independent business entities in the Azerbaijani industry, the expansion of the scope of market relations, new problems and opportunities; the accounting system created as a result of the scientific and technical revolution and the increasingly informatization of society cannot remain unchanged. The accounting system should attract more and more attention while maintaining the important functions of accounting of the performed facts of economic activity: it should pay attention to the collection, systematization, analysis, interpretation and transmission of high-quality data that adequately reflect the complex and dynamic processes of modern economic life. These conditions bring to the fore criteria such as increasing profits and increasing the value of the company for the activity of enterprises, which in turn makes the problem of cost management relevant, where accounting issues rightfully occupy the leading place.

Keywords: financial sector, production cost accounting, product costing, cost accounting, cash flow, financial services, public sector, calculation of financial results, efficient management, management structure, profit maximization.

Redaksiyaya daxilolma: 18.05.2024

Çapa qəbul olunma: 20.06.2024

KOORPORATİV ŞİRKƏTLƏRDƏ MÜHASİBAT UÇOTU KONSEPSİYASI (DAŞKƏSƏN METALLURGIYA ZAVODU TİMSALINDA)

¹Kərimova Minurə Hacı qızı, ²Məmmədov Nicat Elsever oğlu,
³Salmanov Qabil İlham oğlu

Azərbaycan Texnologiya Universiteti
Gəncə Şah İsmayıl Xətai 103

[1mina34mk@mail.ru](mailto:mina34mk@mail.ru), [2mammadov.nijat363@gmail.ru](mailto:mammadov.nijat363@gmail.ru)

Xülasə. Azərbaycanla tərkibində bir çox qiymətli metal saxlayan yataq ehtiyatının nisbətən az, seyrək, istismar şəraitinin çətin və ekoloji durumun əlverişsiz olması klassik istismar texnologiyalarının istifadəsinə imkan vermir. Digər tərəfdən klassik yol ilə istismar olunan yataqların tədqiq olunan metala görə zəngin sahələri get-gedə azaldığı üçün nisbətən kasıb sahələr istifadəsiz qalır. Tullantılardakı metalların qatılığı bəzən filizin kasıb sahələrindəki metalların qatılığına ekvivalent olur.

Mühasibat uçotu prosesi maliyyə hesabatlarının hazırlanması ilə tamamlanır. Müəssisənin maliyyə hesabatı bir neçə hesablardan ibarətdir. Maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat düzgün, etibarlı olduqda müəssisənin maliyyə sağlamlığını və fəaliyyətini əks etdirir. Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat hazırlandığı dövr üzrə müəssisənin mənfəət əldə etdiyi və ya zərərə məruz qaldığı müəyyənləşdirdiyi üçün çox əhəmiyyətli bir hesabatdır. Maliyyə hesabatlarının bütün istifadəçiləri üçün müəssisənin gəlirliliyi maraqlıdır, çünki əgər müəssisə uzunmüddətli dövrdə mənfəət əldə etməyə qadir deyilsə iflasa uğrayacaqdır. Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat və kapitalda dəyişiklik haqqında hesabatla sıx əlaqədardır.

Açar sözlər: maliyyə hesabatları, ekoloji durum, yataq ehtiyatı, mühasibat uçotu.

Mühasibat uçotu sisteminin quruluşu, şirkətin uçot siyasətinin düzgün şəkildə işlənilməsi, hazırlanmasına və optimal şəkildə aparılmasına şərait yaradan kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsindən ibarətdir. Bu, müəssisənin düzgün və effektiv işinin əvvəlcədən qurulmasına və bu zaman daxil olan məlumatların vaxtında emal edilməsinə və bütün zəruri operativlik prinsiplərinə riayət olunmasına imkan yaradır.

Mühasibat uçotu iqtisadi idarəetmə sisteminin ən vacib tərkib hissəsi olmaqla idarəetmənin səmərəli təşkilində mühüm rol oynayır. İqtisadi subyektin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin bütün cəhətlərinin xronoloji və sistemlik qaydada qeydiyyatını aparan bu uçot əhəmiyyəti gündən-günə artan iqtisadi informasiyanın başlıca mənbəyidir. Bu informasiyanın forma və məzmunu etibarilə idarəetmənin tələblərinə cavab verəcək şəkildə əldə olunması üçün informasiyaya qarşı irəli sürülən tələbləri qabaqcadan bilmək və informasiyanı həmin tələblərə uyğunlaşdırmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Mühasibat uçotu qərarların qəbulu üçün zəruri olan informasiyanı işləyib hazırlayan və ötürən bir sistemdir. Mühasibat uçotunun əsas məqsədi müəssisənin əmlakının vəziyyəti haqqında zəruri informasiyalarla həm daxili və həm də xarici istifadəçiləri təmin etməkdir.

Müəssisənin təsərrüfat – maliyyə fəaliyyətinin bütün cəhətlərini səciyyələndirən göstəricilər mühasibat uçotunda əks etdirilir.[6,7,10]

Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiyanın cəlb edilməsi, müştərək və xarici müəssisələrin, holding şirkətlərinin yaradılması, dünya təsərrüfat sistemində sıx inteqrasiya xarici tərəfdaşlar və potensial investorlar üçün beynəlxalq maliyyə institutları qəbul edilən formada mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının qurulmasını zəruri edir.

Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlara uyğunlaşdırılması və nəzarət funksiyasının möhkəmləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq əmlakın qorunub saxlanması vəzifəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mühasibat uçotu müəssisədə əmlakın hərəkəti və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti haqqında lazımi sintetik və analitik informasiyaları cəmləşdirir ki, bunun da əsasında müvafiq idarəetmə qərarları qəbul olunur.

Müəssisə və təşkilatlarda mühasibat uçotunun təşkili qaydası mülkiyyət formasından, müəssisənin ölçüsündən, uçot işlərinin həcmindən, mühasibat işçilərinin ixtisas səviyyəsindən, uçot proseslərinin avtomatlaşdırılması vasitələrinin miqdarından, fəaliyyət növündən, sahə xüsusiyyətindən, xarici iqtisadi fəaliyyətin səviyyəsindən, müəssisənin təşkilati quruluşundan, istehsalın tipindən və sairədən asılıdır.

Göstərilən səbəblər və zəruriyyət nəticəsində ölkədə uçot və hesabat sistemini keyfiyyətə yeni mərhələyə qaldıra və beynəlxalq praktikaya uyğun gələ biləcək yeni normativ sənədlər işlənib hazırlandı. Buna ilk növbədə 2004-cü il 29 iyun tarixdə qəbul edilmiş «Mühasibat uçotu» haqqında AR Qanununu aid etmək lazımdır. Qanun ölkədə mühasibat uçotunun təşkili və aparılmasının, maliyyə (mühasibat) hesabatının hazırlanması və təqdim edilməsinin ən ümumi məsələlərini tənzimləyir. Qanun təsbit etmişdir ki, Azərbaycanda eyni vaxtda həm Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartları (MHBS, həm də Milli Mühasibat Uçotu Standartları (MMUS) tətbiq edilməlidir. Sözügedən qanunun icrası ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti 18 iyul 2005-ci il tarixində «2005-2008-ci illərdə Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tətbiqi üzrə Proqramı» təsdiq etdi. Proqrama əsasən kommersiya təşkilatları üçün MMUS işlənib hazırlandı və Maliyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq edildi. MMUS-lar demək olar ki, MHBS-lar əsasında işlənib hazırlanmışdır. Lakin MHBS-ların hazırlanmasını həyata keçirən Şura (keçmişdə Komitə) onlara daim əlavələr edir, onları dəyişdirir və hətta bəzilərini birləşdirir yaxud ləğv edir. Bu, bir tərəfdən iqtisadi hadisə və proseslərin getdikcə daha müxtəlif olması və mürəkkəbləşməsi ilə bağlıdır və mövcud uçot və hesabat metodologiyasında və metodlarında da dəyişikliklərin aparılmasını, düzəlişlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Digər tərəfdən, MHBS-ların işlənib hazırlanması zamanı praktikanın tələbləri tam nəzərə alınmadığından onların müəyyən müddəaları və təsbitlərini tətbiq etmək mümkün deyildir. Nəhayət, MHBS-ları işləyib hazırlayanlar nəzəri-metodoloji baxımdan mübahisəli olan və kifayət qədər əsaslandırılmamış bəzi müddəaları standartların əsasında qoymağa çalışmışlar. Nəticədə onların ləğv edilməsi, yaxud da köklü surətdə dəyişdirilməsi zəruriliyi meydana çıxmış olur.

Milli Mühasibat Uçotu Standartları əslində ölkənin kommersiya milli müəssisələrində maliyyə hesabatının tərtib edilməsi və təqdim olunmasını tənzimləyən çərçivə sənədləridir. Onların əsasında mühasibat (maliyyə) uçotunun aparılmasını metodoloji, metodiki və praktiki baxımdan aparmaq xeyli çətinliklər törədir.

Nəzərdən keçirilən problemlər beynəlxalq və milli standartların nəzəri, metodoloji və praktiki kontekstdə tənqidi öyrənilməsinə, burada olan çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına, tətbiq edilən standartların və metodların real praktikada baş verən hadisə və faktların məzmunu və formasına uyğunlaşdırılmasına dair təklif və tövsiyələrin hazırlanmasını tələb edir.

Deyilənlər «Korporativ şirkətlərində mühasibat uçotu və nəzarət» mövzusunda dissertasiya işinin aktuallığını şərtləndirir, eyni zamanda onun elmi və praktiki əhəmiyyətini müəyyən edir.

Konsepsiya - hər hansı bir əşyanın hadisənin, prosesin müəyyən üsulla mənimsənilməsi; əşyaya əsas nəzəri diqqətin yetirilməsi; onların müntəzəm işıqlandırılması üçün rəhbəredici qüvvədir.

Bu müddiaları əsas götürərək qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə (mühasibat) uçotunun konsepsiyası onun nəzəri əsasını işləyib hazırlamağı nəzərdə tutur. Lakin maliyyə uçotunun konsepsiyasının hazırlayan zaman nəinki nəzəri müddialar, həm də subyektin

maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin informasiya təminatının əsası olan maliyyə uçotunun tətbiqi əhəmiyyətini nəzərə almaq zəruridir.

Konsepsiyanın əsas məqsədi hər şeydən əvvəl, maliyyə uçotunun dünyada, o cümlədən Azərbaycanda müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, bazar münasibətlərinin təşkili, inkişafı və beynəlxalq standartların tələbləri nəzərə alınmaqla onun inkişafının proqnozlaşdırılması hesab edilir. Bu cür konsepsiyanın işlənilib hazırlanması həm maliyyə uçotunu tənzimləyən dövlət orqanlarının, həm də mühasiblərin və auditorların peşəkar-ictimai birliklərinin ən birinci vəzifəsi olmalıdır. Bütün bunlar mühasibat uçotu üzrə normativ sənədlərlə möhkəmləndirilməlidir. Hal-hazırda maliyyə (mühasibat uçotu) sistemi dörd səviyyədə tənzimlənir. Hər bir səviyyə maliyyə uçotu üzrə konsepsiyanın mühüm nəzəri əsaslarını, onların tətbiqi dövrünə qədər olan istiqamətləri əks etdirməlidir. Sonra maliyyə uçotunun formalaşması və qəbul edilmiş konsepsiyanın zəruriliyi haqqında məsələyə baxılmalıdır.

İnformasiya sisteminin yaradılması, EHM tətbiqinin genişləndirilməsi – bütün bunların hamısı uçotun əhəmiyyətinə yenidən baxılmasının tələb olunmasına gətirib çıxarmışdır. Bununla əlaqədar ümumi uçot nəzəriyyəsi yaratmaq üçün dərin tədqiqat işi aparmaq tələb olunurdu. Ancaq hal-hazırkı vaxta kimi o yaradılmamışdır.

Bununla birlikdə uçotun rolunun və əhəmiyyətinin başqa cür dərk edilməsinə cəhd göstərilməsi xeyli fikir və müzakirələrin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Prinsiplər isə fəaliyyət üçün rəhbərlik kimi başa düşülür. Bundan sonra uçot nəzəriyyəsində bu kateqoriyaya «konsepsiya» termini əlavə edilmişdir. Konsepsiya həm uçot nəzəriyyəsi, həm də postulat və prinsiplər arasında baş verən qarşılıqlı əlaqənin müəyyən edilməsinə kömək etdiyindən xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Əgər postulatlar (sonralar «postulat» termini «standart» termini ilə əvəz edilir) uçot ideyasının əsaslandığı zəruri ehtimallar hesab edilsə, onda, prinsiplər öz mahiyyətinə görə fəaliyyət üçün direktiv əsasnamədir. Amerika alimlərinin fikrincə, konsepsiya uçotun məqsədini müəyyən etməyə köməklik göstərir və müəyyən nailiyyətlər əldə etmək üçün konkret metod və vasitələr işləyib hazırlamağa şərait yaradır. Uçotun əsas konsepsiyasını təyin etdikdən sonra onun prinsipinin səmərəli qiymətləndirilməsi üçün zəruri şəraitin yaradılması tələb olunur. Qərb uçotu nəzəriyyəsində postulat, konsepsiya və prinsiplərdən başqa, öz mahiyyətinə görə konkret kateqoriya hesab edilən uçot üsulu və uçot metodu kimi anlayış da mövcuddur. Uçot üsulu spesifik hallarda uçot prinsiplərindən istifadə etmək üçün konkret qaydaları, uçot metodu isə uçot qaydalarından istifadənin müxtəlif üsullarını müəyyən edir. Beləliklə, onların hamısı qarşılıqlı əlaqəli olub birbirilərini tamamlayır.[1,2]

Hal-hazırda mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi üzrə xeyli monoqrafiyalar, dərsliklər, kitablar tərcümə olunmuş, lakin onların əksəriyyətində mühasibat uçotunun predmeti və uçot elminin strukturunu, həddini müəyyən edən heç bir təyinat yoxdur.

Mühasibat uçotunun nəzəri əsasına toxunan sonrakı baxış onun maliyyə və idarəetmə uçotuna bölünməsidir.

Maliyyə uçotunda müəssisənin maliyyə vəziyyəti haqda məlumatlar formalaşır. Bu məlumatlar maliyyə hesabatında: balansda, mənfəət və zərər haqda hesabatda və ödəniş qabiliyyəti, pula çevrilə bilmə qabiliyyəti, dövriyyə qabiliyyəti kimi analitik göstəriciləri hesablamağa imkan verən digər hesabat formalarında ümumiləşdirilir. Maliyyə uçotu təsisçilər, səhmdarlar, malsatanlar, malalanlar, banklar, vergi orqanları, ümumiyyətlə, bütün hüquqi və fiziki şəxslər üçün olduqca əlverişlidir.

İdarəetmə (istehsalat) uçotu bilavasitə istehsal prosesi ilə əlaqədardır və maliyyə uçotunun davamı hesab edilir. Bu cür uçot vasitəsilə toplanmış, işlənmiş və sistemləşdirilmiş informasiyalar müəssisə fəaliyyətinin planlaşdırılmasında, nəzarətin və təhlil işinin aparılmasında idarəedici heyət tərəfindən istifadə edilmək, eləcə də mövcud resurslardan səmərəli istifadə edilməsini qiymətləndirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Beynəlxalq standartlara keçid müəyyən mənada respublikamızın beynəlxalq valyuta-bank təşkilatları ilə münasibətindən asılıdır. Beləliklə, respublikamızda mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi (yəni onun konseptual əsası) elmi səviyyədə işlənilmiş, ümumiləşdirilmiş və təcrübədə bəyənilmişdir.

Mühasibat uçotu sisteminin ayrı-ayrı elementlərinin təkmilləşdirilməsi haqda danışılarsa onda göstərmək lazımdır ki, bu məsələyə 1992-ci ildən başlanılmış və dövrü surətdə davam etdirilir. Hal-

hazırda Azərbaycan Respublikasında mühasibat uçotunun tezliklə «təkmilləşdirilməsi» və onun yeni konseptual prinsiplərə keçirilməsi məsələləri tələb olunur.[5,9]

Mühasibat uçotunun konsepsiyasını işləyib hazırlayarkən bir neçə konsepsiyayı, yaxud bir konsepsiyanın ayrı-ayrı bölmələrini (təsadüfi deyil ki, Qərbdə bir neçə konsepsiya işlənilib hazırlanmışdır) nəzərə almaq lazımdır. Belə konsepsiyalara aşağıdakıları aid etmək olar:

- uçotun predmet və metodu nəzərə alınmaqla mühasibat uçotunun nəzəri konsepsiyası;
- inkişafın məqsədini və əsas istiqamətini müəyyən etməklə mühasibat uçotunun inkişafının strateji (bazar iqtisadiyyatı modeli ilə əlaqədar) konsepsiyası;
- təsərrüfat subyektinin idarə edilməsinin əsası kimi uçotun tətbiqi əhəmiyyətini müəyyən edən taktiki konsepsiya.

«Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi» konsepsiyasının işlənib hazırlanması, hər bir istehsalın son nəticəsi mənfəət əldə etmək hesab edildiyindən mühasibat uçotu predmetinin dəqiqləşdirilməsini və başqa cür dərk edilməsini tələb edir. Bundan başqa, əgər nəzəriyyə haqda söhbət gedirsə onda fərdi kapitalın dövryyəindən asılı olan iqtisadi münasibətlərin hərəkətini dəyişdirmək müəyyən səviyyədə qeyriciddi ola bilər.

Mühasibat uçotunun metodu və onun tərkib elementləri müəyyən edilmişdir. Ancaq onların təkmilləşdirilməsi, dəqiqləşdirilməsi mühasibat uçotu metodunun əsas elementlərindən biri olan - kalkulyasiya (məhsulun maya dəyərinin müəyyən edilməsi) idarəetmə (istehsalat) uçotunun müddəalarından biri olduğundan məlum konsepsiyada öz əksini tapmalıdır. Mühasibat uçotu sisteminin bazar iqtisadiyyatının son modelinə istiqamətləndirilməsi tamamilə qanunauyğundur. Bu strategiya, sistemli şəkildə qurulur. Ancaq respublikamızda bazar iqtisadiyyatının bu sahə üzrə modeli hələ tam müəyyən edilməmişdir.

Respublikamızda standartlar (qaydalar) işlənib hazırlanarkən Azərbaycanın iqtisadi, coğrafi, təşkilati, mədəni, milli xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla beynəlxalq standartların işlənməsi təcrübəsindən istifadə edilməsi məsləhət görülür. Şübhəsiz, mühasibat uçotunun milli standartlarının hazırlanması zamanı dünya elmi və təcrübəsinin son nailiyyətlərindən istifadə olunmalıdır.[6,7,]

Azərbaycanda tərkibində bir çox qiymətli metal saxlayan yataq ehtiyatının nisbətən az, seyrək, istismar şəraitinin çətin və ekoloji durumun əlverişsiz olması klassik istismar texnologiyalarının istifadəsinə imkan vermir. Digər tərəfdən klassik yol ilə istismar olunan yataqların tədqiq olunan metala görə zəngin sahələri get-gedə azaldığı üçün nisbətən kasıb sahələr istifadəsiz qalır. Tullantılardakı metalların qatılığı bəzən filizin kasıb sahələrindəki metalların qatılığına ekvivalent olur.

Tullantılar yağış və qar suları ilə təbii yuyulmaya məruz qalaraq axıntı suları ilə ətraf mühitə metalların miqrasiyasına səbəb olur ki, bu da ərazinin ekoloji normalarını pozur. Daşkəsən dəmir filizi yatağının illər boyu istismarı nəticəsində yataq ətrafında toplanan tullantılar bir çox qiymətli metalların hasilat mənbəyi kimi istifadə oluna bilər. Qum halında olan yaş tullantının təxmini həcm ölçüsünə, xüsusi çəkisinə və digər parametrlərinə əsaslanan hesablamalar göstərdi ki, onun ümumi kütləsi ən azı 20 milyon ton civarındadır.

Hal-hazırda Daşkəsən dəmir filizi sahəsində bir neçə növ mineral tullantılar mövcuddur: karyerüstü süxurlar, boş filiz qatının süxurları, dəmir filizinin zənginləşdirmə kombinatının tullantıları, kobalt və alunit yataqlarının tullantıları.

Çətin zənginləşən bu tullantıları mövcud kimyəvi emal üsulları ilə işləmək rentabelli sayılmır. Ona görə də qiymətli komponentlərin istehsalının xammal bazasını genişləndirən, təbii resurslardan səmərəli istifadə edilən yeni emal metodlarının hazırlanması ön plana keçir. Bu səbəbdən kasıb sahələrin, o cümlədən tullantıların yeraltı və ya topa halında yuma üsulu ilə işlənməsi daha əlverişli hesab edilə bilər. Prioritet istiqamətlərdən olan belə problemlərin həllinə yönəlmiş, filizin emal tullantılarının kompleks işlənməsi məqsədini daşıyır. Hal-hazırda dağ-mədən sənayesinin qarşısında innovativ və elmi cəhətdən əsaslanmış yollarla yüksək çeşidli məhsulların alınması vəzifəsi durur.

Daşkəsən filiz hövzəsindəki tullantıların mineroloji və kimyəvi tərkibi xarici ölkələrdə olan zənginləşmə məhsullarından tam fərqlidir. Bu günə qədər kobalt, mis, sink, manqan, alüminium

tərkibli tullantıların sənaye emal texnologiyası mövcud deyil və belə tərkibli xammalın emal məsələsi aktual olaraq qalır. Təqdim olunan iş bu problemin həll edilməsinə həsr edilir. Daşkəsən filiz hövzəsinin emalından alınan, Qoşqar çayı vadisində yerləşən dəmir filizinin zənginləşdirilməsindən alınan tullantılardır.

Hazırda Azərbaycanda mühasibat uçotu sahəsində aparılan islahatlar Milli Mühasibat Uçotu modellərinin hazırlanmasını və bunların Beynəlxalq Maliyyə Hesabatlarının tələblərinə uyğunlaşdırılması bir vəzifə kimi qarşıya qoyur. Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarına uyğunlaşdırılması hər şeydən əvvəl beynəlxalq bazarlardan maliyyə resurslarının respublika iqtisadiyyatına cəlb edilməsi zərurətindən irəli gəlir. Eyni zamanda mürəkkəb iqtisadi prosesləri optimal qaydada idarə edə bilmək üçün etibarlı informasiya resurslarından daha geniş istifadə olunmalıdır. Məlumdur ki, idarə-etmənin etibarlı informasiya təminatı mühasibat uçotunun inkişafı konsepsiyasının təmin edilməsindən və onun operativliyinin və analitikliyinin yüksəldilməsindən asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Гейдаров, А.А. Исследование перколяционного выщелачивания ценных компонентов из хвостов обогащения Дашкесанского ГОК-а / А.А.Гейдаров, Ч.М.Кашкай, А.А.Гулиева, Г.А.Курбанзаде, М.К.Махмудов, З.Р.Джафаров // Химические Проблемы, Баку: 2016.с. 17-26.
2. Haydarov, A.A. Recovery of precious metals from Dashkesan mineral tailings by combined methods / A.A.Haydarov, Ch.M.Kashkay, A.A.Guliyeva, A.B.Huseynova, A.N.Aghayev, Z.R.Jafarov // Azerbaijan Chemical Journal, – Baku: – 2016. 3, – p. 121-130.
3. Heydərov, A.Ə., Quliyeva, A.A., Kələntərova, S.X., Məmmədova, L.M., Kaşkay, Ç.M., Ağayev, Ə.N., Cəfərov Z.R. Daşkəsən dəmir filizinin emal məhsullarından qiymətli metalların yuyulub çıxarılması şəraitinin tədqiqi // M.Nağıyev adına Kataliz və Qeyri-üzvi Kimya İnstitutunun 80 illik yubileyinə həsr olunmuş respublika elmi konf., – Bakı: – 15-16 noyabr, – 2016, – s. 308-310.
4. Mahmudov, M.K., Haydarov, A.A., Guliyeva, A.A. Corption concentration of ions of non-ferrous metals by modified natural zeolites from technoqenic solutions // Türkiyə-Ulusal Kimya Konqresi, – Ankara: – 10-14 eylül, – 2017, – p. 72.
5. Kashkay, Ch.M., Heydərov, A.Ə., Quliyeva, A.A. Müasir hidrometallurgiya üsulları ilə nəcib və əlvan metalların filizlərdən və tullantılardan emalı // Metallurgiya və materialşünaslığın problemləri mövzusunda 2-si Beynəlxalq Elmi-texniki konfransın materialları, – Bakı: – 28-30 noyabr, –31 2017, – s. 66-68.
6. Guliyeva, A.A. Haydarov, A.A., Mahmudov, M.K. Applying by modified natural zeolites for extraction non-ferrous metals // Euro-Eco Hannover International symposium, – Hannover: – 2 December, – 2017, – p. 13-14.
7. Guliyeva, A.A. Sorption recovery of cobalt, copper, zinc, and manganese ions from technical solutions by modified natural zeolites / A.A.Guliyeva, A.A.Haydarov, M.K.Makhmudov, N.M.Kasumova // Russian Metallurgy, 2018. № 7, – p. 605– 613.
8. Heydərov, A.A. Sulfat turşusu mühitində gallium (III)-un di-(2-etilheksil) fosfat turşusunun kerosindəki məhlulu ilə ekstraksiyası / A.A.Heydərov, L.T.Tağıyeva, A.A.Guliyeva, E.A.Teymurova, G.İ.Alişanlı // Kimya problemləri, – Bakı: – 2019. № 2 (17), – s. 330-338.
9. Quliyeva, A.A. Kobalt tərkibli filizlərin emalından alınan sulfatlı məhlullardan arsenin FeAsO₄ şəklində ayrılması // – Bakı: Azərbaycan Texniki Universiteti, Elmi Əsərlər, 2019. № 2, s. 150-158.
10. Guliyeva, A.A. Study of the surface properties of minerals in the composition of tails of Dashkesan iron ores // Azerbaijan Chemical Journal, № 4, 2019, p.48.

УДК 657.26

**Концепция учета в кооперативных предприятиях
(по представительству Дашкасинского металлургического завода)**

Каримова М.Г., Мамедов Н. Е., Салманов Г.И.

Резюме. В Азербайджане месторождения, содержащие много драгоценных металлов, сравнительно небольшие, малочисленные, сложные условия эксплуатации, а неблагоприятная экологическая ситуация не позволяет использовать классические технологии разработки. С другой стороны, относительно бедные площади остаются неиспользованными, поскольку богатые площади месторождений, эксплуатируемых классическим методом, постепенно сокращаются за счет изучаемого металла. Концентрация металлов в хвостах иногда эквивалентна концентрации металлов в бедных участках руды.

Бухгалтерский процесс завершается подготовкой финансовой отчетности. Финансовый отчет предприятия состоит из нескольких отчетов. Отчет о финансовом положении отражает финансовое состояние и деятельность предприятия, если он корректен и достоверен. Отчет о прибылях и убытках является очень важным отчетом, поскольку он определяет, получило ли предприятие прибыль или понесло убыток за период, в котором он был составлен. Рентабельность предприятия интересует всех пользователей финансовой отчетности, поскольку, если предприятие не сможет получать прибыль в долгосрочной перспективе, оно потерпит неудачу. Он тесно связан с отчетом о прибылях и убытках и отчетом об изменениях в капитале.

Ключевые слова: финансовая отчетность, экологическое состояние, койко-места, бухгалтерский учет.

UDC 657.26

**Accounting concept in cooperative companies
(on representation of Dashkase metallurgy plant)**

Karimova M. H., Mamadov N.E., Salmanov Q.I.

Summary. In Azerbaijan, deposits containing many precious metals are relatively small, sparse, difficult operating conditions, and the unfavorable ecological situation does not allow the use of classical exploitation technologies. On the other hand, the relatively poor areas remain unused as the rich areas of the deposits exploited by the classical method gradually decrease due to the studied metal. The concentration of metals in the tailings is sometimes equivalent to the concentration of metals in the poor areas of the ore.

The accounting process is completed by the preparation of financial statements. The financial statements. The financial report of the enterprise consists of several reports. The report on the financial position reflects the financial health and activity of the enterprise if it is correct and reliable. The profit and loss report is a very important report because it determines whether the enterprise made a profit or suffered a loss for the period it was prepared. The profitability of the enterprise is of interest to all users of financial statements, because if the enterprise is not able to make a profit in the long run, it will fail. It is closely related to the statement of profit and loss and the statement of changes in equity.

Keywords: financial statements, environmental status, bed stock, accounting

Redaksiyaya daxilolma: 18.03.2024

Çapa qəbul olunma: 27.03.2024

